

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTE

Z. Yo'ldoshev

**Milliy iqtisodiyot
o'quv qo'llanma**

Toshkent-2004

«Milliy iqtisodiyot» kursi bo'yicha tayyorlangan mazkur o'quv qo'llanmada Milliy iqtisodiyot tushunchasi, O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi, uni bozor iqtisodiyotiga o'tishi, Respublikada milliy iqtisodiyotni shakllanishi, uning rivojlanishini ta'minlovchi omillar, milliy iqtisodiyotning tarkibini qayta qurish, ishlab chiqarish va sotsial majmualarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, mazkur o'quv qo'llanmada strategik rejalashtirish, O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyati kabi masalalar ham o'rganilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma iqtisodiy oliy o'quv yurtlari talabalari, professor-o'qituvchilariga hamda milliy iqtisodiyotga qiziquvchi kitobxonlarga mo'ljallangan.

V uchebnoe posobie rassmatrivayutsya ponyatie i sushchnost natsionalnoy ekonomiki, osnovnie faktori vilyayushchie na formirovaniyu i razvitiyu natsionalniy ekonomike, preobrazovaniya staroy sistemi i, utverjdeniya rinochnix otnosheniy, mesto i rol gosudarstvo v reformirovani i stanovlenii natsionalnoy ekonomiki, strukturnie priobrazovaniya, razvitie proizvodstvennogo kompleksa i sotsialnoy sferi i mnogoe drugoe. V nastoyashchem posobie sdelana popitka izlojit obobshchenniy i sistematizirovanniy material po ekonomike Uzbekistana, oxvativ v nem kompleks voprosov, svyazannix s formirovaniem natsionalnoy ekonomiki respubliki.

Dannoe uchebnoe posobie rasschitana dlya studentov, prepodavateley ekonomicheskix vuzov i ekonomistom praktikov

The following issues are discussed in this manual: concept and essence of the national economy, transformation old system and establishment of market relations, role of the government in restructuring and establishment of the national economy, structural transformations, development of production complex and social sector and others. An author of the manual endeavored to provide summarized and systematic material on Uzbek economy, covering a set of questions related to formation of the national economy of the republic.

This manual is intended for students, trainers of economic universities and economists-practitioners.

Ichki taqrizchilar: i.f.d., prof. Yo. Abdullaev
i.f.d., prof. M. Mirsaidov
Tashqi taqrizchi: i.f.d., prof. E. Akramov
Ma'sul muxarrir: i.f.d., prof. A. Vohobov

Mazkur o'quv qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy uslubiy kengashning 2004 yil 27 yanvarida muhokama qilingan va 4 sonli Qaror bilan nashrga tavsiya qilingan.

Kirish

O'zbekistonda siyosiy va davlat mustaqilligi kamol topishi bilan uning Milliy iqtisodiyoti shakllana boshlandi.

Milliy iqtisodiyot- bu ma'lum bir davlat hududida tarixan tashkil topgan, bir-biri bilan maqsadi va mehnat taqsimoti bog'liq bo'lgan tarmoqlar yig'indisidir. Yagona tizim sifatida milliy iqtisodiyot o'ziga xos bo'lgan munosabatlari, boshqaruv tizimi, umumiy iqtisodiy infrastrukturasi va mustaqil qonunchiligiga ega bo'lgan mustaqil davlatchilikni taqozo qiladi.

Bakalavr darajasini olayotgan har bir kishi mustaqil davlatning iqtisodiy siyosatini, bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'z modelini, uning shakllanish jarayonini bilmog'i zarurdir.

Milliy iqtisodiyot kursi Oliy o'quv yurtlarining moliya, bank ishi, soliq va sug'urta, buxgalteriya hisobi, audit va boshqa iqtisodiy yo'nalishlarida o'qiyotgan bakalavr-talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib ularni mamlakat iqtisodiyotida kechayotgan chuqur va ko'p qirrali jarayonlarni o'rganishga undaydi.

Milliy iqtisodiyot kursi O'zbekiston iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tishi, iqtisodiyotni isloh qilish jarayonlarini, o'zbek milliy modelini mohiyatini, hamda respublikani, aholisi yuqori turmush darajasiga ega bo'lgan iqtisodiy rivojlangan davlatlar qatoriga, bosqichma-bosqich o'tish jarayonlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Milliy iqtisodiyot kursi quyidagi vazifalarni hal qilishga e'tiborni qaratadi:

- Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy qayta qurishni va rivojlanishning o'ziga xos yo'llarini va muammolarini o'rganadi.
- Respublikaning iqtisodiy potentsialini, uning tarkibini, o'sish dinamikasini tahlil qiladi.
- Iqtisodiyotni boshqarish vazifalarini va asosiy printsiplarini hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida strategik rejalashtirish va davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish tizimini o'rganadi.
- Mamlakatni tashqi iqtisodiy faoliyatini tashkil qilish, xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy hamkorlik qilish shakllarini o'rganadi va hokazo.

Milliy iqtisodiyot kursi mamlakatimiz iqtisodiyoti, uning iqtisodiy komplekslari, regionlar va bir-biri bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarini o'rganishni taqazo qiladi. O'quv qo'llanma moliya, bank ishi, soliq va sug'urta, buxgalteriya hisobi, audit, qimmatli qog'ozlar va birja ishi kabi iqtisodiy yo'nalishlarda o'qitilishini nazarda tutilgani uchun hamda ishchi o'quv rejasidagi ajratilgan soatlarni kamligini e'tiborga olib, unga O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlanishida moliya-kredit tizimi kabi ixtisoslik fanlaridan o'tiladigan ayrim mavzular, kursga qaytarish bo'lmasligi uchun, ongli ravishda kiritilmadi.

Mazkur o'quv qo'llanmani tayyorlash va nashr qildirishda muallifga yaratilgan sharoit va yordam uchun Toshkent Moliya Instituti rektori akademik M.Sharifxo'jaevga, hamda rektorning o'quv ishlari bo'yicha muovini prof. A.Vohobovga minnatdorchilik bildiradi.

1-bob. Milliy iqtisodiyotni rivojlanishi

§ 1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi, mazmuni, kursning predmeti.

§ 2. O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tishi va milliy iqtisodiyotni shakllanishi.

§ 3. Milliy iqtisodiyotni boshqaruv tizimi va uning vazifalari.

§ 1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi, mazmuni, kursning predmeti

Iqtisodiyot keng ma'noda - bu bir tomondan, o'ziga xos qonunlar asosida rivojlanadigan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlarini birlashtirgan xo'jalik bo'lib, ikkinchi tomondan iqtisodiyot, yuqori mehnat unumdorligiga erishish, aholini turmush darajasini yaxshilash va cheklangan resurslardan unumli foydalanish maqsadida iqtisodiy qonunlarni o'rganish bilan shug'ullanadigan eng qadimiy fanlardan biridir.

Milliy iqtisodiyot fani esa - iqtisodiyotni shakllanish va rivojlanish muammolarini yangi sharoitda, mustaqillik sharoitida o'rganiladigan iqtisodiy fanlar tizimidagi yosh fandır.

Milliy iqtisodiyot iqtisodiyotni ham milliy (nomos), ham iqtisodiy (oikos) qismlarini birlashtiradi.

«Milliy» so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib «natio»- xalq so'zini anglatadi. «Iqtisodiyot» esa grekcha so'zdan olingan bo'lib, «oikonomike»- uy xo'jaligini boshqarish san'ati ma'nosini anglatadi.

Iqtisodiyotni 3 xil tushunchasi bor:

- Ishlab chiqarish munosabatlarini yig'indisi;
- Rayon xo'jaligi, mamlakat yoki mamlakatlar xo'jaligi yoki dunyo xo'jaligi;
- Iqtisodiy munosabatlarni tarmoqlararo yoki funktsional aspektlarini (tomonlarini) o'rganadigan fan tarmog'i.

Milliy iqtisodiyot- bu tarmoqlar xususiyatini birlashtirgan, mujassamlashtirgan kompleksdir.

Milliy iqtisodiyot- bu mamlakat xo'jaligini, uning tarkibini, uning ayrim elementlarini o'zaro bog'liqligidir.

Iqtisodiyot, Milliy,- deb atalsa ham, u ma'lum bir millat manfaatini ifodalamaydi, balki umummilliy manfaatlarga xizmat qiladi.

Iqtisodiyot inson faoliyatining asosiy jihati, jamiyat hayotining poydevoridir. Shu boisdan «avval iqtisod, keyin siyosat» deydilar. Inson tirik jon bo'lgani uchun birinchi navbatda uning moddiy talab ehtiyoji qondirilishi kerak, chunki unga faqat iqtisodiy faoliyat orqali erishiladi. Kishilar hamisha iqtisodiyot bilan mashg'ul bo'ladilar, chunki shu yo'l bilan o'z risq-nasibasini yaratadilar. **Iqtisodiy faoliyat**-u yoki bu mamlakat, butun insoniyat alohida individlari, guruhlari, ijtimoiy qatlamlarning faoliyatidir.

Iqtisodiy faoliyat – bu moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratish, xizmatlar ko'rsatish, iste'mol qilish bilan bog'liq bo'lgan hatti-harakatlardir. Bunday holatning mavjudligi tufayli, iqtisodiy faoliyat **birinchidan**, u yoki bu ehtiyojlarni qondirishning ustuvor ahamiyatga egaligi, **ikkinchidan**, maqsadning dolzarbligi va **uchinchidan**, boshqa muqobil maqsadlarga qaraganda unga erishish uchun to'lanadigan haqning narxini tanlash bilan bog'liq muammoni hal etadi. Bu uch holat iqtisodiy faoliyatning mazmunini ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyatni o'rganishda milliy chegaralarini tanlab olish hozirgi zamon texnikasini, siyosatini rivojlanishini hamda umummilliy ko'rsatkichlarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir davlat ma'lum **bir sohani yoki umuman iqtisodiy faoliyatni muvaffaqiyatli** rivojlantirishni u yoki bu sharoitlarini yaratadi. Bu o'z navbatida mamlakatning jahon iqtisodiyotida ma'lum o'rin egallashida katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston **Milliy iqtisodiyoti** mavjud bo'lgan barcha sohalar, birlashmalar, korxonalar va tashkilotlarning yig'indisidir. Ular yagona iqtisodiy tizimga, umumiy qonunlarga va rivojlanish maqsadlariga asoslangan holda birlashgan.

Milliy iqtisodiyot **kursining predmeti** alohida mamlakat miqyosidagi iqtisodiy faoliyatni, iqtisodiy jarayonlarni uning tarmoqlarini, hududiy va funktsional tarkibini qamrab oladi.

Milliy iqtisodiyot kursi:

1. Mamlakatning yagona xalq xo'jaligi kompleksi kabi **Milliy iqtisodiyotni shakllanish** jarayonini o'rganadi;
2. Iqtisodiyotni boshqarishda xaddan tashqari markazlashgan totalitar tuzumdan tubdan farq qiladigan **bozor iqtisodiyotini shakllanish jarayonini** o'rganadi;
3. Mamlakat iqtisodiyotini isloh qilish printsiplarini o'rganadi.
4. Mamlakat iqtisodiyotining isloh qilishni milliy o'zbek modelini mohiyatini o'rganadi.
5. Iqtisodiyotning boshqarish shakllarini qayta qurish, yangi boshqaruv tashkilotlari tizimini yaratish hamda mustaqillik sharoitida davlat boshqaruvini tashkil qilishni va bozor iqtisodiyotiga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tib borish jarayonlarini o'rganadi.

Milliy iqtisodiyot boshqa **iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liqdir**. Milliy iqtisodiyot iqtisodiy fanlarning tarkibiy qismi sifatida umumiy qonunlar asosida rivojlanadi. U avvalo iqtisodiyot nazariyasi bilan bog'liq. Ma'lumki iqtisodiyot nazariyasi fani insonning, jamiyatning iqtisodiy faoliyati ya'ni moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish jarayonlarini, shu bilan birga iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar hamda ularni amal qilish mexanizmini o'rganadi. U kishilik jamiyati paydo bo'lgandan buyon rivojlanib takomillashib kelayapti.

Milliy iqtisodiyot kursi iqtisodiy rivojlanishni va takomillashishining bir, maxsus davriga ya'ni markazdan turib boshqariladigan iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga o'tish davriga to'g'ri keladi. Bu eski iqtisodiy tizimni tubdan isloh qilish va yangi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini yaratish davrini ifodalaydi. Milliy iqtisodiyot predmeti bo'lib ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlari takror ishlab chiqarish hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyot kursi makroiqtisodiyot, moliya va kredit, va boshqa iqtisodiy fanlarni nazariy tomonlarini ma'lum davlatning –masalan, O'zbekiston Respublikasining xususiyati va sharoitiga bog'laydi. Bo'lajak iqtisodiyot mutaxassislarini o'z mamlakatining iqtisodini chuqur va har tamonlama o'rganishga qaratadi. Milliy iqtisodiyot fanini o'rganish sotsiologiya, tarix, iqtisodiy geografiya, statistika, informatsion texnologiya va boshqa fanlarni chuqur bilishni taqozo qiladi. Chunki, iqtisodchi-mutaxassis iqtisodiy faoliyatni barcha jarayonlarini to'liq va har tamonlama o'rganish uchun iqtisodiy, huquqiy, texnika va boshqa fanlarni ham bilishi lozim bo'ladi.

§ 2. O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tish va milliy iqtisodiyotni shakllanishi.

1991 yil 31 avgust kuni Toshkent shaxrida Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari sessiyasi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekistonni davlat mustaqilligi e'lon qilindi. Oliy Kengashning Respublika davlat mustaqilligi haqidagi arizasi qabul qilindi. Maxsus qaror bilan O'zbekiston SSR «**O'zbekiston Respublikasi**», deb ataladigan bo'ldi. **1 sentyabr-Mustaqillik kuni**, deb belgilandi. O'zbekiston Respublikasining **Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida qonun** qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi **unitar davlat** bo'lib, davlat hokimiyati hokimiyatning taqsimlanish nazariyasiga binoan mustahkamlangan. **Unitar davlatda** davlat tuzilishi shakli, davlat xududi tarkibida, federatsiyadan farqli ravishda, federativ birliklar (shtatlar, erlar) bo'lmaydi, balki **u ma'muriy-hududiy birliklar** (viloyatlar, tumanlar, va hokazo) ga bo'lingan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududiy jihatdan bo'linmas yagona davlatni tashkil qiladi. Uning tarkibiga Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 ta viloyatlar, 163 ta tumanlar, 119 ta shaharlar, qishloqlar va ovullar kiradi. **Maydoni** – 447,4 ming kv. km, **aholisi** – 24,8 mln* kishi, undan 9358,7 ming kishi yoki 37,9 % shahar, 15502,0 ming kishi yoki 62,1 % qishloq aholisini tashkil qiladi. 1 km² ga to'g'ri keladigan axoli soni 53,3 kishidir. Qishloq xo'jaligiga yaroqli erlari – 27,9 mln.ga, shundan sug'orishga yaroqli erlar 5 mln.ga, sug'oriladigan erlar 4,2 mln. ga ni tashkil qiladi.(Jurnal. «Biznes kurer» № 31. 2003 y 23 oktyabr 6 bet)

- 1991 yil 18 noyabrda O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i tasdiqlangan;
- 1992 yil 2 mart O'zbekiston Respublikasi BMTiga a'zo bo'lib qabul qilingan;
- 1992 yil 2 iyulda O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi tasdiqlangan;
- 1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingan;
- 1992 yil 10 dekabrda O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi tasdiqlangan;
- 1994 yil 1 iyulda O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi muomalaga kiritilgan.

O'zbekiston – suveren demokratik respublika. Davlatning «O'zbekiston Respublikasi» va «O'zbekiston» degan nomlari bir ma'noni anglatadi. Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar. O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini hamda davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarning tizimini belgilaydi, **ichki va tashqi siyosatini amalga** oshiradi. O'zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo'linmasdir. O'zbekiston Respublikasining **davlat tili o'zbek tilidir.** U o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

Mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini qamrab olgan **iqtisodiy siyosat** shakllanib, istiqbol yo'nalishlari belgilab olindi. Sobiq ittifoqning parchalanishi oqibatida O'zbekistonga o'ta markazlashgan, direktiv usul bilan boshqarilgan, mulkchilikning cheklangan turlariga asoslangan iqtisodiyot meros qilib qoldirilgan edi. Bu esa chuqur iqtisodiy inqirozga olib keldi. Ishlab chiqarish hajmi, milliy daromad ko'rsatkichlari pasayib ketdi va hokazo.

Respublika Prezidenti va hukumati zudlik bilan qat'iy choralar ko'rish va eng avvalo yangicha **iqtisodiy siyosat** ishlab chiqildi. Uning negiziga **bozor iqtisodiyoti asos qilib olindi.** Dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlar tajribasidan, ayniqsa, Turkiya, Janubiy Koreya va boshqa qator Osiyo davlatlari namunalaridan to'g'ri foydalanilgan holda mumkin qadar tezroq, **aholining hech bir tabaqasiga katta ziyon etkazmasdan bozor iqtisodiyotiga o'tish kerakligi davlat siyosatining mazmunini tashkil qildi.** Buning uchun har taraflama keng iqtisodiy islohotlar o'tkazish rejalashtirildi va respublikada bozor munosabatlariga o'tishning quyidagi nazariy **asoslari va mezonlari aniqlandi:**

* Республика аҳолисини ўсиш сурати пасайиш тенденциясига эгадир.

Масалан: 1970-1979 йй.да ўсиш сурати 3%ни ташкил қилган.

1980-1989 йй.да 2,6%ни ташкил қилган.

1990-2001 йй.да ўсиш сурати 1,8%ни ташкил қилди.

БМТнинг маълумотиға қараганда Ўзбекистоннинг аҳолиси 2010 йилда 3 млн. кишиға ўсади.

- iqtisodning mafkuradan xoli bo'lishi va uning siyosatdan ustuvorligi;
- davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
- qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi;
- xalq manfaatlariga qaratilgan kuchli ijtimoiy siyosatni yurgizish;
- bozor iqtisodiyotiga asta-sekin, bosqichma-bosqich o'tib borish.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ilgari surgan rivojlanishning bu **besh tamoyili** amalda o'zining hayotiylikini to'la tasdiqladi. Amaliy ish jarayonida O'zbekiston tub iqtisodiy islohotlarni o'tkazishni o'ziga xos yo'lini to'g'riligi va ta'sirchanligi tasdiqlandi. Bu tamoyillar jaxon jamoatchiligi tomonidan ma'qullandi. Mazkur tamoyillarni amalga oshirib, respublikada ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, eng muhimi – bozor munosabatlarini joriy etish sari bosqichma-bosqich ilgarilab borish ta'minlandi.

O'zbekistonda o'tish davrining o'zidayoq iqtisodiy barqarorlikni ta'minlabgina qolmay, mamlakatni **iqtisodiy o'sish sari olib chiqdi**, kelgusida uni yanada jadalroq rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratdi. Natijada jahon iqtisodiy adabiyotida xaqli ravishda taraqqiyotning «Qzbekiston modeli», «Qzbekiston fenomeni» degan tushunchalar paydo bo'ldi.

O'zbekiston respublikasi xalq xo'jaligi yaqin o'tmishda umumittifoq xalq xo'jaligi majmuining tashkiliy qismiga kirar edi. Shu bilan birga Sobiq ittifoqdagi **mehnat taqsimotiga asosan xom ashyoni etkazib beruvchi** mavqeini egallardi. Bunday sharoit xalq xo'jaligini "**milliy iqtisodiyot**" tushunchasi bilan taqqoslash mumkin emas edi.

Endilikda O'zbekistonda siyosiy va davlat mustaqilligi kamol topishi iqtisodiy rivojlanishning qz yqlini tanlash imkoniyati yaratilishi bilan respublikada hozirgi zamon **milliy iqtisodiyoti shakllana boshlandi**.

Respublikada iqtisodiyotga oid bir qator qonunlar qabul qilindi: «Mulkechilik to'g'risida», «Korxonalar to'g'risida», «Koooperatsiyalar to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Tadbirkorlik to'g'risida», «Mulkechi davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida», «Chet el investitsiyalari haqida», «Tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari to'g'risida», «Soliq solish to'g'risida» va hokazolar kabi 400 dan oshiq qonunlar qabul qilindi.

12 ta kodeks qabul qilindi. Kodeks bu sohalar bo'yicha qabul qilingan qonunlarni mujassalanishidir.

O'zbekistonda iqtisodiyotning asosini tashkil etuvchi **ishlab chiqarish sohasiga** alohida e'tibor berildi va berilmoqda. Ushbu sohaning eng asosiy tarmog'i **sanoatning an'anaviy rivojlangan turlari** – qishloq xo'jalik mashinasozligi, kimyo sanoati kabilar bilan bir qatorda mutlaqo yangi sanoat sohalarni tashkil etish zarur bo'ldi.

O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri **qishloq xo'jaligi hisoblanadi**. Uning asosiy bo'g'ini bo'lgan paxtachilik eng rentabelli va xaridorgirdir. Shu sababdan, kelajakda ham paxtachilikni rivojlantirish, uning tarmoq infrastrukturasi qulay, mos hajmini, salmog'ini aniqlash, shuningdek tola sifatini tubdan yaxshilab, dunyo standarti darajasiga keltirish eng dolzarb muammodir.

Davlatimiz nisbatan katta hududga ega va uning geografik o'rni ham alohida xususiyatlarga molik. **Bu holat qurilish va transportni** ham jadal sur'atlar bilan rivojlantirish vazifasini qo'yadi. Yalpi ishlab chiqarish maydonlarini, **uy-joy, madaniy-maishiy muassasalar, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarining** mustaqil moddiy-texnik poydevorini yaratish qurilish sohasining mazmunini tashkil etadi. Transportning muhim turi bo'lgan dengiz transportiga ega emasligimiz, temir yo'lining esa past darajadali va **faqat bir tomonga, shimolga qaratilganligi** ushbu jabhalarda chuqur o'zgarishlarni amalga oshirishni nazarda tutadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, havo transporti respublika hayotida muhim o'rin egallaydi. «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi hozirning o'zidayoq dunyoning o'nlab mamlakatlari bilan passajir va yuk tashish aloqalarini o'rnatdi.

Davlat iqtisodiy siyosatining asoslari qilib quyidagilar belgilanadi:

a) qisqa muddat (5-10 yil) ichida respublikamizni **xom ashyo ishlab** chiqaradigan davlatdan dunyo bozorlarida raqobat qila oladigan, **tayyor** mahsulotlar ishlab chiqaradigan mustaqil iqtisodiyotga ega, qudratli davlatga aylantirish;

b) **iste'mol bozorini avvalo ichki resurslar hisobiga to'ldirish**, aholining oziq-ovqat, kundalik sanoat tovarlariga bo'lgan ehtiyojini juda qisqa vaqt ichida to'liq ta'minlash;

v) aholi daromadlarining **narx-navo bilan mutanosibligini** ta'minlash, buning uchun zarur bo'lgan ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirish;

g) puxta ishlangan **qonunlarga asoslangan holda** davlat suverenitetini (daxlsizligini) ta'minlash, birinchi navbatda xalq manfaatlarini himoya qiladigan **teng huquqli, o'zaro foydali tashqi iqtisodiy aloqalarni o'rnatish;**

d) ichki iste'mol bozori himoyasini ta'minlash, davr talabiga javob beradigan **moliya-pul siyosatini ishlab chiqish** va hokazo.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» degan asarida «**Pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir**» degan edi (179 bet).

Respublikada bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish ularni har biri uchun konkret maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni taqozo etadi.

Birinchi bosqich butunlay yangi iqtisodiy tizimning huquqiy negizlarini yaratishga, davlatchilikni shakllantirish va mustahkamlashga, eskicha fikrlash tarzlarini ongimizdan chiqarib tashlashga qaratilgan edi. Bu bosqichda yangi tuzum uchun ishonchli poydevor yaratish vazifasi qo'yildi. **Birinchi bosqichda:**

1. O'tish jarayonini huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy bazasini mustahkamlash va rivojlantirish;

2. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, shuningdek, **engil sanoat, qurilish va transport sohasidagi ayrim korxonalarni aktsiyadorlik asosida qayta qurish** hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyot negizlarini yaratish. Xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish;

3. **Moliyaviy ahvolni** barqarorlashtirish moliya va soliq siyosati; kredit-pul siyosati, narx-navo bo'yicha va pulning qadrsizlanishiga qarshi siyosat va hokazo ishlar amalga oshirildi.

Respublikada jamiyatni isloh qilishning **ikkinchi bosqichining** vazifalari **quyidagilar deb belgilandi:**

1. Davlat mulklarini xususiylashtirish sohasidagi boshlangan ishni oxiriga etkazish;

2. Ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, korxonalar, tarmoqlarning ham umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish;

3. Milliy valyuta – so'mni yanada mustahkamlash uning konvertatsiyasiga, qat'iy valyutalarga erkin sur'atda almashtirilishiga butun choralar bilan erishish. Bu vazifa 2003 yil 15 oktyabrdan boshlab hal qilindi.

4. Iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirish, xom ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, uning sifatini va raqobatga bardoshligini jaxon bozori talablari darajasiga etkazish va hokazo.

§ 3. Milliy iqtisodiyotni boshqaruv tizimi va uning vazifalari

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga binoan davlat boshqaruv organlari quyidagicha:

1. O'zbekiston fuqarolarining umumiy saylov yo'li bilan tayinlanadigan Prezident (1-ilova).
2. Umumxalq saylovi yo'li bilan saylanadigan – Oliy majlis deputatlari, Oliy Majlisi sessiyasi, shu oraliqda Oliy Majlis Prezidiumi, tegishli hay'at va qo'mitalari (2-ilova).
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – uning raisi Prezident hisoblanadi (3-ilova).

Bulardan tashqari **huquqiy organlar** mavjud bo'lib, bular qatoriga O'zbekiston **Konstitutsion nazorat qo'mitasi**, **Konstitutsion sudi**, O'zbekiston Respublikasi **Oliy sudi**, O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi, **Davlat Arbitraji** kiradi. Bevosita iqtisodiy boshqaruvga oid davlat mahkamalari mavjud bo'lib, ular boshqaruv oliy organlarining uchalasida ham mavjud. Prezident devonida iqtisodiy masalalar bo'yicha Davlat maslahatchisi mavjud. Ushbu shaxs davlatning iqtisodiy strategiyasini ishlab chiqishda iqtisodiy qo'mita va bo'limlarni ham nazorat qiladi.

Oliy Majlis va uning Prezidiumi tarkibida ham iqtisodiyotga oid qonunlarni ishlab chiqadigan, shunga oid masalalarni Oliy Majlis sessiyalari kun tartibiga kiritadigan bir necha qo'mitalar mavjud.

Bevosita iqtisodiyotni boshqaradigan, davlat iqtisodiy siyosatini hayotga tadbiiq etadigan boshqaruv bo'g'inlarining asosiylari **quyidagilar hisoblanadi**. **Bosh vazir**, Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha bosh vazir o'rinbosari, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi, O'zbekiston Markaziy va Milliy banklari, Xalq jamg'arma banki, Davlat boj, soliq va xususiylashtirish qo'mitalari, barcha vazirliklarning iqtisodiy boshqarmalari va hokimliklar (4, 4.1, 4.2, 4.3 -ilovalar).

Milliy iqtisodiyotning boshqaruv vazifalari umumiy tarzda quyidagicha belgilangan:

1. Bozor iqtisodiyotining xuquqiy asoslarini va ijtimoiy muhitni yaratib berish.
2. Mulk daxlsizligini ta'minlash.
3. Raqobat halolligini saqlash va uni himoya qilish.
4. Daromad va milliy boyliklarni taqsimlash va qayta taqsimlash.
5. Milliy mahsulot tarkibini yaxshilash maqsadida resurslar taqsimotini tartibga solish, ustuvor yo'nalishlarni belgilash.
6. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ish bilan ta'minlash, inflyatsiya jarayonlarini nazorat qilish, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
7. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida o'tish davrining xususiyatlarini hisobga olgan holda tegishli chora-tadbirlar, xususan aholining ma'lum bir tabaqalarini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash.
8. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bosqichlarining uzviyligini ta'minlash.
9. Respublika aholisining tarkibiy o'sish sur'atlari va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi ish joylarini tashkil etish, aholini ish bilan ta'minlash, mehnat birjalari va mehnat bozorlarini tashkil etish. Kichik va xususiyy tadbirkorlikni rivojlantirish.
10. Iste'mol bozorining himoyasini tashkil etish.
11. Milliy pul birligi kursining qat'iyligini ta'minlash va hokazolar.

Bozor iqtisodiyotiga og'ishmay borishni ta'minlash uchun birinchi navbatda ana shu qayd etilgan ishlarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Shu bilan birga mahalliy xususiyatlarni hisobga olish, oldingi markazlashgan davlat boshqaruv tizimining ham maqsadga muvofiq jihatlarini saqlab qolish kerak.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy jixatdan o'n ikkita viloyat va Qoraqolpog'iston Respublikasini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, viloyatlar yana tumanlarga bo'linadi. Ushbu mintaqalarning boshqaruv organlari va ularning xuquqiy, mulk chegaralariga o'zgartirishlar kiritildi. Mahalliy ahamiyatga molik bo'lgan qonunlar va farmonlar qabul qilish xalq tomonidan saylangan tuman, viloyat deputatlari, ularning kengashlari zimmasiga yuklatilgan. Mahalliy darajada Oliy boshqaruv va ijrochi organ – **viloyat va tuman hokimiyat organlari tuzilgan**. Hokimlar respublika Prezidentining joylardagi vakili bo'lib, ular Prezident tomonidan tavsiya etiladi va mahalliy deputatlar kengashida tasdiqlanadi. Shu bilan birga ular mahalliy **kengash raislari etib saylanadi**.

Mahalliy hokimiyatning mulk huquqlari asosiy qonunda qat'iy belgilanib, ularning shakllanish manbalari ham aniq ko'rsatilgan. Munitsipial mulk deb atalmish ushbu mulk mahalliy sanoat, tijorat va boshqalar hisobiga tashkil etiladi va ular to'liq mahalliy hokimiyatlar tasarrufida bo'ladi. Mahalliy hokimiyatlarning iqtisodiyotning boshqaruv bo'g'inlari yuqorida sanab o'tilgan respublika organlarining bo'limlari hisoblanadi.

Tayanch iboralar

- *Milliy iqtisodiyot*
- *Davlat mustaqilligi*
- *Siyosiy mustaqillik*
- *Iqtisodiy mustaqillik*
- *Iqtisodiy siyosat*
- *Unitar davlat*
- *Suveren demokratik respublika*
- *Ma'muriy-hududiy birliklar*
- *Milliy iqtisodiyotning shakllanish jarayoni*
- *Boshqaruv tizimi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Milliy iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?*
2. *“Milliy” so'zining ma'nosi nimada?*
3. *Iqtisodiyotning uch xil tushunchasi xususida nima deya olasiz?*
4. *“Milliy iqtisodiyot”ni «Xalq xo'jaligi» iborasidan farqi nimada?*
5. *Milliy iqtisodiyotning shakllanish jarayoni qanday?*
6. *Milliy iqtisodiyot kursining predmeti va uni boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi nimada?*
7. *O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari nimada?*
8. *Unitar davlat deganda nimani tushunasiz?*
9. *O'zbekiston-suveren demokratik respublika ekanligini ma'nosi nimada?*
10. *Bozor munosabatlariga o'tishning o'zbek modeli, uning mohiyati va ahamiyati nimada?*
11. *Davlatning iqtisodiy siyosati va uning asoslari to'g'risida nimalar deya olasiz?*
12. *Bozor munosabatlariga o'tishning qanday bosqichlarini bilasiz?*
13. *Milliy iqtisodiyotni boshqaruv organlari qanday tizimga ega?*
14. *Milliy iqtisodiyotning boshqaruv tizimi qanday tarkibga ega?*
15. *Milliy iqtisodiyotni boshqarishda qanday vazifalar hal qilinishi lozim?*

Adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. O'zbekiston- 1992 yil 8-42 betlar.*
2. *I. Karimov. Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari. Toshkent. O'zbekiston. 1996 yil 3-40 betlar.*
3. *I. Karimov. «O'zbekiston buyuk kelajak sari» Toshkent. O'zbekiston -1998 yil 3-173 betlar.*
4. *I. Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». Toshkent. O'zbekiston, 1999 yil.*
5. *I. Karimov. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining to'qqizinchi sessiyasida «O'zbekiston Demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari» Xalq so'zi. 2003 yil 30 avgust.*
6. *O'zbekiston Respublikasi Mahalliy hokimiyat idoralari qayta tashkil etish to'g'risidagi qonun. Xalq so'zi 14 dekabr 2002 yil.*
7. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 22 dekabr «Xo'jalik boshqaruv organlari tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi Farmoni. Xalq so'zi, 23 dekabr 2003 yil.*
8. *I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.*
9. *Sotsialnaya Politika i ekonomicheskie preobrazovaniya v Uzbekistane. Keyt Griffin taxriri BMT rivojlanish dasturi 1995 yil 1-196 betlar.*
10. *A. O'lmasov. Iqtisodiyot asoslari. Toshkent. Mehnat, 1997 yil.*
11. *R.Z. Jumaev. Politicheskaya sistema Respubliki Uzbekistan: Stanovlenie i razvitie. Tashkent. Fan, 1996 g.*
12. *M. Sharifxo'jaev va Yo. Abdullaev. Boshqarishning tashkiliy strukturasi. Toshkent. 2000 yil. Ma'ruza matni.*
13. *N.T. Sovrunov i dr. Natsionalnaya ekonomika Sankt-Peterburg. 1999 g. 51-57 str*
14. *N. To'xliiev, A.Taksanov Natsionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana. T. O'qituvchi. 2000 g.*
15. *E.Nabiev, A. Qayumov. «O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati». Toshkent. Universitet-2000 y.*
16. *S. Shulomov, Q. Usmonov. Mustaqillik O'zbekistonga nima berdi. Toshkent, 2000 yil.*
17. *Asrlarga teng yillar. O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus ta'lim vazirligi. Ma'ruza matni. Toshkent, 2001 yil.*
18. *S. Shulomov, R. Ubaydullaeva, E. Axmedov. Mustaqil O'zbekiston. Toshkent. Mehnat nashriyoti, 2001 yil.*
19. *M.Sharifxqjaev, Yo.Abdullaev. Menejment. Toshkent. O'qituvchi, 2001 yil 59-187 b.*
20. *A.Vohobov. Iqtisodiy yangilanish yo'lidan. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi jurnali № 9 2002 yil 1-7 betlar.*
21. *O.Olimjonov. So'm quvvatini mustahkamlash-umumxalq ishi. O'zbekiston ovozi gazetasi 2003 yil 11 noyabr.*

2-bob. Milliy iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

§ 1. Milliy iqtisodiyotning faoliyatini ta'minlovchi omillar.

§ 2. Iqtisodiyotning rivojlanishini belgilaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi.

§ 1. Milliy iqtisodiyot faoliyatini ta'minlovchi omillar

Ma'lum bir davlatning iqtisodiy faoliyatini chegaralab uni jahon hamjamiyatidan ajratib olish mumkin emas. Shuning uchun ham milliy iqtisodiyot jahon iqtisodiy tizimini bir bo'lagi sifatida qaralishi lozim. Demak, milliy iqtisodiyotning xususiyatlari na faqat ichki, balki tashqi omillarga ham bog'liqdir. Shundan kelib chiqqan holda milliy iqtisodiyotga ta'sir etadigan omillar ikki guruhga bo'linadi: **Tashqi va ichki**. Ular bir-birlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Tashqi omillarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Iqtisodiy
2. Siyosiy
3. Demografik
4. Madaniy

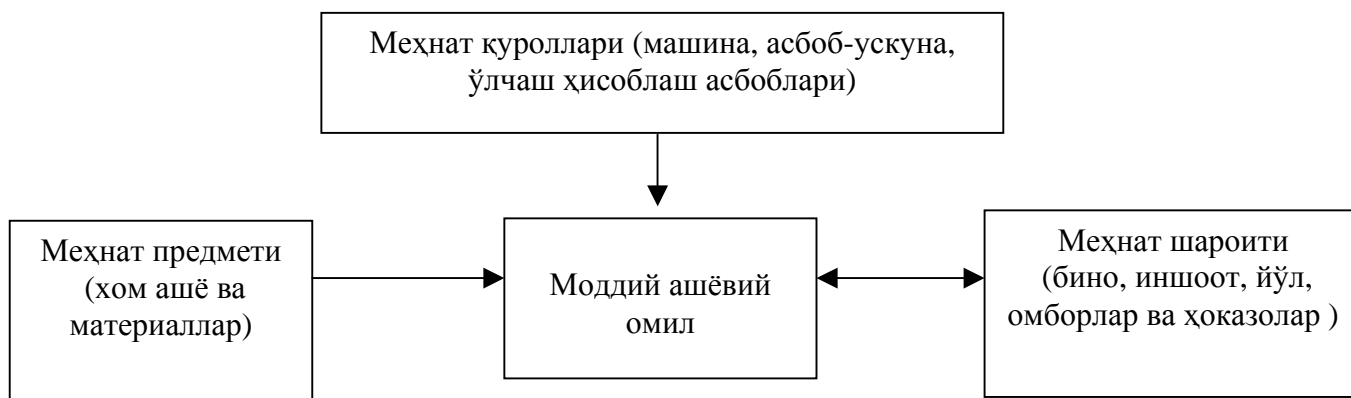
- Jahon hamjamiyatini **iqtisodiy omillariga** eng avvalo u yoki bu davlatning milliy iqtisodiyotini ixtisoslik - yo'nalishini belgilaydigan xalqaro mehnat taqsimoti kiradi.
- **Siyosiy omillar** har xil shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan u yoki bu mahsulot etkazib berish yoki xizmat ko'rsatishni taqiqlab qo'yish; embargo e'lon qilish, u yoki bu savdo-siyosiy uyushmalariga qabul qilish yoki qilmaslik; diplomatik munosobatlarni o'rnatilishi yoki buzilishi; u yoki bu harbiy-siyosiy tashkilotlarga kirish, u yoki bu davlat bilan borayotgan urush holati va hokazo.
- Jahon hamjamiyatida namoyon bo'ladigan **demografik omillar** eng avvalo ishsizlikni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan ishchi kuchlarining migratsiyasini (bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi) bilan bog'liqdir. Bunday holat qaysi davlat uchun yaxshi ko'rsatkich bo'lishi mumkin, va uning aksi-qaysidir davlat uchun yomon ko'rsatkich bo'lishi mumkin.
- Milliy iqtisodiyotga **madaniy omillar** ham kuchli ta'sir o'tkazishi mumkin. Masalan: umummadaniyati kuchli bo'lgan davlatlarni boshqa davlat madaniyatiga ta'siri (bosqinchiligi-ekspansiya) tufayli uning iqtisodini pasayishiga (foyda keltirib turgan madaniyat va san'at tarmoqlari daromadlarini pasayib ketishi tufayli) olib keladi.

Milliy iqtisodiyotga ta'sir qiluvchi **ichki** omillar:

- Shaxsiy-insoniy omillar
- Moddiy-ashyoviy omil
- Milliy iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari
- Mamlakat miqyosida iqtisodiy faoliyatni tahlil qilish imkoniyatini beradigan usullar (metodlar) kiradi.

- **Shaxsiy-insoniy omil**- bu mehnat qilish qobiliyatidan iborat bo'lmish **ishchi kuchi** va uning faoliyat qilishidir. Shaxsiy insoniy omil mehnatga layoqatli aholi, uning jismoniy va aqliy qobiliyati, bilim va saviyasi, malaka va mahoratidir. 2003 yilda O'zbekistonda mazkur aholi 12 000 mln. kishini tashkil qilgan.

- **Moddiy ashyoviy omil**-bu ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy shakldagi vositalardir. Uning tarkibiga tabiiy boyliklar, ulardan olingan xom ashyolar, mashina-mexanizm, asbob-uskuna, qurilmagan inshootlar kiradi. Ular ishlab chiqarish vositalari, deb ham yuritiladi. Ularning ma'lum narxda hisoblanib, pulga chaqilgan shakli, ya'ni qiymat-pul shakli MDH mamlakatlarida ishlab chiqarish fondlari nomini olgan. Moddiy omillar tarkiban uch qismdan iborat:

Moddiy-ashyoviy omil bilan shaxsiy-insoniy omil birikib mehnat jarayoni, ya'ni ishlab chiqarish yuzaga keladi. Buning natijasida turli-tuman mahsulotlar va xizmatlar yaratiladi.

Tadbirkorlik qobiliyati oddiy ishchi kuchidan farq qilib, ishlab chiqarishda boshqarishdan iborat bo'lgan alohida vazifani bajaradi. U tabiatan ishbilarmonlik qobiliyati bo'lib, alohida bir iste'dod, yuksak bilim, maxsus tayyorgarlik va ma'suliyat mujassami, demakdir.

Tadbirkorlik qobiliyati moddiy omillar bilan birikmaydi, balki shu omillar bilan ishchi kuchining samarali birikishini, iqtisodiy faoliyatdan yaxshi natija olinishini ta'minlaydi.

- **Milliy iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari.**

Insoniyat tarixi xo'jalik yuritishni turli xil shakllarini biladi:

An'anaviy yoki natural iqtisodiy tizim

Bu o'ta ko'xna va qoloq iqtisodiy tizim, uzoq vaqtgacha o'zgarmay qolgani uchun arxaik (eski) tizim deb baholanadi. Bu tizimda qo'l mehnati hukmron, ishlab chiqarish natural xarakterga ega: mehnat unumdorligi va turmush darajasi g'oyat past. Iqtisodiy aloqalar xo'jalikning o'z ichida yuz beradi. Boshqalar bilan oldi-sotdi munosabatlari bo'lmaydi. Bu tabiatan berk iqtisodiyot davlat siyosati ta'siridan holi bo'ladi. An'anaviy iqtisodiy tizimning alomatlari hali tsivilizatsiya girdobiga tortilmagan, urug'-aymoqchilik sharoitida yashayotgan ba'zi bir Afrika xalqlarida uchrab turadi.

Bozor iqtisodiyoti tizimi

Bu bozordagi talabni qondirishga qaratilgan, bozor orqali hamkorlikni taqazo etuvchi erkin va demokratik tizim. U xususiy mulkchilik, bozor uchun ishlash, cheklanmagan iqtisodiy tanlov, naf ko'rish va raqobat kabi tamoyillarga asoslanadi. Bozor tizimida daromad topish chegaralanmaydi, boy bo'lish ta'qiqlanmaydi, o'ziga to'q, farovon yashovchi odamlarning moddiy tengsizligi mavjud bo'ladi. Bozor tizimi asosida tovar ishlab chiqarish pul yotadi. Bozor tizimi dunyoning barcha mamlakatlarida bor, lekin uning rivojlanish darajasi bir xil emas.

Totalitar-rejali yoki buyruqbozlik-ma'muriy iqtisodiyot tizimi

Bu to'la to'kis davlatlashtirilgan iqtisodiy tizimdir. Uning asosi davlat mulki hisoblanadi, ishlab chiqarish davlatning reja-topshiriqlariga binoan yurgiziladi, nima ishlab chiqarish masalasi davlatning buyrug'iga binoan hal qilinadi. Boy bo'lish ta'qiqlanadi, kambag'allarning tengligi hukm suradi. Bunday iqtisodiy tizim sobiq sotsialistik mamlakatlarda bo'lgan.

Aralash iqtisodiy tizim

Bu har xil darajada bozor va nobozor aloqa-munosabatlarining qorishmasidan iborat tizimdir. Bu tizimda bozor vositalari bilan birgalikda rejalashtirish, hamkorlik va saxovatga asoslangan iqtisodiy aloqalar mavjud bo'ladi. Iqtisodiyot yuksak texnologiya, g'oyat yuqori mehnat unumdorligiga asoslanadi, bu esa moddiy to'kinchilikni ta'minlaydi. Aholining ko'pchiligi mulk sohibiga aylanadi.

- **Iqtisodiy faoliyatni tahlil qilish imkoniyatini beradigan usullar:**

- Xalqaro bozorda raqobatbardoshlik afzalligini ko'rsatkichi milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini baholaydigan muhim ko'rsatkichdir. Milliy iqtisodiyotda u yillik milliy daromad xajmini yil davomida sarflangan barcha resurslarning qiymatiga bo'lgan nisbatidir.

Mamlakatning boyligi quyidagi ko'rsatkichlar yig'indisi bilan baholanadi:

1. Aholining jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot (YaIM)
2. Tabiiy resurlar qiymati
3. Mehnat resurslarining qiymati
4. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va turlari korxonalarining qiymati.

Mamlakat ixtiyoridagi mavjud resurlar yuqoridagi ko'rsatilgan usullar bilan aniqlanishi mumkin.

§ 2. Iqtisodiyotning rivojlanishini belgilaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi

Milliy iqtisodiyot faoliyati har xil makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Qanchalik mahsulot ko'p ishlab chiqarilsa, shunchalik mamlakat boy bo'ladi, iqtisodiyot samarali faoliyat ko'rsatadi va hokazo. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot xilma-xildir. Uning soni va xillari millionlar bilan o'lchanadi va xilma xil o'lchov birliklari bilan ifodalanadi (dona, metr, tonna, kilovatsoat va hokazo) ularni bir biri bilan taqqoslab yoki qo'shib bo'lmaydi. Shuning uchun ularning hammasini yagona asosga keltiradigan, yagona o'lchov birligi zarur bo'ladi. Anna shunday ko'rsatkich bo'lib amaliyotda qiymat ko'rsatkichlari qo'llaniladi (so'm, dollar, evro, rubl, funt sterling va hokazo).

Makroiqtisodiyotda quyidagi ko'rsatkichlar yordamida iqtisodiyotning rivojlanishi yoki pasayishi, uning yutuq va kamchiliklari aniqlanadi, o'lchanadi;

- Yalpi milliy mahsulot (YaMM)
- Yalpi ichki mahsulot (YaIM)
- Inflyatsiya, uning o'sish surati
- Davlat byudjeti taqchilligi
- Deflyator-inflyatsiyaning haqiqiy darajasini ifodalovchi

$$\text{ko'rsatkich} = \frac{\text{YaIMning amaldagi baholarda}}{\text{YaIM solishtirma baholarda}}$$

- Iste'mol baholar indeksi
- Ishsizlik darajasi va ishsizlik soni, aholining ish bilan bandliligi darajasi
- Aholini moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, uning jamg'armalari, ish haqining quyi miqdori va qator boshqalar.

Ishlab chiqarishning natijalarini ifodalaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkich bu **YaLPI MILLIY MAHSULOT** (YaMM) hisoblanadi. **YaMM bir yil ichida milliy xo'jalikda yaratilgan, taqsimlangan va foydalaniladigan pirovard yakuniy mahsulotlar qiymatidir.** YaMM mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar yig'indisining **pul shaklidagi ifodasidir** (mamlakatda yoki uning tashqarisidagidan qat'iy nazar). Milliy xo'jalikda yaratiladigan juda katta har xil mahsulot va xizmatlar iste'mol tovarlariga va investitsiya tovarlariga yoki ishlab chiqarish vositalari mahsulotlariga bo'linadi. Bu ko'rsatkich, ya'ni YaMM ko'rsatkichi 1987 yildan BMT metodologiyasi bo'yicha hisoblana boshlandi.

$$\text{YaMM} = \text{YaIjM} + \begin{array}{l} \text{Shu mamlakat yuridik va jismoniy} \\ \text{shaxslarning xorijdan oladigan} \\ \text{foyda va daromadlari} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Xorijiy investorlar va ishchilarni} \\ \text{shu malakatdan olgan foyda va} \\ \text{daromadlari} \end{array}$$

Ma'lumki xar xil davlatlarda tashqi savdo saldosi (qoldig'i) bir xil emas va u YaMM tarkibiga qo'shiladi. Bu o'z navbatida YaMM hajmini o'zgartirib yuboradi. Natijada YaMM ko'rsatkichi taqqoslab bo'lmaydigan holga kelib qoladi. Shuning uchun mamlakat iqtisodini rivojlanish darajasini aniq ifodalaydigan ko'rsatkich bo'lib **yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi** (YaIchM) hisoblanadi.

YaIM- bu mamlakatning iqtisodiy faoliyatini umumlashtirib ifodalovchi ko'rsatkichdir. U mazkur **mamlakat xududida pirovard iste'mol uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar qiymatiga tengdir.**

YaIM jami ijtimoiy mahsulot- YaIM (C+V+m) dan tubdan farq qiladi. Bu farqlar quyidagilardan iborat:

YaIchM- bu iste'molga tayyor hayotiy ne'matlarni bildiradi. Shu sababli uning tarkibiga qayta ishlash yoki qaytadan sotishga mo'ljallangan mahsulotlar kirmaydi. Masalan: xom ashyo, material, yonilg'i, energiya, urug'lik, ozuqa, transport xizmati, ulgurji savdo, tijorat, moliyaviy xizmatlar va boshqalar YaIM qiymatiga qo'shilmaydi. Aks holda YaIM ham takroriy hisoblardan holi bo'lmas edi.

YaIM- bu ichki mahsulotdir. Chunki u mazkur mamlakat hududida joylashgan barcha rezidentlar (qaysi millat va qaysi davlat fuqarosiga mansub ekanligidan qat'iy nazar) tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar qiymatini ifodalaydi.

YaIM natura va pulda hisoblanadi. Naturada ayrim mahsulotlarning hajmi, miqdori, soni aniqlanadi. Masalan: ko'mir, paxta, don, tsement kabilarning miqdori tonnada, taxta, gaz esa kubometrda aniqlanadi.

Mahsulotlar xilma-xil bo'lganidan ularni yagona moddiy- naturada aniqlab bo'lmaydi. Masalan: o'qitish yoki davolash xizmatini tonna, m, m³ orqali o'lchab bo'lmaydi. Shu sababli ularning ko'lami (hajmi, miqdori, soni) necha pullik xizmat ko'rsatilganiga qarab aniqlanadi.

Yalpi ichki mahsulot hajmi yaratilgan mahsulotlar (M) va xizmatlar miqdorini (X) ularning bozor narxiga (R) ko'paytmasidan iborat:

$$YaIM = \Sigma MR + \Sigma XR$$

Mazkur mavzuni yakunlar ekanmiz quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

1. YaIchM tarkibida xizmat ko'rsatish sohasini ahamiyati orta boradi. Oxirgi 30-40 yil ichida jahon miqiyosida Fan-texnika taraqqiyoti rivojlanishi moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan sohani tubdan o'zgartirib yuborayapti. Moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan soxaning chegarasi kengayib ortib borayapti. FTP yangi texnologiyalarni yaratadigan bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanib borayapti.

2. 80-yillar oxiridan boshlab AQSh va boshqa rivojlangan davlatlarda axborot ishlab chiqarish keng rivoj topmoqda. U kishilarni mehnat faoliyatini uchinchi kuchli sohasiga aylanib qolyapti. AQSh milliy iqtisodiyotida yangi tarmoqning ulushi YaMM hajmida shu davr ichida 50 % gacha oshgan.

3. O'zbekiston iqtisodiyotida ham xizmat ko'rsatadigan sohalarni ulushi ortib borayapti va hokazo.

Tayanch iboralar

- *Milliy itisodiyotni ta'minlovchi tashqi omillar*
- *Milliy itisodiyotni ta'minlovchi ichki omillar*
- *Bozor iqtisodiyoti tizimi*
- *Buyruqbozlik-ma'muriy iqtisodiyot tizimi*
- *Yalpi milliy mahsulot*
- *Yalpi ichki mahsulot*
- *Inflyatsiya*
- *Deflyator*
- *Iste'mol baholar indeksi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Milliy iqtisodiyotga ta'sir qiluvchi tashqi omillarga qanday omillar kiradi?*
2. *Milliy iqtisodiyotga ta'sir qiluvchi ichki omillarga qanday omillar kiradi?*
3. *Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga qanday ko'rsatkichlar kiradi?*
4. *Yalpi ichki mahsulot to'g'risida nimalar deya olasiz?*

Adabiyotlar:

1. I. Karimov. «O'zbekiston buyuk kelajak sari» Toshkent. O'zbekiston -1998 yil 3-173 betlar.
2. I. Karimov. «Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli. Bilimli, dono va albatta baxtli bo'lishlari shart». Xalq so'zi. 24 dekabr 1998 yil.
3. I. Karimov. Kelajakni jasoratli insonlar quradi. Xalq so'zi. 17 fevral 1999 yil.
4. I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.
5. O'zbekiston Respublikasining Nodavlat, notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonuni. Xalq so'zi 1999 yil 8 may.
6. A.P. Gradov. Natsionalnaya ekonomika Sankt-Peterburg 1997 g str. 80-87
7. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti .Toshkent. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 5-18 betlar.
8. A.Eshmuxamedov va boshqalar. «Bozor munosabatlari sharoitida Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi». Toshkent. O'qituvchi-1996 y. 10-18 betlar.
9. A. O'lmasov . Iqtisodiyot asoslari. Toshkent. Mehnat. 1997 yil 12-15 betlar.
10. Vvodnoy kurs po ekonomicheskoy teoriya pod obshchey redaksiyey akad. G.P. Juravlevoy. Moskva INFRA-M, 1997 god. Str. 229-239
11. X. Nabiev. A. Nabixo'jaev va boshqalar. Milliy hisoblar tizimi. Toshkent 1998 yil, 3-20 betlar.
12. Obshchiy klassifikator vsekh vidov ekonomicheskoy deyatelnosti (OKED) Tashkent 1995 god Glavniy vichislitelniy tsentr GKG prognozstat. Str.3-121
13. A.Vohobov. Iqtisodiy yangilanish yo'lidan. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi jurnali. 2002 yil №9 son, 1-7 betlar.

3-bob. Milliy boylik. Fan-texnika taraqqiyoti

§ 1. Milliy boylik tushunchasi, uning tarkibi. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish asoslari.

§ 2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning mohiyati. Yangi texnika va texnologiyaning iqtisodiy samaradorligi.

§ 1. Milliy boylik tushunchasi, uning tarkibi milliy iqtisodiyotni rivojlantirish asoslari

Boylik, degan tushuncha iqtisodiy nazariyada keng qo'llaniladi. Birinchi marta **boylik** degan tushunchani angliyalik iqtisodchi A.Smit kiritgan. U yaratilgan mahsulotlarning jamg'arilishi boylik deb atagan va uni ishlab chiqaruvchilar mehnati oshiradi deb uqtirgan. 1664 yilda ingliz olimi Uilyam Petti milliy boylikni hisoblagan olimdir. U birinchi marta boylikning **otasi mehnat, onasi esa erdir**, degan.

Xozirgi zamon nazariyotchilari ham yaratilgan mahsulot ishlab chiqarish resursiga aylanib, boylik hosil etishini e'tirof etadilar. Milliy boylik yoki ijtimoiy boylik umumiy iqtisodiy kategoriyadir. Ishlab chiqarish bor joyda milliy boylik vujudga keladi.

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida yaratilgan va jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual boyliklar hamda tabiat inomlaridan iboratdir.

Milliy boylik o'z ichiga moddiy va nomoddiy ne'matlarni, yaratilgan san'at asarlarini intellektual salohiyatni, hamda barcha tabiat resurslari va boyliklarini oladi.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik:
2. Nomoddiy boylik:
3. Tabiiy boylik:

Moddiy buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning, unumli mehnatining natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarni joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini **jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi**. Boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarilib va qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Milliy boylik mehnat natijasida yaratiladi va ko'payib boradi.

Milliy boylikning **inson mehnati bilan yaratilgan qismi**, o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- **ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy fondlar.**

- **noishlab chiqarish xarakteridagi asosiy fondlar.** Asosiy fondlarning bu turiga davlatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy xarakterdagi ob'ektlar kiradi.

- **aylanma fondlar.** Milliy boylikning bu qismi mehnat predmetlaridan iborat, bo'lib asosiy fondlarning taxminan 1/4 qismini tashkil qiladi.

- **tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi.** Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo'lib, potentsial **tayyor mahsulot** hisoblanadi.

- **moddiy zahiralalar va ehtiyojlar.** Bunga muomila bosqichidagi tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zahiralalar, davlat ehtiyojlari va rezerv fondlari kiradi. **Moddiy zahiralalar** iqtisodiyotda ro'y berishi mumkin bo'lgan va oldindan bilib bo'lmaydigan favqulotda holatlarda foydalanish maqsadida ushlab turiladi. **Davlat ehtiyojlariga** oltin zahiralari, sug'urta va mudofa ehtiyojlari uchun zarur zahiralalar kiradi.

- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jalikda **jamg'arilgan mol-mulk.** Bunga uy-joy, avtomobil, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik **tarkibiy qismlarining** mazmuni va ularning salmog'i o'zgarishsiz qolmaydi. **Asosan fan-texnika taraqqiyoti, sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o'zgarishlar ro'y beradi.**

Moddiy buyumlashgan **boylik o'sishining asosiy omillari** bo'lib qo'yidagilar hisoblanadi:

- mehnat unumdorligining o'sishi:
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi:
- milliy daromadga jamg'arish normasining ortishi:

Moddiy buyumlashgan boylarning o'lishi jamiyat moddiy qimmatliklari ko'payishning asosi hisoblanadi. Agar fan-texnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa madaniyat, san'at, fan kabi nomoddiy sohalar ham o'sib va takomillashib boradi.

Milliy boylar nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi, balki uning **bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boylari hisoblanadi**. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boylarga **ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, sport** sohalarida, vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning takibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyotlar va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boylarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan **ilmiy bilimlari va intellektual darajasi**, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Milliy boylarning boshqa qismi **tabiiy boylar** ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. **Tabiiy boylarning vujudga kelishi insoniyat jamiyat rivojiga bog'liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro'y beradi**. Foydali qazilma boylar, o'rmonlar, suv va er resurslari xuddi shunday vujudga kelib ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat inonlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylar bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylar tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, **tabiiy boylar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylar hisoblanadi. Ular real boylar inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi**.

O'zbekiston tabiiy resurslarga boy davlatdir. Eng avvalo respublikada 4,2 mln ga sug'oriladigan erlar mavjuddir. Ana shu erlar Markaziy Osiyoda etishtiriladigan paxtaning 3/4 qismini tashkil qiladi O'zbekiston er osti boylari bilan xaqli ravishda faxrlanadi. Mashhur Mendeleev dariy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. O'zbekiston xududi doirasida shakllantiruvchi yillik suv oqimi 10 kub km.ga yaqin. Boshqa mamlakatlar hududidan oqib keluvchi suv oqimi 89 kub km.ni tashkil qiladi

O'zbekiston hududida **oltin, mis, rux, valfram, molibden**, alyuminiy va magniy rudalari, nodir metallar, oltingugurt, osh tuzi, kaliyli va boshqa tabiiy tuz qatlamlari, kaolin, o'tga chidamli xom ashyolar, bentonit, marmar va boshqa bezak toshlari topilgan. **Yoqilg'i resurslari** bo'yicha esa ko'mir, tabiiy gaz konlari ochilgan.

O'zbekistonda 100 ga yaqin boy mineral-xom ashyo turlarini mavjudligi respublika iqtisodiyotining muhim tarmoqlarini, ayniqsa gaz, oltin ishlab chiqarish, energetika, kimyo, rangli metallurgiya, qurilish materiallari sanoatlarini tez sur'atlar bilan rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Shu kungacha respublikada hammasi bo'lib **mineral-xom ashyo turlaridan 70ga yaqini ishlab chiqarishga jalb etilgan**.

O'zbekistonda 4 ming tonnadan ortiqroq katta zahiraga ega bo'lgan 30 ta oltin va katta zahiraga ega bo'lgan 30 ta uran koni aniqlangan. Respublikada zaxirasi 2 trillion m³ gaz, 2 milliard tonna ko'mir, ko'p miqdordagi neft konlari topilgan.

Konlarning foydalanishga topshirilishi tumanlar, viloyatlar iqtisodiyotini tubdan o'zgartirib yuboradi. Ayrim tog'-sanoat komplekslari bunyod qilindi. (Navoiy, Almaliq va hokazo)

Hozirgi davrga kelib aniqlangan milliy boylar manbalari ishlab chiqarish korxonalarini uzoq muddat davomida oltin, mis, tabiiy gaz, qo'rg'oshin, rux, ko'mir va boshqa mahsulotlar bilan ta'minlabgina qolmay, ishlab chiqarishni kengaytirish imkonini ham berayapti.

O'zbekistonning er osti boylari paxta dalalarining hosildorligini oshirishga muhim hissa qo'shadi. Masalan: Turon yonuvchi slanetslaridan mahalliy slanets konlari bazasida o'g'it sifatida ishlatiladigan va paxta hosildorligini oshirishning muhim omili bo'lgan smola olish masalasi hal qilingan. Ko'p miqdorda yangi qurilish materiallari, **masalan**, keramzit ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan betonitlar, Toshkent metropoliteni uchun zarur bezak toshlari va boshqalar ishlab chiqarilishi tashkil qilingan va hokazo.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan baquvvat iqtisodiyotning asosi yaratildi. O'nlab yangi tarmoq va sohalariga asos solindi, ma'naviy va jismoniy jihatdan eskirib qolgan

minglab ishlab chiqarish korxonalari butunlay qaytadan zamonaviy, yuqori unumli texnika va texnologiya bilan jihozlandi.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir, chunki uning **iqtisodiy potentsiali juda katta**.

Milliy boylik jamiyatning iqtisodiy kuch-quvvatini ko'rsatadi va iqtisodiy potentsialni tashkil etadi. **Jamiyatning ishlab chiqara bilish qobiliyati iqtisodiy potentsial deb ataladi**. Bu qobiliyat ishlab chiqarish resurslari miqdori va sifati bilan belgilanadi, yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar miqdori bilan ifoda etiladi. Shu sababli uning muhim ko'rsatkichi bo'lib- **yalpi milliy mahsulot** ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu mahsulotni ishlab chiqarish esa- milliy boylikning hajmi va strukturasi, undan yaxshi foydalanilishiga bog'liqdir. Shunday ekan, iqtisodiy potentsial yuksalgan sari jamiyat tobora boyib boradi.

Iqtisodiy potentsial jamiyat a'zolarining ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi. Agar ehtiyojlar to'larok qondirilsa, iqtisodiy potentsial samarali ishlatilgan bo'ladi. **Iqtisodiy potentsialning to'rt xil unsuri** (elementi) mavjud.

1. Mehnat potentsiali
2. Ilm-ma'rifat potentsiali
3. Texnika-texnologiya potentsiali
4. Tabiiy potentsial

Mehnat potentsiali — jamiyatdagi mehnatga layoqatli, bilim va malakaga, ishlab chiqara olish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardir. Mehnat potentsialining miqdoriy o'lchami ishga yaroqli kishilar soni bo'lib, uning o'sib borishi aholining ko'payishidan kelib chiqadi. Sifat jihatidan mehnat potentsiali mazkur aholining bilim saviyasi, kasbiy malakasi va tajribasini bildiradi. Mehnat potentsiali ishlab chiqarish orqali Milliy boylikni oshirishga o'z xissasini qo'shadi.

Ilm-ma'rifat potentsiali - ilm-ma'rifatga xizmat qiluvchi moddiy va insoniy resurslar, fan erishgan darajadir. Ilm-ma'rifat potentsialini unga sarflangan mablag'lar va ilmiy pedagogik kadrlar soni va malakasi belgilaydi. Ilm-ma'rifat rivojiga qanchalik ko'p mablag' sarflansa, uni samarali ishlatish ta'minlansa, iqtisodiy o'sish shunchalik tezlashib milliy boylik ko'payadi.

Texnika-texnologiya potentsiali — jamiyatdagi mashina-mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnikaviy darajasi va texnologik tizimlar majmuini o'z ichiga oladi. Bu potentsial fan yutuqlari naqadar yangi texnika va texnologiyada moddiylashganligini bildiradi. Texnika-texnologiya darajasi fan taraqqiyotiga monand tushchishi shart, ammo buning uchun fan yutuqlarini amaliyotda joriy etishni ta'minlovchi iqtisodiy vositalar amal qilishni talab qilinadi. Agar bo'nday vosita bo'lmasa, fan va texnika potentsiali bir-birini ta'minlamay qo'yadi. Masalan, sobiq SSSRda er yuzidagi olimlarning 25 foizi ishlagan, lekin fan bilan texnikani bog'lovchi vosita zaifligidan, ulkan mamlakat ishlab chiqarish darajasi bo'yicha dunyoda 68 o'rinni egallagan. Texnika-texnologiya potentsiali ilmiy potentsialdan yuqori bo'lishi ham mumkin, ammo bu hol ishlab chiqarish import qilingan texnika-texnologiyaga asoslanganda yuz berdi.

Tabiiy potentsial — tabiiy resurslar miqdori va sifati, ishlab chiqarishning ob-havo sharoiti. Tabiiy potentsial cheklangan va notekis joylashgan bo'ladi. Tabiiy potentsialni er, suv zaxiralari, o'rmon va er osti boyliklari, suv boyliklari, iqlim qulayliklari tashkil etadi. Ular iqtisodiyotga ko'maklashuvi yoki unga qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ammo tabiiy resurslar yaratgan to'siqlarni ilmiy va texnikaviy potentsial bartaraf etishi mumkin. Masalan, Yaponiya tabiiy resurslari kamyobligini yuksak texnika-texnologiya potentsiali vositasida ortig'i bilan qoplaydi.

Iqtisodiy potentsial unsurlari birgalikda amal qilib, bir-biridagi etishmovchilikni to'ldira oladi. Ularning samarali amal qilishi uchun jamiyatdagi iqtisodiy sharoit ulardan to'laroq foydalanish yuzasidan **ham manfaatdorlik, ham javobgarlikni yuzaga keltirishi zarur**. Iqtisodiy potentsialning o'sishini va samarali ishlashini ta'minlovchi kuch-**bu erkin bozor mexanizmidir**.

§ 2. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati. Yangi texnika va texnologiyaning iqtisodiy samaradorligi

Fan-texnika taraqqiyoti fan va texnikaning muttasil ravishda va o'zaro bog'liq holda rivojlanishidir. Ijtimoiy talab va ehtiyojlarning o'sishi ta'sirida Fan-texnika taraqqiyoti jadallashadi. Bu o'z navbatida tabiiy kuchlar va resurslarni insonga xizmat qildirish, ishlab chiqarishda zarur ma'lumotlarni aniq maqsadni ko'zlab qo'llash imkonini beradi.

Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish tufayli:

- Mehnat unumdorligini oshirishga erishiladi;
- Asbob-uskunalar, moddiy resurslardan xom ashyolardan oqilona foydalanish zarurati yangi texnologiyaning vujudga kelishini ta'minlaydi;
- Ishlab chiqarishni samarali tashkil qilish imkoniyatlarini yaratadi;
- Texnika taraqqiyoti mutaxassislarni kasbiy mahoratini o'zgartiradi, shuningdek yangi kasblar vujudga kelishini ta'minlaydi;

Fan texnika taraqqiyoti o'zaro bir-birini taqazo etadigan **ikki shaklda amalga oshiriladi**:

- 1) Fan va texnikaning an'anaviy negizlarini nisbatan sekinroq va qisman takomillashtirishni bildiruvchi **evolyutsion shakl**;
- 2) Printsipial jihatdan yangi texnika va texnologiyani vujudga keltiradigan, jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarini tubdan o'zgartirishga olib keladigan **inqilobiy shakl**.

Iqtisodiyotni har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, mahsulot sifatini yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishning hal qiluvchi vositasi fan-texnika taraqqiyotini butun choralar bilan jadallashtirishni zarurat qilib qo'yadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish milliy iqtisodiyotni shakllanishi va rivojlanishi ishlab chiqarishni **elektrlashtirishni, robotlashtirishni, kompyuterlashtirishni** keng miqyosda amalga oshirishni taqozo etadi. **Fan bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi**.

Fan - texnika taraqqiyotini jadallashtirish uchun:

- ilm-fanni ustuvor yo'nalish sifatida rivojlantirish;
- ilmiy xodimlar tarkibini qayta tuzish.
- milliy iqtisodni rivojlantirish uchun ahamiyatli ixtiro-larni ishlab chiqarishga tezroq joriy qilish;
- sanoatni etakchi tarmoqlarini, eng avvalo, mashinasozlik, mahsulotlarini o'sish sur'atlarini va yangilanishini ta'minlash;
- yangi texnikaning iqtisodiy samaradorligini oshirish;
- inson omilidan **to'g'ri foydalanish, boshqarish va ta'lim tizimini qayta qurish**, va hokazo kabi tadbirlar amalga oshirish zarurdir.

Fan-texnika taraqqiyotining **hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlari bo'lib:**

1. Ishlab chiqarishni **kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish**.
2. **Kompyuterlashtirish**.
3. Energetikani va eng avvalo **atom energetikasini rivojlantirish**.
4. **Transport va aloqaning yangi turlarini vujudga keltirish**.
5. **Yangi texnika va texnologiyalarni tezroq o'zlashtirish**.
6. **Yangi konstruksion materiallarni vujudga keltirish va foydalanish**.
7. **Biotexnologiya**, chiqitsiz texnologik jarayonlarni ishlab chiqarishga tatbiq etish.
8. **Aloqa atrof-muhitni muhofaza qilish** maqsadlarida kosmosdan keng foydalanish va boshqalar hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda fan bilan ishlab chiqarish integratsiyasi kuchaymoqda, ular o'rtasida o'zaro hamkorlikning yangi samarali shakllari vujudga kelmoqda, texnika yangiliklarini, ilmiy kashfiyotlar va ixtirolarni hayotga tadbiiq qilish muddatlari qisqarmoqda.

Respublika milliy iqtisodiyotini shakllantirish va rivojlantirish fan-texnika taraqqiyoti rivoji bilan chambarchas bog'liqdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish fan-texnika mahsulotini barpo etishni taqozo etadi. Ilmiy-texnikaviy faoliyatni bozorga o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlari bor. Davlat nazariy izlanishlarni hamma vaqt qo'llab-quvvatlab, moliyaviy tomondan ta'min etib turadi.

Yangi texnika va ishlanmalarni bunyod etish va ularni keng ko'lamda amaliyotga joriy qilish albatta bozor mexanizmini qo'llash natijasida, ya'ni xo'jalik shartnomalari asosida amalga oshiriladi va olingan natijalar mahsulot sifatida qabul qilinadi. Fan va texnika zamon talabiga mos tarzda rivojlantirish uchun uning hozirgi va kelajakdagi o'rnini aniqlab bera oladigan ilmiy izlanishlarni olib borishni kengaytirish zarur..

Fan samaradorligini oshirishdagi asosiy omil fan va texnika uchun **bo'lgan javobgarlikni oshirishdir**. Ana shundagina fandagi ilmiy xulosalarni texnikaga mahsulot sifatida o'tkazilishi va haqiqiy bozor iqtisodiyoti ro'yobga chiqishi, institutlar o'zlariga xos bo'lmagan joriy ishlardan xalos bo'lishlari mumkin.

Bozor iqtisodiyoti keng rivojlangan ba'zi mamlakatlarda ilmiy tajriba, konstruktsiya ishlari institutlariga qilingan umumiy xarajatlarning 20% va undan ham ko'prog'ini davlat moliyalashtiradi. Bizda ham davlat mablag'larini anchagina qismi fan-texnika taraqqiyotiga sarflanayapti.

Fan-texnika taraqqiyoti sohasida kreditlashtirish uzoq davr mobaynida faqat yangi fan-texnikani joriy qilishga qaratilgan edi. Yangi mahsulotning yaratilishi turli bosqichlarda xarajatlar tuzilmasini oqilona o'zgartirish, ilmiy tekshirish institutlariga kredit berishni to'g'ri yo'lga qo'yish, shu bilan birga jahon tajribalarining ijobiy tomonlarini ham amalda qo'llashni taqazo qiladi.

Soliqlar tizimi va imtiyozli soliqlar ilmiy tajriba, konstruktorlik ishlari institutni boshqarishning muhim egri vositalari hisoblanadi. Birqancha rivojlangan mamlakatlarda ilmiy tajriba, konstruktorlik ishlari institutlariga to'g'ri mutanosib xarajatlarning **o'sib borishi bilan birga soliqlar skidkasi joriy qilingan** (bu skidka juda katta yordam beradi, 20-50% ni tashkil etadi).

Fan-texnikani rivojlantirish uchun sarflanayotgan mablag'lar, tabiiy ravishda, **iqtisodiy samara berishi kerak**.

Fan-texnika taraqqiyoti samaradorligi yangi texnikani qo'llash natijasida olingan iqtisodiy samarani uni ishlab chiqarishga qilingan barcha xarajatlar miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Yillik iqtisodiy samara deyilganda milliy iqtisodiyot miqyosida olingan iqtisodiy tejam tushuniladi.

Yangi texnikaning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi ko'rsatkichlar bo'lib **foydaning o'sishi, tannarxning kamayishi hisoblanadi**. Bu ishlar asosan yangi texnikani qo'llash natijasida amalga oshiriladi.

Foydaning o'sish ko'rsatkichi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\Delta P_{it} = (T_{st} - C_t) - (T_{s1} - C_1) A_t$$

bunda: P_{it} - Prognozlash davrida foydaning o'sishi (t yil), so'm hisobida;
 T_{st} va C_t - Ulgurji baho va bir birlik mahsulotning tannarxi (texnika kiritgandan keyingisi);
 T_{s1}, C_1 - Ulgurji baho va bir birlik mahsulotning tannarxi (yangi texnika kiritilmasdan avvalgisi);
 A_t - yangi mahsulotning t yildagi hajmi.

Yangi texnikani joriy qilish natijasida mahsulot tannarxining kamayishi quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta S = (C_1 - C_t) A_t$$

bunda: ΔS - Yangi texnikani joriy qilish, tannarxni kamaytirishdan kelib chiqadigan samaradorlik;
 C_t - yangi mahsulot tannarxi (t yildagi);
 C_1 - Eski mahsulot tannarxi;
 A_t - yangi mahsulotning t yildagi hajmi.

Tayanch iboralar

- *Boylik*
- *Milliy boylik*
- *Moddiy buyumlashgan boylik*
- *Nomoddiy boylik*
- *Tabiiy boylik*
- *Itisodiy potentsial*
- *Mehnat potentsiali*
- *Ilm-ma'rifat potentsiali*
- *Tabiiy potentsial*
- *Fan-texnika taraqqiyoti*
- *Fan-texnika taraqqiyoti samaradorligi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Boylik va milliy boylik tushunchalari o'rtasida qanday farq bor?*
2. *Milliy boylik tarkibiga nimalar kiradi?*
3. *Moddiy buyumlashgan boylik deganda nimani tushunasiz?*
4. *Nomoddiy boylik tarkibiga nimalar kiradi?*
5. *Tabiiy boylik tarkibiga-chi?*
6. *Iqtisodiy rivojlanish darajasi va milliy boylik o'rtasida qanday bog'liqlik bor?*
7. *Iqtisodiy potentsial deganda nimani tushunasiz?*
8. *Iqtisodiy potentsial qanday unsurlardan tashkil topgan?*
9. *Mehnat potentsialining mohiyati nimada?*
10. *Ilm-ma'rifat potentsialining mohiyati nimada?*
11. *Texnika-texnologiya potentsialining mohiyati nimada?*
12. *Tabiiy potentsialning mohiyati nimada?*
13. *Fan-texnika taraqqiyotining ahamiyati*
14. *Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish uchun qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?*
15. *Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari*
16. *Fan-texnika taraqqiyotining samaradorlik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash usullari.*

Adabiyotlar:

1. I. Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». Toshkent. O'zbekiston, 1999 yil.
2. I. Karimov. «O'zbekiston buyuk kelajak sari» Toshkent.
O'zbekiston -1998 yil 3-174 betlar.
3. I. Karimov. O'zbekiston XXI asrga bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent. O'zbekiston, 1997 yil 229-250 betlar.
4. I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.
5. A.P.Gradov. Natsionalnaya ekonomika. Sankt-Peterburg. «Spetsialnaya literatura» 1997 g. Str. 122-148.
6. Ekonomicheskaya teoriya natsionalnoy ekonomiki i Mirovogo xozyaystva. Moskva. «Banki i birji» Izd. obed. YuNITI 1998 g. Str 107-125.
7. A.O'lmasov, M. Sharifxo'jaev. Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent. Mehnat, 1995 yil. 113-129 betlar.
8. Makroekonomicheskie problemi perexodnogo perioda v Uzbekistane. Tashkent-1998 g. Str. 8-39,170-197.
9. E.Nabiev, A.Qayumov. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati. Toshkent. Akademiya, Universitet 2000 yil.

4-bob. Milliy iqtisodiyot tarkibi va uni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

§ 1. Milliy iqtisodiyot tarkibi, uning mazmuni va asosiy shakllari.

§ 2. Iqtisodiy faoliyat tarkibini tahlil qilish.

§ 3. Milliy iqtisodiyot tarkibini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.

§ 1. Milliy iqtisodiyot takibi, uning mazmuni va asosiy shakllari

Iqtisodiyot murakkab va ko'p qirrali xususiyatga ega. U har biri aniq funktsiyani bajaradigan va shuning bilan birga boshqa bo'g'inlar xarakterini ta'minlaydigan keng tarmoqli turli xil bo'limlar tizimidan iborat. Shuning uchun iqtisodiyotning tarkibi doimo rivojlanishda va takomillashtirishda bo'ladigan murakkab organizmdir.

Iqtisodiyotning tarkibi (strukturasi) deganda ma'lum omillar ta'sirida yuzaga kelgan ijtimoiy takror ishlab chiqarish va ijtimoiy mehnat taqsimotini ifodalaydigan iqtisodiyot tarmoqlarining nisbati tushuniladi.

Ma'lumki, Markazlashgan **boshqaruv tizimida muayyan mamlakat iqtisodiyoti "xalq ho'jaligi" iborasi bilan ifodalanar edi.** Bunday yondoshuvda mamlakat iqtisodiyoti ikki sohaga, ya'ni:

- Ishlab chiqarish
- Noishlab chiqarish sohasiga bo'lingan xalq xo'jaligi tarmoqlari tasnifiga asoslanar edi.

Ishlab chiqarish sohasi:

- Sanoat;
- qishloq xo'jaligi;
- o'rmon xo'jaligi;
- qurilish;
- yuk transporti;
- ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi aloqa;
- moddiy texnika ta'minoti;
- savdo va tayyorlov tashkilotlari;
- umumovqatlinish korxonalarini;
- boshqa har xil ishlab chiqarish faoliyatlari;

I. Noishlab chiqarish sohasi:

- uy-joy kommunal xo'jaligi va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish;
- sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sotsial ta'minot;
- xalq ta'limi;
- madaniyat va san'at;
- moliya, kredit va davlat sug'urtasi;
- boshqarish;
- mudofaa;
- xar xil noishlab chiqarish faoliyatlari.

Xalq xo'jaligini bu tartibda guruhlash iqtisodiyotni ma'muriy buyruq bilan boshqarish sharoitida vujudga kelgan bo'lib, xaddan tashqari markazlashgan rejalashtirish uslubiga asoslangan edi. Bunday tasnif bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera olmaydi. Chunki unga asoslanib:

- noishlab chiqarish tarmoqlarida yaratilgan ijtimoiy qiymatni aniqlash;
- tarmoqlarni mulk shakllariga ajratib o'rganish;

- tadbirkorlikning yangi strukturasi o'ld ko'pgina ko'rsatkichlarni aniqlash imkoniyati bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalq xo'jaligining ikki sohasidagi chegara yo'qoladi, yangi turli-tumanli mulkiy tizim vujudga keladi. Natijada, **turli mulk shakllari ko'rinishida bozor iqtisodiyotining quyidagi sub'ektlari shakllanadi**:

- Iqtisodiy mustaqil **mulk egasi**, ya'ni iste'molchi bo'lgan ayrim kishilar yoki guruhlar. Bularga odatda yollanib ishlovchilar, er egalari, kapital sohiblari, ishlab chiqarish vositasi egalari kiradi. Ular tadbirkorlik qilmay, o'z mulkidan daromad topadi yoki yollanib ishlaydi.
- Firma, korxonalar, xo'jaliklar va ularda band bo'lgan **tadbirkorlar**. Ular foyda olish yo'lida mustaqil ish yuritadilar, ishlab chiqarish omillarini ishga soladilar.
- **Davlatning barcha mahkama-idora tashkilotlari**. Ular ham ishlab chiqarish, ham iste'mol bilan shug'ullanadilar, bozor va unda qatnashuvchilar faoliyati ustidan nazorat qiladilar.

Bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'zaro aloqaga kirishadilar. Ishchi kuchi, er, kapital va boshqa vosita egalari ularni korxonalar, firmalarga sotadi. Ular o'z navbatida ishlab chiqarish omillaridan foydalanib tovar ishlab chiqaradilar va xizmatlar ko'rsatadilar.

Birlashgan Millatlar tashkilotining 1993 yilda qabul qilingan MSTning 3-taxirida Milliy iqtisodiyot ikki qismga ajratilgan:

1. Ichki iqtisodiyot
2. Qolgan dunyo (tashqi dunyo)

Ichki iqtisodiyot 5 sektorga ajratilgan:

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalar (nomoliyaviy korxonalar);
2. Moliya tashkilotlari ;
3. Davlat tashkilotlari;
4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar;
5. Uy xo'jaligi;

Milliy iqtisodiyotning ikkinchi qismi - **qolgan dunyo** yoki **tashqi dunyo** sektoridir. Unga tashqi iqtisodiy aloqalar kiradi. Bu sektor asosan chet davlatlar va mamlakat institutsional birliklar (rezidentlari) o'rtasidagi muomalalarni hisobga olish uchun xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish jarayoni, tovar resurslari, xizmat ko'rsatishda ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi mutanosiblikni tavsiflash maqsadida MSTda institutsional birliklar tarmoqlar tasnifining xalqaro standarti (TTXS)ga binoan quyidagi to'rt guruhga bo'linadi:

- bo'limlar (jami 17 ta bo'lim);
- bo'limchalar (jami 20 ta blok);
- tarmog'lar turkumlari (jami 169 ta faoliyat turi);
- tarmoqlar turkumlari (jami 292 ta sinf).

Bunday guruhlash tarmoqlar bo'yicha tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va ulardan foydalanish jarayonidagi oqimlarni tahlil qilishda qo'l keladi.

Makroiqtisodiyotni sektorlarga bo'lib o'rganish bozor munosabatlarini tartibga solish uchun zarur bo'lgan makroiqtisodiyot ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqishda, makroiqtisodiy tahlilni amalga oshirish va makroiqtisodiy qonuniyatlarini aniqlashda, makroiqtisodiyotni boshqarish uchun zarur bo'lgan tegishli tavsiyalarni tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Bulardan tashqari har bir sektorning o'z vazifalari bor.

Sektorlar va ularning vazifalari

T/r	Sektorlar	Institutsional birliklar (korporatsiyalar)	Sektorlarning vazifalari
1.	2	3	4
1.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektori (nomoliyaviy korxonalar) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Firmalar ▪ Korxonalar ▪ Korporatsiyalar ▪ Kontsernlar ▪ Kontsorsiumalar va boshqalar. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tovar ishlab chiqarish va moliyaviy bo'lmagan xizmat ko'rsatish
2.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Moliyaviy tashkilotlar sektori 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Markaziy bank ▪ boshqa banklar ▪ sug'urta kompaniyasi va pensiya fondi 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ mamlakatda pul muomalasini tartibiga solish ▪ sug'urtalash va nafaqalarni belgilash
3.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Davlat tashkilotlari sektori 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ qonun chiqaruvchi organlar ▪ ijro etuvchi organlar ▪ nazorat etuvchi organlar ▪ milliy daromad va boylukni qayta taqsimlashda qatnashuvchi boshqa tashkilotlar (moliya vazirligi, soliq, bojxona qo'mitasi va hokazo) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ milliy daromadni va milliy boylukni qayta taqsimlash: ▪ Makroiqtisodiy mutanosibliklarni ta'minlash ▪ Soliq, boj, turli badal va to'lovlarni to'lanishini nazorat qilish
4.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar sektori 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Notijorat tashkilotlari <ul style="list-style-type: none"> - kasalxonalar - dam olish uylari - o'quv yurtlari - osoyishtalikni muhofaza qiluvchi tashkilotlar va boshqalar 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ aholining talabini qondirish ▪ bepul davolash ▪ bepul ta'lim berish ▪ bepul maishiy xizmat ko'rsatish ▪ bepul tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash ▪ xayriya ishlarini bajarish
5.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Uy xo'jaligi sektori 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi bo'lgan yakka va guruh shaxslar ▪ Oilalar ▪ Ibodatxonalarda yashovchilar ▪ Uzoq muddat ruhiy kasalxonalarda davolanayotganlar ▪ qamoqxonalardagilar ▪ qariyalar va bolalar uyidagilar ▪ armiyadagilar va hokazo 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Bozor ehtiyoji va xususan shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari BMTning 1993 yilda qabul qilingan MSTida **bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan malakatlarda** yagona iqtisodiyotni ikki sohaga ajratish tavsiya qilinadi, ya'ni:

- a) **Tovar ishlab chiqarish sohasi**-bunda buyum, gaz, suv, va energiya shaklida mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatiladi. Bu sohaga sanoat, qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, qurilish tarmoqlari kiritiladi.
- b) **Xizmat ko'rsatish sohasi**, bunga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan tarmoqlar kiritilgan.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi statistika xizmati YaIM, bandlik, mehnat haqi va boshqa ko'rsatkichlar soha va tarmoqlar bo'yicha hisoblaydi va e'lon qiladi.

Shunday qilib, Milliy iqtisodiyot turli qism va bo'laklardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Iqtisodiyotning turli qism va bo'laklari o'rtasidagi o'zaro nisbat **iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi** deb ataladi. Iqtisodiyotni alohida qismlarga bo'lish asosida turli belgilar yotadi, shuning uchun **tarkiblarning tuzilishi** bir necha turlarga ajratib o'rganiladi.

1. Ijtimoiy tuzilishi.
2. Tarmoq tuzilishi.
3. Takror ishlab chiqarish tuzilishi.
4. Xududiy tuzilishi.

Ijtimoiy tuzilish- bu iqtisodiyotning turli **mulkchilik shakllari** o'rtasidagi o'zaro nisbatdir.

O'zbekistonda mulkchilik turlari davlat, jamoa, xususiy va aralash mulkchilik tarzida shakllangan.

Iqtisodiyotni barcha tarmoqlarida ish bilan band bo'lganlar soni, asosiy fondlar va ishlab chiqarish bo'yicha bu bo'g'inlarning har birini ulushi, -Respublika iqtisodiyotining ijtimoiy tuzilishini aks ettiradi.

Iqtisodiyotning **tarmoq tuzilishi** bu **turli tarmoqlar o'rtasidagi o'zaro nisbatdir**, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqa o'rtasida yoki qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar o'rtasidagi, moddiy mahsulotlar ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar va hokazolar o'rtasidagi nisbatdir. Tarmoq tuzilishi milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini ifodalaydigan muhim ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi.

Yuksak rivojlangan mamlakatlar*da uchun xizmat ko'rsatuvchi sohalarning hissasi yuqori, qayta ishlovchi tarmoqlarning hissasi esa- qazib oluvchi tarmoqlardan ustun bo'lgan iqtisodiyot tuzilishiga xosdir.

U mehnat va kapitalning yuqori darajada unumdorligidan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanganligidan va pirovard natijada aholini turmush darajasi yuqoriligidan dalolat beradi.

Iqtisodiyotning **takror ishlab chiqarish** tuzilishi bu kengaytirilgan takror **ishlab chiqarishni asosiy nisbatlari**, ya'ni **ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish o'rtasidagi, iste'mol va jamg'arish** o'rtasidagi o'zaro nisbatlardir. Takror ishlab chiqarish tuzilishi **iqtisodiy o'sishning imkoniyatlarini** ifodalovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

Iqtisodiyotning **hududiy** tuzilishi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining hududiy jihatlarini aks ettiradi va alohida hududlarning umummilliy ko'rsatkichlardagi hissasini aniqlaydi. U butun mamlakat bo'yicha turmush sharoitini barqarorlashtirish maqsadida aniqlanadi va tadqiq qilinadi. Ma'lumki, ma'muriy jihatdan O'zbekiston 12 viloyat va 1 ta avtonom respublikadan iboratdir. Unda 119 ta shahar, 163 ta qishloq **ma'muriy tumanlar** mavjuddir.

Iqtisodiy rayonlashtirish belgilari bo'yicha mamlakatimiz **6 ta iqtisodiy regionga bo'linadi**:

1. **Toshkent iqtisodiy region**. U Toshkent viloyati va Toshkent shahri hududlaridan iboratdir. Bu regionga respublikani 3.5% maydoni va 18.5% aholisi to'g'ri keladi. Bu region o'rta hisobda Mamlakat milliy daromadini 25.9% va 32.5% sanoat mahsuloti ishlab chiqaradi.

2. Ishlab chiqarish potentsiali bo'yicha ikkinchi o'rin **Farg'ona iqtisodiy regioniga** to'g'ri keladi. Bu region Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarini o'z ichiga oladi va 19.2 ming m² territoriyaga egadir, yoki 4.3% respublika hududini egallaydi. Unda aholini 27.6% yashaydi. Bu region O'zbekiston milliy daromadining 26 %ini, sanoat mahsulotini 31.5% ini, 36.8% qishloq xo'jalik mahsulotini, 28.3% tovar oborotini ishlab chiqaradi.

3. **Markaziy iqtisodiy region** o'z ichiga Buxoro, Navoiy, Samarqand viloyatlarini o'z ichiga oladi. Bu region hudud jihatdan eng katta va kengdir. U respublikaning 37% hududini egallaydi, aholi soni jihatidan 19.9%, milliy daromadini 18.6%, sanoat mahsulotini – 14.6%, qishloq xo'jalik yalpi mahsulotini – 20.8% ini ishlab chiqaradi.

4. **Janubiy iqtisodiy region** - Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridan iboratdir. U respublikaning 11% hududini va 15.8% aholisini tashkil qiladi. Bu regionda qishloq xo'jaligi,

* Дунёда 215 дан ортиқ давлат мавжуд бўлиб улардан фақат 23 давлат ривожланган давлат ҳисобланади.

ayniqsa, chorvachilik rivojlangan. Unda respublika qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini 19.4%, sanoat mahsulotini 12.4% ini, milliy daromadini 14% shu region etishtiradi.

5. **Mirzacho'l iqtisodiy region** o'z ichiga Jizzax va Sirdaryo viloyatlarini oladi. U respublika hududini 5.7%ini, aholisini 6.6%ini oladi. Bu regionda o'rta hisobda respublikaning 6.1% milliy daromadi, 2.7% sanoat mahsuloti va 8.6% qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini etishtiriladi.

6. **Orolbo'yi iqtisodiy region**. Unga Qoraqalpog'iston avtonom respublikasi va Xorazm viloyati kiradi. Bu regionda respublikani 38.4% hududi va 11.5% aholisi joylashgan. Bu region respublika sanoat mahsulotini 6.3%ini, qishloq xo'jaligi mahsulotini 12.5% ini etishtiradi.

§ 2. Iqtisodiy faoliyat tarkibini tahlil qilish

Iqtisodiy faoliyatni tahlil qilish umumiy tizim faoliyati darajasini, milliy iqtisodiyot tarkibidagi mavjud kamchilik va qoloq tomonlarni anglash imkoniyatini yaratib beradi. Tarkibiy tahlil asosida iqtisodiy siyosat ishlab chiqiladi.

Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. Mulkiy munosabatlar tahlil qilinadi.

Respublikamizda mulk munosabatlarini takomillashtirish bo'yicha ma'lum ishlar amalga oshirildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasida "Mulkchilik to'g'risi"da, uni "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonunlar va "Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulkni himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirishni ta'minlash tadbirlari to'g'risida"gi Prezident Farmoni va boshqa huquqiy hujjatlarni qabul qilinishi respublikamizda 2003 yilning 1 yanvariga kelib:

- davlat korxonalari – 16,4%
- qo'shma va chet el korxonalari – 1,2%
- xususiy korxonalar – 32,5 %
- dehqon va fermer xo'jaliklari – 37%
- aksionerlik jamiyatlari – 10 %
- boshqalar – 2,9% ni tashkil qildi.

2003 yilning 1 yanvar holatiga milliy iqtisodiyotning davlat sektorida band bo'lgan aholining umumiy soni 23,4 % ni, nodavlat sektorida 76,6% * ni tashkil qildi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida davlat va nodavlat sektorlarining ulushi

	Davlat sektori(%)	Nodavlat sektori(%)
Yalpi ichki mahsulot	25,9	74,1
Sanoat mahsuloti	28,6	71,4
Yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti	1,0	99,0
Chakana tovaroborot hajmi	2,4	97,6

2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik darajasini tahlil qilish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirish, qimmatbaho qog'ozlar bozorini shakllantirish islohotlar taqdirini belgilovchi shartlardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda qisqa vaqt ichida kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni huquqiy shart-sharoitlari va tashkiliy tuzilmalari yaratildi. Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi, o'rta va kichik biznesni qo'llab quvvatlash bo'yicha hukumat komissiyasi, Biznes-Fond, "Madad" sug'urta agentligi, konsalting, injiniring, lizing, firma va kompaniyalar, biznes-inkubatorlar ish olib bormoqdalar.

Xususiy korxonalar to'g'risidagi qoidalar qonun nuqtai nazaridan mustahkamlandi. Tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatga olish tartibi tubdan yangilandi va soddalashtirildi.

Bugungi kunda ro'yxatga olish va rasmiylashtirish jarayoni etti kundan bir oygacha bo'lgan muddat ichida bajarilishi shart.

Ayni vaqtda mamlakatimizda 250 mingga yaqin kichik biznes korxonasi faoliyat ko'rsatmoqda, bu sohada 5,5 million kishi yoki ish bilan band bo'lgan odamlarning 57 foizi mehnat qilmoqda. Yalpi ichki mahsulotning 35 foizi ana shu korxonalar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Vaholanki, bu ko'rsatkich 1999 yilda 29.1 foizni tashkil qilgan edi.

Birgina 2003 yilda tadbirkorlikni rivojlantirish hisobidan 375 mingga yangi ish o'rni tashkil etildi.

Biz O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratar ekanmiz, shu orqali uch muhim masalani echish ko'zda tutilgan.

* Ўзбекистон Республикасининг 2002 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент-2003 йил, 14-бет.

Birinchi masala-yaqin besh-o'n yil ichida ushbu sohada yalpi ichki mahsulotning 50-60 foizini ishlab chiqarishga erishish.

Ikkinchi masala- bu sohani rivojlantirish aholini ish bilan ta'minlash va uning daromadlari o'sishining eng muhim manbaalaridan biriga aylanishi lozim.

Uchinchi masala- mamlakatdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikning poydevori bo'lmish kichik va o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirishdan iboratdir.

3. Ustivor yo'nalishlarni to'g'ri belgilash

Ustivor yo'nalishlarni, sohalarni to'g'ri belgilanishi nafaqat ilgari taqchil hisoblangan mahsulot turlarini keng ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga, balki ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirishga ham imkon beradi, shu bilan birga butun iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi.

Hozirgi davrda ustivor yo'nalishlar qatoriga quyidagilar belgilangan:

- aholini ijtimoiy himoyalash, yangi ish o'rinlarini yaratish, tadbirkorlikni rivojlantirish, pensiya ta'minotini yanada yaxshilash va hokazo.

- iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan o'zgartirish (korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash va modernizatsiyalash, raqobatbardosh ishlab chiqarish tizimlarini ko'proq bunyod etish va hokazo);

- qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish;

- kichik va o'rta biznesni keng ko'lamda rivojlantirish;

- kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturini ikkinchi sifat bosqichi vazifalarini izchillik bilan bajarish;

- sog'liqni saqlash bo'yicha islohotlarni yanada yaxshilash va hokazo.

4. Ishlab chiqarish samaradorligini tahlil qilish

Ma'lumki, ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini o'stirish xalqning turmush darajasini oshirish imkoniyatini beradi. O'zbekistonda 1997 yilda birinchi marta YaIM ishlab chiqarish hajmi aholi sonining o'sish darajasidan yuqori bo'ldi. Bu o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichdir.

Hozirgi vaqtda YaIMning hajmi yiliga 4,1-4,5% va undan ham oshiqroq o'sayapti.

Milliy iqtisodiyotni tarkibiy bo'limlari, tarmoqlar va ularning o'sish sur'atlari, mahsulot turlari bo'yicha o'sish darajalari va hokazo ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

5. Ijtimoiy ishlab chiqarish hajmini miqdor va sifat jihatidan o'sish sur'atlari tahlil qilinadi

O'zbekistondagi izchil iqtisodiy siyosat, o'tmishdan meros qolgan qiyin og'ir ahvoldan tezda chiqib ketish va muttasil rivojlanish tufayli MDH davlatlari orasida 2004 yildayoq 1990 yilgi darajaga etish imkoni yaratildi. Vaholanki, ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya 2001 yili 1990 yilgi darajaning 64%, Ukraina 46%, Qozog'iston -72%, Qirg'iziston 69% ga erishdi xolos.

MDH mamlakatlari orasida O'zbekiston iqtisodiy tanglikdan eng kam talofatlar bilan chiqdi, u boshidan kechirgan iqtisodiy tushkunlik davri eng qisqa bo'ldi. O'zbekistondagi iqtisodiy yangilanishning muhim va e'tiborli yana bir tomoni borki, u ham bo'lsa, meros qolgan an'anaviy tamoyillardan tashqari, iqtisodiy islohotlar yuzaga chiqargan yangi omillarga ham tayanildi. **Iqtisodiy o'sish keyingi 5 yilda bir me'yorda 4,0-4,5% atrofida bo'ldi**, chunki u ishonchli ichki kuchlarga tayandi, ular barqaror va ishonchli bo'lganidan tashqi kuchlarning iqtisodiyotimizga ko'rsatgan salbiy ta'sirini sezilarli darajada kesa oldi. Shu sababli, jahon bozorida **paxta, oltin va mis narxining jiddiy pasayishiga qaramay**, O'zbekiston iqtisodiyotining o'sish sur'atlari barqaror bo'lib, jon boshiga **tovar va xizmatlar yaratish yiliga 3% va undan ham yuqoriroq darajani tashkil etmoqda**.

Boshqa MDH mamlakatlaridan farqliroq, O'zbekistonda sakrab o'sishga harakat qilingani yo'q. Boshqalarda iqtisodiy o'sish xom-ashyo yoki yoqilg'i-energetika resurslarining jahon bozoridagi narxiga qarab, bir yuqorilab, bir pasayib turadi. Iqtisodiy o'sish birdaniga 10-12% ga qadar yuqorilab borsa, so'ngra pasayib 2-3% ga qadar tushib ketadi.

O'zbekistonda iqtisodiyotning jahon bozori konyunkturasiga bog'liq tomonlari bilan birgalikda unda holi bo'lgan sohalari ham rivoj topmoqda, ular mamlakat ichki bozori uchun ishlaydi va tez sur'atlarda rivojlanib boradi, tashqi bozorga qaramlik kuchsizlanishi esa, uning barqarorligini kafolatlaydi. Ammo, globalizatsiya sharoitida eksportga ishlash zarur bo'ladi, chunki eksporti yo'q mamlakatning kelajagi bo'lmaydi.

6. Iqtisodiyotni boshqarish tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlarni tahlil qilish

O'zbekistonda ittifoq parchalanib ketgach, umumittifoq vazirliklari tugatildi. O'zbekiston hududida joylashgan ittifoq va ittifoq respublika bo'ysunuvidagi korxonalar milliylashtirildi. Bu korxonalar o'z faoliyat sohaslariga qarab ixtiyoriy ravishda davlat tarmoq kontsernlari, davlat uyushmalariga aylantirildi. Islohotlarni birinchi bosqichi mobaynida tarmoq vazirliklari uyushmalarga, kontsernlarga, korporatsiyalar, ittifoqlar va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirish yo'li bilan batamom tugatildi. Avtomobil transportida, qurilishda, qishloq xo'jaligida boshqaruv tizimi qayta tuzildi. Umummilliy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlar va faoliyat sohaslarida, masalan, sayohatchilik, transport, madaniyat, kinolashtirish tizimi va boshqalarda milliy kompaniyalar tuzildi.

Ularni boshqa boshqaruv tizimidan farqi shundaki, ular iqtisodiy jihatdan batamom mustaqildir. 1992 yil yanvar oyidan boshlab **viloyat, tuman va shahar joylardagi vakillik hamda ijroiya-boshqaruv hokimiyatiga rahbarlik qiluvchi hokimlik joriy etildi.**

§ 3. Milliy iqtisodiyot tarkibini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiyot tarkibini qayta qurish iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli hal qilishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiyot tarkibini qayta qurish iqtisodiy mustaqillikka erishish, milliy iqtisodiyotni barpo etish, iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim shartlaridan biridir. O'zbekiston xalq xo'jaligining amaldagi tarkibi sobiq Ittifoqdagi mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvi tamoyillari asosida o'nlab yillar mobaynida shakllangan edi. Unda O'zbekistonga:

- arzon xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlar va strategik mineral resurslar etkazib berish;
- sanoat markazlarida ishlab chiqarilgan tayyor mollarni sotishning keng bozori mavqei ajratilgan edi.

Mamlakat iqtisodi oziq ovqat mahsulotlari, energoresurslar importiga va qishloq xo'jalik xom ashyosi va qimmatli metallar eksportiga asoslangan edi. Xalq xo'jaligining bunday mustamlaka tarkibi sharoitida jahon bozorida konkurentsia qilish, iqtisodiy o'sishni ta'minlash va aholini turmush darajasini ko'tarish imkoniyatini bera olmas edi. Shuning bilan birga O'zbekiston raqobatbardosh tarkibga ega bo'lgan milliy iqtisodiyot tarkibini tashkil qilish imkoniyatlariga ega edi. Mamlakatning er osti va er usti boylik resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanish, vujudga kelgan nomutanosibliklar va ziddiyatlarga barham berish, ijtimoiy ishlab chiqarishning tarmoq va hududiy tarkibini qayta qurish lozim edi.

Shu munosabat bilan O'zbekistonda **tarkibiy tuzilish siyosati aniqlandi**. U eng avvalo respublikaning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligini, shuningdek aholiga munosib turmush sharoitlarini yaratishni nazarda tutdi. **Tarkibiy siyosat**, qishloq xo'jaligi xom ashyosi va mineral resurslarni chuqur qayta ishlashga, texnologik jarayonlarni tugallanganlik darajasini oshirishga, mamlakat yoqilg'i – energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlashga qaratildi. Ilgari tashqaridan keltirilgan yuzlab mahsulot turlari shu erning o'zida ishlab chiqarila boshlandi.

Respublikada industriyaning tayanch tarmog'i hisoblangan, ya'ni yoqilg'i energetika, aviatsiya va avtomobil qurilish, mashinasozlik, ximiya va neftximiya sanoatidan va hokazodan tortib, to engil sanoat korxonalariga hamda juda ko'p qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan korxonalar qurildi.

Respublikada eng katta sanoat tarmoqlari bo'lib engil va yoqilg'i energetika sanoati hisoblanadi. Oxirgi yillarda mashinasozlik sanoatini ulushi 1,5 barobarga oshgan va hokazo. Buning sababi mamlakatimizda ichki va tashqi kredit vositalarining asosiy qismi ishlab chiqarishni kengaytirish uchun baza hozirlashga qaratilganligidadir. Bu avtomobil va neftni qayta ishlash zavodlari, yangi avtomobil va temir yo'llar, engil, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoatini o'nlab yangi va zamonaviylashtirilgan korxonalarni qurishga imkon berdi. 1997 yilning o'zidayoq Ko'kdumaloq konida kompressor stantsiyasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Farg'onada ip yigiruv fabrikasi ishga tushirildi. Ma'lumki, O'zbekistonning sanoat qudrati asosan bir necha yirik shaharlarda to'plangan edi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan yirik **qurilishlarni geografiyasi** ancha kengaydi. Bu siyosat uzoq vaqtdan beri hukm surib kelayotgan sanoat taraqqiyotidagi **mintaqaviy nomutanosiblik va ziddiyatni sezilarli yumshatdi**. Tabiiyki, iqtisodiyotni tarkibini takomillashtirishda kompaniyachilikka yo'l qo'yib bo'lmaydi, u birdaniga takomiliga etib ham qolmaydi. Bu o'zgarishlar muntazam davom etadigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayon bo'lib, ular davr talabi va iqtisodiy siyosatdan kelib chiqib, tarmoqlararo hamda tarmoqlar ichida to'xtovsiz davom etaveradi.

Prezident I.Karimov "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida **"Iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirmay turib chinakam mustaqillikka erishib bo'lmaydi"** degan edi (333-bet). Iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirishning asosiy vazifasi **xom ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, uning sifatini va raqobatbardoshligini** jahon bozori talablari darajasiga etkazishdan iboratdir. Ana shuni nazarda tutib respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida an'anaviy bo'lgan paxta va oltindan boshqa xil turdagi **eksport mavjud bo'lmagan bo'lsa**, endilikda **yangi turdagi tovarlar paydo bo'ldi**. Bu – rangli metallar, avtomashinalar, mineral o'g'itlar, to'qimachilik mahsulotlari va oziq-ovqat mahsulotlaridir. **Bu bilan, eksport-import tarkibi yangilandi**.

Import o'rnini bosuvchi tovarlarning ko'plab yaratilishi, mamlakatning importga qaramligini ancha chekladi, chunki bu bilan, mamlakatimiz o'zini-o'zi mahsulotlar bilan ta'minlashga bir qadar erishdi.

Ilgari O'zbekiston o'zini yoqilg'i-energetika resurslari bilan ta'minlash uchun ularni katta **miqdorda import qilar va bunga 600 ming tonna paxta tolasi qiymatiga teng pul mablag'lari sarflanar edi**. Yoqilg'i-energetika mustaqilligiga erishish O'zbekistonni bu sohada chetga qaramlikdan va katta miqdordagi valyuta sarfidan xoli etdi. Tarkibiy o'zgarishlar natijasida O'zbekiston oziq-ovqat ta'minotida ham, mustaqillik tomon jiddiy qadam tashladi. Bunga birinchi navbatda, don ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali erishildi. Natijada, O'zbekistonning donga bo'lgan **talab-ehhtiyojlarining 90%dan ziyod qismi o'z ishlab chiqarishi hisobidan qondiriladigan bo'ldi**.

Tarkibiy o'zgarishlar mamlakatning salohiyatidan samarali foydalanishni ko'zda tutadi. Shu maqsad yo'lida mahalliy xom-ashyoni **chuqur qayta ishlab, undan tayyor yoki yarim tayyor**, hatto, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish yo'liga o'tildi va bu katta naf keltirdi. Paxtani sotish o'rniga undan kalava ip tayyorlab, **uni jahon bozorida sotishdan 3 marta ko'p daromad olina boshlandi**. Muhimi, bu sohaning rivojlanishi yangi ishchi o'rinlar hisobiga aholini band qilish, uning daromadlari manbalarini oshirish imkonini yaratdi.

Tarkibiy o'zgarishlar tufayli O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning **an'anaviy sohalari bilan birgalikda yangi sohalari ham rivojlantirila boshlandi**. Bunday asosiy omillardan **birinchidan**, sanoatlashuv bo'lsa, **ikkinchidan**, servis sektorining tez sur'atlarda o'sishiga ahamiyat berilganligi bo'ldi va hokazo.

Milliy iqtisodiyot tarkibini takomillashtirish quyidagi vazifalarni hal qilishi lozim:

1. Respublika uchun eng asosiy bo'lgan tarmoqlarni jumladan, yoqilg'i-energetika va g'alla komplekslarini rivojlantirish, yangi tarmoqlar yaratish, faoliyat ko'rsatayotgan sanoat tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish.
2. Tabiiy, mineral-xom-ashyo, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish;
3. Boshqa davlatlardan xom-ashyo resurslarini eng muxim turlari, butlovchi va oziq-ovqat maxsulotlari olib kelinishini qisqartirib, ana shu maxsulotlar o'rnini bosadigan korxonalarni rivojlantirish asosida respublikaning iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlash;
4. O'zimizda ishlab chiqarishni tashkil etish hisobiga aholining va iqtisodiyotning eng muhim mahsulotlarga bo'lgan extiyojini qondirish;
5. Korxonalarni zamonaviy ilg'or texnologiya, energetika uskunalari, ayniqsa kichik va o'rta korxonalar uchun mo'ljallangan ixcham uskunar bilan jihozlash;
6. Xodimlar malakasini oshirish va milliy ishchi kadrlarga ega bo'lish;
7. Aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish. Tashabbuskorlik va omilkorlikni rag'batlantirish;
8. Iqtisodiyotning mutanosib rivojlantirishni ta'minlash va uning bir tomonlama ixtisoslashuvini, shuningdek tarmoqlar ichidagi va xududiy nomutanosibliklarni bartaraf etish;
9. Respublikaning zksport imkoniyatini kengaytirish;
10. Agrar sektorda qayta qurishni tugallash. Ekin maydonlarida paxta, g'alla, em-xashak ekinlarini, sabzavot va hokazolarni optimal variantlarini yaratish, qishloq xo'jaligida boshqaruv va ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllarini takomillashtira borish;
11. Sanoat, transport, aloqa, ximiya va neft ximiya sanoatini, avtomobilsozlik, telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish;
12. Chet el turizimni rivojlantirish;
13. Yangi boshqaruv strukturasi vujudga keltirish va takomillashtira borish. Ularda ishlaydigan kadrlarga, ularning kasbiy tayyorgarligiga yanada yuqori talablar qo'yish va hokazo.

Prezidentimiz I.Karimov Oliy Majlis to'qqizinchi sessiyadagi ma'ruzasida 2002 yil 29 avgust O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyat asoslarini shakllantirishning **ettita yo'nalishlarini** belgilab berdi.

Birinchi muhim ustuvor yo'nalish - bu Mustaqillikni bundan buyon ham asrab-avaylash, himoya qilish va mustahkamlash bo'lib xizmat qiladi.

Mustaqillik biz uchun muqaddas **ma'naviy qadriyatlar va milliy an'analarga tayangan** holda va tarzda yashash, ana shu bebaho merosni asrab-avaylab, uni kelgusi avlodlarga yanada boyitgan holda etkazish demakdir.

Ayni vaqtda mustaqillik bizdan **zimmamizga olgan xalqaro majburiyatlarga** rioya etish va ularni bajarishni, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomi talablariga, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan me'yorlarga qat'iy amal qilib yashash ma'suliyatini so'zsiz yuklaydi.

Bu - **uzoq-yaqin qo'shnilarimiz bilan do'stlik va hamkorlik asosida yashash**, dunyo hamjamiyatidan o'zimizga munosib obro' va o'rin egallash uchun doim intilish va kurashish demakdir.

Biz mustaqil taraqqiyot yo'lini aynan mana shu ma'no-mazmunda anglab, uni mamlakatimizni siyosiy jihatdan rivojlantirish, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, jamiyatni ma'naviy yangilash borasida olib borayotgan barcha islohatlarimizning me'zoni, deb bilishimiz kerak.

Ikkinchi ustuvor yo'nalish – bu-mamlakatimizda **xavfsizlik va barqarorlikni, davlatimizning hududiy yaxlitligini, sarhadlarimiz daxlsizligi, fuqarolarimizning tinchligi va osoyishtaligini ta'minlashdan iborat.**

Uchinchi ustuvor yo'nalish - bu–**bozor islohatlarini yanada chuqurlashtirish, kuchli bozor infratuzilmasini yaratish, barqaror va o'zaro mutanosib, mustahkam iqtisodiyotning muhim sharti bo'lib erkin iqtisodiyotning tamoyillarini joriy etishdan iborat.**

Bu yo'nalish yalpi ichki maxmulot ishlab chiqarishda etakchi o'rinni egallaydigan, fuqarolarning muhim daromad manbai va mulkdorlar sinfing shakllantirishning asosi bo'lgan xususiy sektorning mavqeini yanada oshirish, kichik-o'rta biznes hamda tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni taqozo etadi.

Bu borada tashqi iqtisodiy faoliyat hamda valyuta bozorini **erkinlashtirish, milliy valyutaning erkin almashuvini ta'minlash, milliy valyutamiz** - so'mimizning barqarorligi va xarid quvvatini har tomonlama oshirish taraqqiyotimizning yangi bosqichidagi asosiy vazifalarimizdan biridir.

Iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish, eksport rivoji, import o'rnini bosadigan maxsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlashning muhim sharti bo'lgan **xorijiy investitsiyalar**, avvalam bor **xususiy sarmoyalarni jalb etish**, buning uchun tegishli investitsion muhit va investorlar uchun kafolatlar yaratish. Shuningdek, tashqi va ichki investitsiyalarni butun iqtisodiyotimizni yangilashga, oltin-valyuta zaxiralarimizning barqaror o'sishiga xizmat qiladigan etakchi tarmoqlarga birinchi navbatda yo'naltirish.

Bunday vazifalarni amalga oshirishda **xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorligimizni yanada kuchaytirish**, dunyo iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuv, Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

To'rtinchi ustuvor yo'nalish-bu inson huquqlari va erkinliklarini so'z va matbuot erkinligini, shuningdek, oshkorolikni, jamiyatda o'tkazilayotgan islohatlarning ochiqligini ta'minlaydigan demokratik tamoyillarni so'zda yoki qog'ozda emas, amaliy hayotda joriy qilishdir.

Ommaviy axborot vositalari tom ma'noda «to'rtinchi hokimiyat» darajasiga ko'tarilmog'i lozim.

Beshinchi ustuvor yo'nalish - fuqarolik jamiyatini shakllantirishning muhim sharti bo'lib, bu jamiyat hayotida nodavlat va jamoat tashkilotlarining o'rni va ahamiyatini keskin kuchaytirishdan iborat. Yoki boshqacha qilib aytganda, bu-«Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari» degan tamoyilni amalda hayotga joriy etish demakdir. Bu yo'nalish ijtimoiy iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq ko'p masalalarni hal qilishda davlat tuzilmalarining rolini kamaytirish va bu vazifalarni bosqichma-boqich jamoa tashkilotlariga o'tkaza borishni taqozo etadi.

Buning uchun avvalam bor davlatning iqtisodiy sohaga, xo'jalik yurutuvchi tuzilmalar, birinchi galda, xususiy sektor faoliyatiga aralashuvini cheklash lozim.

Hayotimizni erkinlashtirish yo'nalishlarining yana bir muhim yo'li **markaziy va yuqori davlat boshqaruv idoralari vazifalarini davlat hokimiyatining quyi tuzilmalariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga bosqichma-bosqich o'tkaza borishni ta'minlashdir.**

Oltinchi ustuvor yo'nalish-bu - sud-huquq sohasini isloh qilish bo'yicha boshlangan ishlarni izchil davom ettirish. Sudlar tom ma'noda mustaqil bo'lgan holdagina qonunlarning qat'iy ijrosi va ularning haqiqiy ustuvorligi so'zsiz ta'minlanadi.

Ettinchi ustuvor vazifa-bu barcha islohatlarimizning bosh yo'nalish va samaradorligining pirovard natijasini belgilab beradigan inson omili va me'zonidir.

Bu-demografik va boshqa milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat olib borish demakdir.

Ijtimoiy infratuzilmani ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini yanada rivojlantirish, nafaqa bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish, aholini ekologik va boshqa xavf-xatardan muhofaza etish, aholini sotsial soha bo'yicha talab va ehtiyojlarini qondirish masalalariga davlatning doimiy etiborini har tomonlama kuchaytirish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan muhim tamoil va ustuvor yo'nalishlarning barchasini izchil amalga oshirish natijasida o'zimizning asosiy maqsadimizga-rivojlangan, ma'rifiy, huquqiy demokratik davlatlarda mavjud bo'lgan hayot darajasiga erisha olamiz, yurtimiz tinchligi, Vatanimiz ravnaqi, xalqimiz farovonligini ta'minlash imkoniga ega bo'lamiz.

Tayanch iboralari

- *Iqtisodiyot tarkibi*
- *Soha, kompleks*
- *Milliy hisoblar tizimi*
- *Ichki iqtisodiyot*
- *Tashqi (qolgan dunyo)*
- *Sektorlar*
- *Institutsional birliklar*
- *Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi*
- *Ijtimoiy tuzilish*
- *Tarmoq tuzilishi*
- *Takror ishlab chiqarish tuzilishi*
- *Hududiy tuzilish*
- *Iqtisodiy region*
- *Ustivor yo'nalish*
- *Kichik biznes va tadbirkorlik*
- *Ishlab chiqarish samaradorligi*
- *Tarkibiy tuzilish siyosati*
- *Investitsiya*
- *Xorijiy investitsiya*
- *Xususiy sarmoya*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Milliy iqtisodiyotning tarkibi deganda nimani tushunasiz?*
2. *Soha, sektor va kompleks tushunchalarining bir-biridan farqi nimada?*
3. *Milliy hisoblar tizimida milliy iqtisodiyot qanday tasniflanadi?*
4. *Makroiqtisodiyotni sektorlarga bo'lib o'rganishning ahamiyati nimada?*
5. *Sektorlar va ularning institutsional birliklari to'g'risida nimalar deya olasiz?*
6. *Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda yagona iqtisodiyotni ikki sohaga ajratish tajribasi, tovar ishlab chiqarish sohasi va xizmat ko'rsatish sohasi, ularning mohiyati nimada?*
7. *Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi nimani anglatadi?*
8. *Ijtimoiy tuzilish nimani anglatadi?*
9. *Tarmoq tuzilishichi?*
10. *Takror ishlab chiqarish tuzilishichi?*
11. *Xududiy tuzilishichi?*
12. *Iqtisodiy rayonlashtirish belgilari nimalardan iborat?*
13. *O'zbekiston qanday iqtisodiy regionlarga bo'linadi?*
14. *Iqtisodiy faoliyat tarkibi qanday tahlil qilinadi?*

15. *Mulkiy munosabatlar tahlilida nimalarga e'tibor beriladi?*
16. *Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik darajasiqanday tahlil qilinadi?*
17. *Ustivor yo'nalishlarni to'g'ri belgilash nimalarga asoslanadi?*
18. *Ishlab chiqarish samaradorligi qanday tahlil qilinadi?*
19. *Ijtimoiy ishlab chiqarish hajmini miqdor va sifat jihatidan o'sish su'atlarini tahlil qilishdan maqsad nima?*
20. *Iqtisodiyot tarkibini qayta qurishning vazifalari nimalardan iborat?*
21. *O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyat asoslarini shakllantirishning qanday yo'nalishlarini bilasiz?*

Adabiyotlar:

1. *I.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent. O'zbekiston 1998 yil 175-414 betlar. (O'zbekiston buyuk kelajak sari).*
2. *I.Karimov. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. Oliy Majlisning to'qqizinchi sessiyasidagi ma'ruza. 2002 yil 30 avgust Xalq so'zi gazetasi.*
3. *O'zbekiston Respublikasi Mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g'risidagi qonun. Xalq so'zi 14 dekabr 2002 yil.*
4. *I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.*
5. *A.P. Gradov. Natsionalnaya ekonomika. Sankt-Peterburg 1997 g. str 163-181*
6. *Regionalnaya ekonomika pod red. T.G. Morozovoy Moskva 1995g. Str. 61-66*
7. *O'zbekiston Respublikasining davlat va ma'muriy tuzilishi. Toshkent-1996 yil.*
8. *Obshchiy klassifikator vsekh vidov ekonomicheskoy deyatelnosti. (OKED) Tashkent 1995 god.*
9. *A.Vaxobov Iqtisodiy yangilanish yo'lidan. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi №9 2002 yil 2-7 betlar*

5-bob. Yangi xo'jalik yuritish sharoitida ishlab chiqarish majmui

§ 1. Sanoat milliy iqtisodiyotning yirik sohasi.

§ 2. Respublika transporti majmui.

§ 3. Aloqa infrastrukturaning muhim bo'g'ini.

§ 1. Sanoat milliy iqtisodiyotning yirik sohasi

Ishlab chiqarish majmui - bu jamiyat talabini qondirish uchun moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar yig'indisidir.

Ishlab chiqarish majmui o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi va qurilish tarmoqlarini oladi. Ma'lumki bu tarmoqlarda moddiy ne'matlar moddiy buyum shaklida ishlab chiqariladi. Undan tashqari ishlab chiqarish majmui o'z ichiga yuk tashish transportini, ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi aloqa tarmoqlarini, savdo va tayyorlov tashkilotlarini, umumovqatlanish korxonalarini ham oladi.

Ishlab chiqarish majmuida sanoat milliy iqtisodiyotning yirik sohasi bo'lib hisoblanadi. Unda 1 mln.dan ortiq ishchi va xizmatchilar mehnat qiladi. Bu ish bilan band bo'lgan aholining 1/8 qismini tashkil qiladi. Sanoatning 100 dan ortiq tarmoqlari bo'lib, ulardan 6 tasi bazaviy(tayanch) hisoblanadi. Asosiy fondlarning 40% sanoat hissasiga to'g'ri keladi, yalpi ichki mahsulotning 15% dan ortiqrog'i sanoatda yaratiladi. Respublikamiz sanoat korxonalarida 3 trillion so'mga yaqin mahsulot ishlab chiqarilayapti. Sanoat tarmog'ida 1600ga yaqin o'rta va yirik korxonalar, ishlab chiqarish birlashmalari faoliyat ko'rsatayapti. Nodavlat sektori korxonalari sanoat mahsulotining 70%idan ortig'ini etkazib beradi.

O'zbekiston Respublikasida sanoat mahsulotining tarmoq tarkibi quyidagichadir.

(2-jadval)

O'zbekiston Respublikasida sanoat mahsulotining tarmoq tarkibi*

Tarmoqlar	2000 y. %	2001 y. %
Mahsulotning umumiy hajmi	100	100
Shu jumladan:		
Engil sanoat	19,5	20,5
Oziq-ovqat sanoati	14,1	13,4
Yoqilg'i sanoati	15,0	12,9
Rangli metallurgiya	10,1	10,7
Mashinasozlik va metalsozlik	9,2	10,5
Elektr-energetika	9,1	8,0
Kimyo va neft kimyosi sanoati	5,5	5,3
Qurilish materiallari sanoati	5,3	5,3
Qora metallurgiya	1,2	1,4
O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz sanoati	1,4	1,4
Boshqa sanoat tarmoqlari	9,6	10,1

O'zbekiston sanoatida elektr energiyasi, gaz, neft, ko'mir, benzin, po'lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, elektrodvigatellar, transformatorlar, akkumlyatorlar, kabellar, ekskavator, ko'priqli ko'targichlar, yigiruv mashinalari, samolyotlar, oltingugurt kislotasi, mineral o'g'itlar, sun'iy tolalar, tsement, turli qurilish materiallari, gazlamalar, paxta moyi, un, guruch, kiyim-kechak, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Sanoat tarmoqlari orasida qishloq

* Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилади.

xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi va agrosanoat majmuiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar tarixan etakchi mavqega ega. Bular paxta tozalash, shoyi to'qish, konserva, yog'-moy va boshqa sanoat turlaridir. Shuningdek avtomobilsozlik, kimyo va neft kimyosi, mashinasozlik va metalni qayta ishlash, elektrotexnika, energetika, metallurgiya, engil sanoat hamda iste'mol mollari ishlab chiqarish jadal sur'atlarda rivojlanmoqda.

Sanoat taraqqiyotida **yoqilg'i energetika majmuasining** o'rni alohida. Uning tarkibiga gaz, neft va neftni qayta ishlash, ko'mir va energetika kiradi. Bu majmuaning hissasi sanoat ishlab chiqarishida 26,8%ni tashkil qiladi. O'zbekiston jahondagi **o'nta yirik gaz ishlab chiqaruvchi** mamlakatlar jumlasiga kiradi. Respublikada qudratli gidroelektr stantsiyalari va issiqlik elektr stantsiyalari mavjud. Metallurgiya majmuasi tarkibiga qora va rangli metallarni qazib chiqaruvchi, boyituvchi va qayta ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin, ruh, volfram, molibden, litiy, uran, alyuminiy xom ashyosi, nodir metallar va boshqa qator qazilma boyliklarining aniqlangan zaxiralari ko'p.

O'zbekistonda **oltinning 30 ta koni topilgan**. Qazib olinadigan **oltinning umumiy miqdori bo'yicha** O'zbekiston MDH mamlakatlari orasida **ikkinchi**, kumush, qo'rg'oshin, rux va volfram bo'yicha uchinchi o'rinni egallaydi. O'zbekiston jahon xamjamiyatida **oltin ishlab chiqarish xajmi bo'yicha sakkizinchi**, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha esa **beshinch** o'rinda turadi.

Kimyo va mashinasozlik majmualari sanoatning muhim sohalaridir, yangi iqtisodiy sharoitda bu tarmoqlarda chuqur tarkibiy qayta qurishlar amalga oshirilmoqda. Ular mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini mustaxkamlashga yo'naltirilgan.

Ishlab chiqarilayotgan iste'mol mollarning uchdan bir qismi engil sanoat korxonalari tomonidan amalga oshirilmoqda. Bu erda an'anaviy etakchi soha to'qimachilikdir.

Sanoat ishlab chiqarish dasturi sanoat korxonalarining xo'jalik faoliyatlarini yakuniy natijalarini o'z ichiga oladi va jamiyat talabiga muvofiq ma'lum nomenklaturada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarining hajmini ifodalaydi. Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish natura va qiymat ko'rsatkichlarida o'lchanadi.

Natura ko'rsatkichlari nomenklatura va assortimentda beriladi.

Nomenklatura bu sanoat mahsulotlarining turlaridir. Masalan, traktor, ekskavator, poyafzal, mebel va hokazo.

Assortiment- biron bir sanoat mahsuloti gruppasidagi ayrim xil buyumlar tarkibi, ularning nisbati va sortlari. Masalan: Mineral o'g'itlar- azotli, kaliyli, fosforli o'g'itlar; yoki **Kostyumlar** ichida- erkaklar, ayollar, bolalar kostyumlari, **Poyafzal** ichida- erkaklar poyafzali, ayollar poyafzali, bolalar poyafzali, ishchi poyafzal va hokazo. Assortiment, mahsulot nomenklaturasini konkretlashtiradi, detallashtiradi va iste'molchilarning aniq talabini qondiradi.

Natural ko'rsatkichlar sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmini aniq ifodalaydi. U konkret mahsulot ishlab chiqarishni ifodalagani uchun ham unga bo'lgan talab va ishlab chiqarishni bir-biri bilan balanslash (muvofiqlashtirish) imkonini beradi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni hajmini aniqlash uchun tovar va yalpi mahsulot ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Tovar mahsuloti o'z ichiga tayyor mahsulotlar qiymatini, sotish uchun mo'ljallangan yarim fabrikatlar qiymatini hamda kapital qurilish uchun ishlatiladigan sanoat xarakteridagi ishlarning qiymatini oladi.

Tovar mahsuloti ko'rsatkichi hajmiga shu korxonada ishlab chiqarilgan va ana shu korxonaning o'zida boshqa mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan mahsulotlar kirmaydi. Bu usul zavod uslubi deb ataladi.

Yalpi mahsulot ko'rsatkichi tovar mahsuloti ko'rsatkichidan tugallanmagan ishlab chiqarishning o'sishi yoki kamayishi hajmi bilan farqlanadi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dasturi jamiyatning sanoat mahsulotlariga bo'lgan talabi va bu talabni qondirish imkoniyatlari asosida tuziladi.

Sanoat mahsulotlariga bo'lgan talab, ehtiyoj quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Ishlab chiqarishning ehtiyoji
2. Aholining talabi
3. Eksport

4. Davlat rezervlarini to'ldirish

5. Boshqa talablar

Ishlab chiqarish ehtiyoji korxonalar, tarmoqlar, boshqarmalar, vazirliklar va milliy iqtisodiyot bo'yicha umumlashtiriladi.

Aholini sanoat mollariga bo'lgan talabi uning soni yoki har 100 yoki 1000 kishiga to'g'ri keladigan me'yorlar (normalar) asosida aniqlanadi. Bunday prognozlarni ishlab chiqishda aholining mahsulotlar sotib olish qobiliyati, pul daromadlari va xarajatlari hisobga olinadi.

Sanoat mahsulotlarining **eksportga** bo'lgan ehtiyoji tashqi savdo rejasi asosida tashqi mamlakatlar bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra belgilanadi.

Sanoat mahsulotlariga bo'lgan **davlat rezervini** to'ldirish ham sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dasturini muhim qismi hisoblanadi. Bu mamlakat iqtisodiyotida xom ashyo material, yonilg'i, yoqilg'i, uskuna va hokazolar bilan ta'minlashda qiyinchiliklar tug'ilib qolganda, tabiiy ofatlar yuz berganda, xalqaro vaziyatlar og'irlashganda va hokazo vaziyatlar yuz berganda foydalanilishi mo'ljallangan mahsulotlar fondidir. Uning hajmi o'sha sharoitdagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatlarga qarab hal qilinadi.

Sanoat mahsulotlariga bo'lgan **boshqa talablar** ham mahsulotning turiga qarab, uning u yoki bu maqsad uchun ishlatilishi me'yorlariga (normalariga) qarab aniqlanadi.

Sanoat mahsulotlariga bo'lgan talab aniqlangandan so'ng **ishlab chiqarish imkoniyatlari** ko'rib chiqiladi.

Sanoat mahsulotlariga bo'lgan talab va ishlab chiqarish imkoniyatlari o'rtasidagi nisbat moddiy balansni tuzish yordamida aniqlanadi.

Imkoniyatlar quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. U yoki bu mahsulot bo'yicha yil boshidagi qoldiq
2. Mahsulot ishlab chiqarish
3. Import
4. Davlat rezervlaridan foydalanish
5. Boshqa tushumlar

Imkoniyatlar ichida eng asosiysi bu ishlab chiqarish hisoblanadi. U ishlab chiqarish quvvatlari balansi tuzish yo'li bilan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish quvvati bu mavjud ishlab chiqarish vositalaridan belgilangan ixtisoslashuvga va ish tartibiga muvofiq to'la-to'kis foydalanilganda bir yil ichida (sutkada, smenada) ishlab chiqarish mumkin bo'lgan eng ko'p mahsulotdir.

Ishlab chiqarish quvvatlari balansi quyidagi ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi:

1. Yil boshidagi ishlab chiqarish quvvati.
2. Dasturlashtirilayotgan davr mobaynida ishlab chiqarish quvvatlarining o'sishi (*Tashkiliy-texnikaviy tadbirlar; Rekonstruktsiya va modernizatsiya; Yangi qurilish hisobiga va hokazo)
3. Ishlab chiqarish quvvatlarining ishlab chiqarishdan chiqib ketishi
4. Yil oxiridagi ishlab chiqarish quvvatlari
5. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatlari
6. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti
7. Ishlab chiqarish mahsulotining hajmi

Yil oxiridagi ishlab chiqarish quvvatlari yil boshidagi ishlab chiqarish quvvatlariga yangi kiritilgan ishlab chiqarish quvvatlarini qo'shib ishlab chiqarishdan chiqib ketgan quvvatlarni ayirib tashlaganiga tengdir.

O'rtacha yillik kiritilgan (chiqarilgan) quvvatlar yangi kiritilgan (chiqarilgan) quvvatlar miqdorini yil oxirigacha qolgan to'liq oylar miqdoriga ko'paytirib 12 ga bo'lish yo'li bilan topiladi.

Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$M_x = Q_{o'rt.y.} \times Q_{f.k.}$$

M_x – Mahsulot ishlab chiqarish hajmi
 $Q_{o'rt.y.}$ – O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatlari miqdori.
 $Q_{f.k.}$ – O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatlardan foydalanish koefitsienti

§ 2. Respublika transporti majmui

O'zbekiston Respublikasida **umumiy foydalaniladigan** yuk va yo'lovchilar tashuvchi transportning barcha turi – temir yo'l, avtomobil, aviatsiya, shahar elektr transporti (tramvay, trolleybus, metropoliten), daryo, truboprovod transporti, shuningdek **umumiy foydalanilmaydigan** (sanoat) transporti – temir yo'l, avtomobil, tasmali transport, osma arqon transporti mavjuddir.

Mamlakat **yalpi ichki maxsulotining** 8,0%i transport tarmoqlariga (aloqa bilan birga) to'g'ri keladi. Transport tarmoqlarida band bo'lgan ishchi-xizmatchilarning o'rtacha yillik soni 300 ming kishini, yoki respublikada band bo'lgan ishchi-xizmatchilarning 5,0%iga yaqini shu tarmoqlarda faoliyat ko'rsatayapti. Jumladan, temir yo'l transportida 58,4 ming, suv (daryo) transportida 0,6 ming, avtomobil, shahar elektr transporti, yuk ortish-tushirish korxonalarida 239,3 ming kishini tashkil etadi. Mustaqillikkacha respublika transportining asosiy turlari sobiq Ittifoqning Markaziy vazirliklariga yoki ularning O'rta Osiyo, O'zbekiston bo'yicha hududiy boshqarmalariga bo'ysungan: temir yo'l transportiga O'rta Osiyo temir yo'l boshqarmasi, suv transportiga O'rta Osiyo davlat paroxodchiligi boshqarmasi, havo transportiga Ittifoq fuqaro aviatsiya vazirligining O'zbekiston Fuqaro aviatsiyasi boshqarmasi, umumiy foydalanishdagi avtomobil transportiga avtomobil transporti vazirligi rahbarlik qilgan.

Respublika mustaqillikka erishganidan keyin transportning faoliyatini tubdan yaxshilash va transport tizimini **boshqarish tizimini** takomillashtirish maqsadlarida «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviokompaniyasi (1992), «O'zbekiston avtomobil transporti» («Uzavtotrans») davlat aktsiyadorlik korporatsiyasi (1993), «O'zbekiston temir yo'llari» davlat-aktsiyadorlik kompaniyasi (1994) va boshqa mahkamalar tashkil etildi. Mamlakatda transport korxonalari davlat ishtirokidagi aksionerlik kompaniyalari, korporatsiyalari, ochiq turdagi aksionerlik, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, jamoa korxonalariga aylantirildi.

Respublikada avtotransport vositalarining bir qismi (avtobuslar, yuk va engil mashinalar) jamoa xo'jaliklari, fuqarolarning mulki. Sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishi, keng miqyosdagi kapital qurilishi transport moddiy- texnika bazasining yuksalishi bilan yuk va yo'lovchilar tashish hajmlari ham orta boradi. Respublikaning umumiy yuk oborotida transport turlarining salmog'i ham o'zgardi. Bugungi kunda umumiy foydalanishdagi va sanoat transporti turlarida yuk va yo'lovchilarning asosiy qismi avtomobil transportida tashiladi (yuklarning 70%; yo'lovchilarning esa 30% i).

Respublikaning transport tizimi **temir yo'l**, avtomobil yo'llari, zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan **vokzallar, stantsiyalar, yuk omborlari, pristanlar**, havo flotining yirik **aerovokzallari** va boshqa infrastruktura bo'linmalarini qamrab oladigan murakkab iqtisodiyot majmuini tashkil etadi.

Temir yo'l transporti. Temir yo'l transportining yo'lovchilar hamda yuk tashishdagi salmog'i kattadir. O'zbekiston temir yo'lining 1972 yilda qurilgan Qo'ng'iro't-Beynov magistrali Qozog'iston orqali Rossiyaning markaziy, Janubiy, Ural mintaqalariga tutashgan. Xovos-Aris magistrali ham mamlakatni Qozog'iston orqali yana Rossiyaning Sibir, Uzoq sharq mintaqalari bilan, Qo'qon-Dushanbe yo'nalishi Tojikiston, Toshkent-Turkmanboshi yo'li Turkmaniston bilan bog'laydi.

Respublika temir yo'llarining uzunligi 7,0 ming km.dan oshiq, shu jumladan umumiy foydalaniladigan qismining uzunligi 3,8 ming km, asosan sanoat korxonalariga tortilgan (umumiy foydalanilmaydigan) temir yo'llarning uzunligi 3,1 ming km ni tashkil etdi.

O'zbekistonda dastlabki temir yo'l 1886-88 yillarda Forob stantsiyasidan Samarqandgacha yotqizilgan (Krasnovodsk-Chorjo'y temir yo'lining davomi). Bu temir yo'l 1895-1897 yillarda Qo'qongacha, 1899 yilda Toshkentgacha etkazildi. 1906 yilda Toshkent-Orenburg temir yo'li ishga tushdi.

1994 yil noyabrda O'zbekiston Respublikasida joylashgan temir yo'l korxonalari va bo'limlari, loyiha-konstruktorlik va boshqa tashkilotlari va muassasalari negizida «O'zbekiston temir yo'llari» davlat-aktsiyadorlik kompaniyasi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi mamlakat

mustaqilligi va iqtisodiyoti uchun ulkan ahamiyatga ega bo'lgan Xitoy, Koreya, Yaponiya, Eron, Turkiya va sharbiy Evropaning janubi bilan tutashtiradigan Transosiyo magistrali (Istambul-Toshkent-Oлмаota-Pekin) qurilishida hissabay ishtirok etmoqda. Bu magistralning Drujba stantsiyasi (Qozog'iston), Turkmanistonda Tajas-Saraxs va Eronda Saraxs-Mashhad qismlari qurib foydalanishga topshirildi (1996yil, 13may) va yo'lda poezdlar qatnovi boshlandi. Respublika quruvchilari uzunligi 133 km bo'lgan Tajas-Saraxs yo'lini qurishda faol ishtirok etishdi. O'zbekiston Temir yo'li kelajakda bu katta yo'lining markaziy bo'g'ini bo'lib qoladi. Bu yo'ldan Buxoro-Beynov orqali Evropaga, Tajan-Saraxs orqali Yaqin Sharq mamlakatlariga chiqish mumkin. Respublika temir yo'l transportini rivojlantirish istiqbollari Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti mamlakatlari (Eron, Pokiston, Turkiya, Markaziy Osiyo davlatlari, Afg'oniston, Ozarbayjon) o'rtasidagi Kvetta rejasida belgilangan vazifalar bo'yicha hamkorlik yo'nalishida ham ishlab chiqilmoqda.

«O'zbekiston temir yo'llari» 50 mingdan ortiq turli tipdagi yuk vagoni va Germaniyada tayyorlangan refrejeratorlarga, 1450 yo'lovchilar tashiladigan vagonga ega. Kompaniyaning temir yo'ldan foydalanishga mas'ul bo'lgan Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Orol bo'yi, Qarshi temir yo'l bo'limlari bor.

Tashiladigan yuklarning asosiy qismini qurilish materiallari (umumiy tashiladigan yuk hajmining 21%), paxta tolasi (3%), neft va neft maxsulotlari (35%), g'alla, tsement, kimyoviy maxsulotlar va mineral o'g'itlar, ko'mir, sabzavot va boshqa yuklar tashkil etadi. Yuk tashishda teplovozlar, yo'lovchilar tashishda teplovoz va elektropoezdlar xizmat ko'rsatadi. O'rta hisobda har yili temir yo'l transportida 15,0 mln.dan oshiq yo'lovchi tashiladi. Yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda, ayniqsa shaharlar atrofidagi qatnovda elektropoezdlardan tobora kengroq foydalanilmoqda.

O'zbekiston yagona temir yo'l tarmog'ini vujudga keltirish bo'yicha Navoiy – Uchquduq – Nukus, Sulton Uvays – Nukus yo'nalishlarida temir yo'lni rekonstruksiyalash va elektrlashtirish ishlari ketayapti. 233 km li §uzor – Boysun – Qumqo'rg'on temir yo'li qurilishi bu hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Respublikada hozirgi vaqtda temir yo'llarni elektrlashtirishga katta e'tibor berilyapti. Masalan: Toshkent-Angren yo'nalishida 120 km.li temir yo'lni elektrlashtirish ishlari boshlangan. Toshkent-Samarqand temir yo'li elektrlashtirildi va 3,5 soatda Toshkentdan Samarqandga eltib qo'yadi. Ilgari bu masofa 8 soatni olar edi.

Avtomobil transporti. Respublika iqtisodiyotining barcha tarmoqlari va mamlakat aholisi ehtiyojlarini qondirish darajasida rivojlangan avtomobil transportiga egadir. Sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, suv xo'jaligi, aloqa, savdo, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jaligi, madaniyat, mudofaa va boshqa tarmoqlarda ixtisoslashtirilgan yirik avtotransport korxonalari mavjud.

Respublikada umumiy foydalaniladigan avtomobil transportida yo'lovchilar tashishga mo'ljallangan 15,0 ming avtobus, 6 mingdan ko'proq engil taksi mashinalari mavjud. Respublika bo'yicha 3000 dan ortiq avtobus marshrutlarida (jumladan 593 shahar, 1768 shahar atrofi, 532 shaharlararo) avtobuslar qatnaydi. Avtobuslar bilan har kuni 5 mln. ga yaqin yo'lovchi tashiladi. Respublikada 30 ga yaqin avtovokzal, 120dan ortiq avtostantsiya xizmat ko'rsatadi.

O'zbekistonda turli maqsadlarga mo'ljallangan 200 mingga yaqin yuk avtomobillari, 35,4 ming avtobus, 45,9 ming engil avtomobillar xizmat ko'rsatadi. Respublikada fuqarolarning shaxsiy mulki bo'lgan 900 mingdan ortiq engil avtomobillar bor.

Avtomobil transporti tizimida «Yo'lovchi» **O'zbekiston aktsiyadorlik sug'urta kompaniyasi** yo'lovchilarni sug'urta qilish bilan shug'ullanadi.

Keyingi yillarda bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib **yuk avtomobillari asosan gaz yoqilg'isiga o'tkazilmoqda.**

Avtomobil yo'llari. Respublika rivojlangan yo'l xo'jaligi va zamonaviy talablarga javob beradigan xalqaro, respublika, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llariga ega. Yo'l xo'jaligi tarmoqlarida 34,5 ming ishchi va injener-texnik xodim band. Respublikada **avtomobil yo'llarining jami uzunligi 120 ming km.dan** ortiqdir. Umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llarining uzunligi 44,5 ming km, jumladan 3343 km xalqaro, 18901 km davlat (respublika),

21439 km mahalliy (viloyat) ahamiyatiga ega bo'lgan yo'ldir. Shuningdek respublika idoralar (korxonalar, jamoa xo'jaliklari, xo'jalik tashkilotlari)ga qarashli yo'llar ham mavjud.

1992 yil 3 iyulda «Avtomobil yo'llari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi.

1992 yil fevralda O'zbekiston avtomobil yo'llarini qurish va undan foydalanish davlat-aksionerlik kontserni («Uzavtoyol») tuzilgan. Kontsern tarkibida Qoraqolpog'iston Respublikasi va viloyat avtomobil yo'llari boshqarmalari, 163 tuman avtomobil yo'llari boshqarmalari, 532 yo'llarni asrash va ulardan foydalanish bo'limlari, «O'zyo'lloyiha» respublika yo'l va inshootlar qurish, qayta qurish va ta'mirlash bo'yicha loyiha-qidiruv instituti, ko'priklar temir-beton qurilmalari zavodi va boshqa korxonalar bor.

20-asr boshida O'zbekistonda 27 ming km yo'l bo'lib, asosan ot arava, karvon va yo'lovchilarga mo'ljallangan, shundan faqat **2 ming km.ga** shag'al yotqizilgan edi. Respublika mustaqillikka erishganidan keyin mavjud avtomobil yo'llarini xalqaro andozalarga moslash, yo'llarni saqlash va ta'mirlash, yangi barpo etilayotgan sanoat rayonlarini xalqaro magistrallar bilan bog'laydigan yo'llar qurilishi masalalariga e'tibor kuchaydi. Bu borada O'zbekiston Xitoy va Pokistonga chiqish imkoniyatini beruvchi Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar avtomobil yo'lini ishga tushirishdi (1997 yil 21 iyul), **Hind okeaniga chiqish imkonini beradigan Termiz-Xirot-Karachi avtomobil yo'li qurilishida o'z ulushi bilan qatnashmoqda.** Respublika o'zida Farg'ona vodiysi bilan Toshkent vohasini Qamchiq dovoni orqali bog'laydigan yirik avtomobil yo'li hamda Qo'ng'iroq-Beynov avtomagistrali qurilishi oxirlab qoldi.

Respublikada jami yo'llarning 95,6%iga qattiq qoplamalar yotqizilgan, jumladan, tsement-beton qoplamali yo'llar 0,8% (336 km), asfalt beton qoplamali yo'llar 49,6% (21819 km), qora shag'alli va qora qoplamali yo'llar 40,6% (17796 km)ni tashkil etadi.

Havo transporti. O'zbekiston jahondagi ko'p mamlakatlarning poytaxtlari, yirik shaharlar, sanoat markazlari bilan havo yo'llari orqali bog'langan.

Respublika havo transporti- fuqaro aviatsiyasi tarixi 1920 yillardan boshlanadi. 1924 yil 12 mayda uzunligi 800 km bo'lgan Toshkent-Avliyoota (Jambul)-Pishpek (Bishkek)-Olmaota marshrutini dastlabki yo'lovchilar tashish reysi amalga oshirildi. O'sha yili uzunligi 450 km bo'lgan Kogon-Oqto'qay-Darg'onota-Xiva hamda Buxoro Termiz-Dushanbe havo yo'llari ochildi. **1930 yildan Toshkent-Moskva yo'lida samolyotlar muntazam qatnay boshladi.**

Aviatsiyadan qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda va sanitariya maqsadlarida ham foydalaniladi.

Respublika mustaqillikka erishgandan keyin 1992 yildan sobiq Ittifoq tasarrufida bo'lgan O'zbekiston Fuqaro aviatsiyasi boshqarmasi, fuqaro aviatsiyasining ta'mirlash zavodi, «Aviaqurilish» birlashmasiga qarashli «Aviamaxsusmontajsozlash» negizida «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tashkil etildi.

Respublikaning ayniqsa xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy, turistik aloqalarini yo'lga qo'yishda mamlakatning o'z havo transporti muhim rol o'ynamoqda. «O'zbekiston havo yo'llari»ning bir qancha Evropa va Osiyo, Amerika mamlakatlarida vakolatxonalari ochildi; yangi xalqaro marshrutlarda samolyotlar qatnovi yo'lga qo'yildi: 1993 yildan Toshkentdan MDHdan tashqari London, Manchester, Frankfurt-Mayn, Tel-Aviv, Sharja, Jidda, Istanbul, Karachi, Dehli, Kuala-Lampur, Bangkok, Pekin, Afina, Amsterdam, Seul va Nyu-York shaharlariga muntazam xalqaro aviareyslar, Xalab (Aleppo), Singapur hamda Osiyo va Evropaning ko'pgina mamlakatlariga charter yo'lovchi tashish reyslari bajariladi.

«O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi Germaniya, Frantsiya, Rossiya firmalari bilan turli sohalarda hamkorlik qilmoqda.

«O'zbekiston havo yo'llari» xilma-xil tipdagi havo kemalariga ega: qishloq xo'jaligi ishlariga mo'ljallangan AN-2, mahalliy (respublika ichida) havo yo'llarida qatnaydigan AN-24, YaK-40, xalqaro klasdagi IL-76, IL-62, IL-86, TU-154, A-310 kabi samolyotlar, vertolyot parkida MI-2, MI-8, KA-26 kabi mashinalar bor. Respublikada AN-2 samolyoti, MI-2, MI-8, KA-26 vertolyotlaridan iborat maxsus maqsadlardagi aviatsiya parki qishloq xo'jaligi, tibbiy-sanitariya xizmati, meteorologiya, geologiya-qidiruv, gaz sanoati va boshqa sohalarda unumli ishlatiladi. 1996 yildan «Boing-757»

va«Boing-764» samolyotlari, mahalliy havo yo'llarida IL-114, RJ-85 samolyotlaridan foydalanilmoqda.

«O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tarkibida **12 zamonaviy aerovokzal (aeroport) bor** (Toshkent, Samarqand, Andijon, Buxoro, Navoiy, Namangan, Nukus, Termiz, Urganch, Farg'ona, Qarshi, Qo'qon shaharlarida). Sergeli, Uchquduq Zarafshon, Sariosiyo, Shahrisabz, Qo'ng'iroq, To'rtko'l, Mo'ynoq shaharlaridagi aeroportlar viloyat markazlaridagi aeroportlarga qaraydi, YaK-40, AN-24 samolyotlarini qabul qilishga moslashtirilgan.

Viloyat markazlaridagi aeroportlar TU-154, Samarqand, Namangan, Urganch, Termiz aeroportlari IL-62, IL-76, Nukus aeroporti IL-86, A-310 aerobuslarini qabul qilishga qodir. Toshkent, Samarqand, Termiz aeroportlari xalqaro maqomga ega. Respublika hukumati qaroriga muvofiq yangi yirik xalqaro aeroport, Uchquduqda jahondagi eng ilg'or andozalarga mos keladigan katta aeroport qurilishi boshlandi.

Suv transporti. 20-asr boshlarida Amudaryo va Orol dengizida suv yo'llari bo'ylab yuklar va yo'lovchilarning ancha qismi tashilgan. 1924 yilda kema va qayiqlar qatnaydigan suv yo'llarining umumiy uzunligi 887 km edi. Amudaryo harbiy flotiliyasi, «Xiva», «Merkuriy» aktsiyadorlik jamiyatlari kemalarida, shuningdek xususiy qayiqlarda yo'lovchilarga xizmat ko'rsatilgan, zarur yuklar tashib berilgan. O'sha davrda O'rta Osiyo suv yo'llarida umumiy yuk ortish quvvati 7 ming tonna bo'lgan 20 kema va 50 barja, umumiy yuk ortish quvvati 24 ming tonna bo'lgan 1500 qayiq bor edi. **1980 yilda O'zbekistonda suv yo'llarining umumiy uzunligi 2800 km ga etdi.** Amudaryo Panj (Tojikiston) bandargohidan Mo'ynoqqa qadar paroxodlar qatnovi amalga oshirildi.

Daryo suvining kamayishi va Orol dengizining qurib borishi natijasida suv yo'llari keskin qisqardi, ammo shunga qaramay 1980 yil daryo transportida 1420 ming tonna yuk tashildi. O'rta Osiyo respublikalari mustaqillikka erishganlaridan keyin O'rta Osiyo paroxodchiligi Turkmaniston, O'zbekiston, Tojikiston o'rtasida taqsimlandi. 1994 yil may oyida O'zbekiston Respublikasida joylashgan daryo floti bo'linmalarini boshqarish tartibi qayta tashkil etildi. O'rta Osiyo paroxodchiligining O'zbekistondagi bo'linmalari negizida «Termiz daryo porti», «Xorazm daryo floti», «Qoraqolpog'iston daryo floti» ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etildi. «O'zavtotrans» korporatsiyasi huzurida daryo ishini muvofiqlashtirish bo'yicha bosh boshqarma (Toshkentda) tuzildi. Respublika Termiz daryo porti, Sharlavuq, To'rtko'l, Beruniy, Qoratorov, Xo'jayli bandargohlari, Amudaryo orqali To'rtko'l-Xonqa, Chalish-Beruniy suzma ko'priklari, Xo'jayli kema ta'mirlash zavodi ishlab turibdi. Termiz daryo porti yiliga 2,5 mln. tonna yukni qabul qilish-jo'natish quvvatiga ega, Afg'onistonning Xayraton bandargohi orqali eksport-inport yuklarini etkazib berishda xalqaro ahamiyatga molik. Respublika daryo flotida **150ga yaqin teploxod**, shuningdek barjalar, zemlesoslar, suzuvchi ekskavatorlar, port kranlari va boshqa yordamchi kemalar, texnika vositalari bor. **Respublikada suv yo'llarining umumiy uzunligi 1000 km.dan ortiq.** Yuklar asosan Termiz-Xayraton, Sharlavuk-To'rtko'l, Xo'jayli-To'rtko'l, Xo'jayli-Beruniy, Qoratorov-Taxiatosh yo'nalishlarida tashiladi. Yiliga daryo flotida 132,7 ming tonna yuk tashilmoqda. O'zbekistonning port va bandargohlar temir yo'llar bilan bog'langan.

Shahar yo'lovchilari tashish transporti. Respublika shaharlarida aholiga yo'lovchilarni belgilangan marshrutlarda tashiydigan jamoa ko'cha transporti- avtobus, tramvay, trolleybus, er osti transporti (metropolitan), engil avtomobil transporti (taksi) xizmat ko'rsatadi. Shahar yo'lovchilar tashish transportining ibtidoiy turi 19-asrning 2- yarmida yirik shaharlarda paydo bo'lgan ko'p sonli izvoshlar edi. 1901 yilda Toshkentda konka-tor temir yo'li izida otlar sudraydigan bir vagonli dastlabki shahar transporti, 1912 yil birinchi tramvay ishga tushirildi. 1913 yil tor izli tramvay yo'li uzunligi 38 km .ga etkazildi, 68 tramvay vagoni qatnadi.

Trolleybus qatnovi Toshkentda 1947 yilda boshlandi (trolleybus yo'li uzunligi 18 km; 10 ta mashina). Keyingi yillarda Samarqand (1967), Olmaliq (1968), Farg'ona (1970), Andijon (1971), Namangan (1973), Buxoro (1987), Nukus (1992), Urganch (1997), Jizzax (1997) shaharlarida trolleybuslar qatnay boshladi. Trolleybus yo'llarining **umumiy uzunligi 403 km** (1998; Toshkent shahrisiz), shu jumladan Andijonda (72,2 km), Buxoroda (30,7 km), Namanganda (65,5 km), Nukusda (15 km), Olmaliqda (53,2 km), Samarqandda (66,5 km), Farg'onada (56 km), Urganchda (25 km), Jizzaxda (14 km). **Toshkent shahrining o'zida trolleybus yo'llarining uzunligi 296,5 km.** 1997

yilda Xivaning 2500 yilligini nishonlash arafasida Urganch shahrida aeroport bilan temir yo'l vokzalini bog'laydigan trolleybus yo'li va 25 km.li Urganch-Xiva trolleybus yo'li ishga tushirildi.

Tramvay Toshkent shahrida rivojlangan. Tramvay yo'llarining umumiy uzunligi 293,1 km. Toshkent shahrining o'zida tramvay va trolleybuslar bir kunda 1 mln.dan ortiq yo'lovchilarga xizmat ko'rsatadi.

Avtomobil yo'lovchilarga xizmat qilishda muhim o'rinda turadi. 85 shahar va shaharlarda ichki shahar avtobus va engil taksi qatnovi yo'lga qo'yilgan, shaharlarda 670 dan ortiq marshrutda avtobuslar qatnaydi. Yo'lovchilar umumiy hajmining 70% dan ko'probi avtobus va engil hamda mikroavtobus taksilarga to'g'ri keladi.

Metropoliten yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Respublikada metro qurilishi Toshkent shahrida 1972 yilda boshlandi. **Uning uzunligi 12,2 km bo'lgan** «Sobir Rahimov»- «Maksim Gorkiy» stantsiyalari birinchi yo'lining birinchi navbati 1977 yil 6 noyabrda, 4,6 km.li 2-navbati 1980 yil 18 avgustda ishga tushirildi. Toshkent metropolitening **ikkinchi yo'li** «Mashinasozlar»- «Beruniy» stantsiyalari 1984-91 yillarda 4 navbat bilan bosqichma-bosqich foydalanishga topshirildi (**uzunligi qariyb 15 km**). Toshkent metropolitenining 3-yo'li shahar markazini Yunusobod dahasi bilan bog'laydi. **Uzunligi 14 km. Metropolitenda sutkasiga o'rtacha 270-300 ming yo'lovchi tashiladi.**

Truboprovod transporti. O'zbekistonda birinchi 20 km uzunlikdagi nefteprovod 1908 yil Chimyon neft konidan Vannovsk (hozirgi Oltiariq) neftni qayta ishlash zavodiga tortilgan. Keyinchalik Farg'ona vodiysi, Surxondaryo viloyatidagi yangi neft konlari ochilishi bilan transportning bu turi jadal rivojlantirildi. Neft konlaridan Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlariga umumiy uzunligi 228,5 km bo'lgan nefteprovodlar qurildi. Respublika janubida-Surxondaryo viloyatida 1947 yil Lalmikor-Qumqo'rqon, va 1969 yil Amudaryo-Amu-Zang liniyalari qurildi (umumiy uzunligi 40 km). Qashqadaryo viloyatida yangi neft konlari ochilgandan keyin 1977 yil sharbiy Toshloq-Qashqadaryo stantsiyasi (3,3 km), Shimoliy O'rtabuloq-Oltinugurt zavodi (72 km) nefteprovodlari ishga tushirildi. 1994-97 yillarda uzunligi 100 km bo'lgan Ko'kdumaloq-Buxoro neftni qayta ishlash zavodi nefteprovodi qurilib ishga tushirildi. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodini xom ashyo bilan uzluksiz ta'minlashga xizmat qiladigan Qamchiq dovoni orqali o'tadigan Xonobod-Angren nefteprovodi qurilishini loyihalash ishlari tugatildi. Buxoro, Qashqadaryo viloyatlarida ulkan gaz konlarini topilishi va ishga tushirilishi bilan O'zbekistonda **gazoprovod transporti** ham rivoj topdi.

Transport tarmog'ining asosiy vazifasi milliy iqtisodning yuk tashish va passajir tashishga bo'lgan talabini qondirishdan iborat. Bu vazifani bajarish uchun eng avvalo **yuk tashish hajmini aniqlash va uni transport turlari o'rtasida oqilona taqsimlash kerak bo'ladi.**

Yuk tashish hisob-kitoblarida quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi: tashiladigan yuklarning hajmi, yuk tashishning o'rtacha masofasi, yuk oborotining hajmi.

Tashiladigan yuklarning hajmini aniqlash uchun normativ yoki umumlashtirilgan hisob-kitoblar hamda balans usullaridan foydalaniladi.

Birinchi usul asosan tashiladigan yuklar hajmini aniqlashning dastlabki bosqichlarida qo'llaniladi. Shu koeffitsient yuklarning alohida turlari bo'yicha hisoblanadi va bundan avvalgi yillardagi tashilgan yuklar shu mahsulotni ishchilab chiqarish hajmiga bo'linadi. Masalan, 2002 yilda O'zbekistonda 3292,5 mln. tonna ko'mir qazib olingan, bundan 3087,7 mln. tonna tashiladigan bo'lsa, yuk tashish koeffitsienti

$$K = \frac{3087.7}{3292.5} = 0.94 \text{ ni tashkil etadi.}$$

Masalan, 2003 yilda 3384,2 mln. tonna ko'mir qazib olinadigan bo'lsa, bunda tashiladigan yuklarning hajmi quyidagicha topiladi ($3384,2 \times 0,94 = 3181,15$ mln. tonna).

Yuklarning barcha turlari bo'yicha **tashiladigan yuklar hajmi aniqlanib milliy iqtisodiyot bo'yicha umumiyashtiriladi.**

Hisoblangan **summaning to'g'riligini isbotlash uchun balans usulidan foydalaniladi.** Bu usulni qo'llash balans hisob-kitoblar tizimiga va eng avvalo **mahsulotni ishlab chiqarish va iste'mol qilish balansiga asoslanadi.** U quyidagi ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi:

1. Yuklarning nomi
2. Resurslar:
 - 2.1. Ishlab chiqarish
 - 2.2. Yilning boshiga qoldiq
 - 2.3. Boshqa tushumlar
 - 2.4. Jami resurslar
3. Resurslarning taqsimlanishi:
 - 3.1. Mahalliy iste'mol
 - 3.2. Korxonada transportida tashiladigan yuklarning qismi
 - 3.3. Yilning oxiridagi qoldiq
 - 3.4. Jami xarajatlar

4. Tashib ketish mumkin bo'lgan yuklarning hajmi (jami resurslar+ jami xarajatlar)

Tashib ketiladigan yukning hajmi resurslar jami qismidan resurslarni taqsimlash qismini ayirish yo'li bilan aniqlanadi.

Undan so'ng tumanlararo balans yoki shaxmat balansi yordamida iste'molchi tumanlar va etkazib beruvchi tumanlar aniqlab olinadi.

Tuman ishlab chiqarish va iste'mol balanslari ishlab chiqilgandan keyin mas'ul tashkilotlar tomonidan respublikaga tashib kelinadigan va tashib ketiladigan yuklarning umumiy hajmi **transportning yig'ma balansi yordamida aniqlanadi**. Tashib ketiladigan yuklarning hajmi aniqlab berilgandan keyin **yuk tashishning o'rtacha masofasini aniqlanadi**. **O'rtacha masofa tumanlararo balans yoki shaxmat shaklidagi balans yordamida aniqlanadi**.

Tashiladigan yuklarning hajmi: mln. t. $\sum P = 305 + 600 + 400 = 1305$

O'rtacha masofa:ya'ni $l_{ypm} = \frac{(305 \times 50) + (600 \times 67) + (400 \times 30)}{1305} = 60,88 \text{ km}$

$$l_{ypm} = \frac{\sum P \cdot l}{\sum P}$$

bu erda: P -iste'molchilar va yukni etkazib beruvchilar o'rtasidagi masofa;
 ℓ -tashib kelinadigan yukning hajmi.

Tashiladigan yuklarning **o'rtacha masofasini kamaytirish** tadbirlaridan biri, bu iste'molchilarni mahsulot ishlab chiqaruvchilarga oqilona holda bog'lashdir.

Mahsulot ishlab chiqarishdan iste'molchilarga olib borishdagi transport **xarajatlari kam bo'lishi kerak**. Bu masalani echishda ayrim shart-sharoitlarga amal qilish kerak.

1. Ma'lum bir punktdan jo'natiladigan yukning miqdori shu punktda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning hajmiga teng bo'lishi kerak.
 2. Barcha jo'natiladigan joylardan ma'lum punktga keladigan mahsulotning hajmi shu punktning ehtiyojini qondirishi kerak.
- Tashiladigan yukning hajmi manfiy bo'lmasligi kerak (0 ga teng yoki undan katta bo'lishi kerak)

Bunda transport masalasini echish iste'molchilar bilan mahsulot ishlab chiqaruvchilar orasidagi aloqani qulay ravishda talab etishga imkon beradi va tashiladigan yuklar o'rtacha miqdorining kamayishiga olib keladi.

Yuklarning oqimini va ularning tashish masofasini bilish uchun ularga sarflangan xarajatlar miqdorini aniqlash kerak. Bu xarajatlarning eng kam darajasi quyidagicha aniqlanadi:

$$C_i + E_n K_i \rightarrow \min ,$$

bu erda: S_i - tannarx;
 E_n - kapital xarajatlar samaradorligini ko'rsatuvchi normativ;
 K_i -kapital ko'yilmalar.

Yuk oboroti quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\sum P \ell = P_1 \ell_1 + P_2 \ell_2 + P_n \ell_n$$

Prognozlashtirish amaliyotida transportning aniq turi va undan foydalanishning maqsadga muvofiq sohasini tanlashda quyidagi hisob-**kitoblarning muntazamligi aniqlanadi**.

1. Alohida tuman va mintaqalar miqyosida har bir transportning texnik iqtisodiy va ekspluatatsiya xususiyatlari hamda afzalligi aniqlanadi. Har bir transportning afzalligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali baholanadi. **Bular yukni etkazib berish tezligi, yuklarni tashishning qiymati va bahosi, yuk ko'tara olish imkoniyati, transportning xarakatchanligi, yuk tashishning uzluksizligi.**
2. Aniqlangan transportning xususiyatlari va afzalligi asosida qo'shimcha kapital mablag' sarflanmasdan yuk tashish hajmini ko'paytirish maqsadida har bir transportning o'tkazish va tashish rezervlari aniqlanadi.
3. Yuk tashishning barcha turlari bo'yicha tashish jarayonlarining tayyorlov va oxirgi operatsiyalarini, ortish, tushirish, boshchqa joyga o'tkazish xarajatlarini hisobga olgan holda to'liq eksplutatsiya xarajatlari hisoblanadi.
4. Aniqlangan o'tkazish va tashish xususiyatlarini hisobga olgan holda, agarda o'tkazish xususiyatlarining etishmasligi ma'lum bo'lsa, transportni rivojlantirish uchun kerak bo'lgan kapital mablag'lar hajmi hisoblanadi.
5. Eksplutatsiya sarfi va kapital mablag'lar xarajatlarining yig'indisini hisobga olgan holda yuklarni transport turlari o'rtasida taqsimlashning qulay varianti topiladi.

Transport ishini ikkinchi asosiy vazifasi, yo'lovchilar tashishni tartibga solish hisoblanadi.

Yo'lovchilarni tashish hajmini aniqlashchda shaharlararo va shahar ichidagi **yo'lovchilar hajmi aniqlanadi**. Bularga ta'sir etuvchi asosiy omil aholi daromadlaridir.

Istiqbol va joriy davrlarda yo'lovchilar tashishni aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar ishlatiladi:

Istiqbol davrda: aholining soni; 1 yilda 1 kishiga to'g'ri keladigan yo'lovchi/km; 1 yilda 1 kishiga to'g'ri keladigan iste'mol fondlarining o'sishi;

Joriy davrda: aholining daromodlari haqidagi ma'lumotlar; daromadlarning 1 so'miga to'g'ri keladigan yo'lovchi /km.

Aholining transport vositalaridan foydalanishning intensivlik darajasini belgilovchi ko'rsatkich bo'lib aholining **transport qatnovi ko'rsatkichi hisoblanadi.**

Aholining transport qatnovi deyilganda kishilarning yurish harakati, qobiliyati tushiniladi. **Aholining transport qatnoviga ko'p omillar ta'sir qiladi.** Bu aholining daromadlarining o'sishi, bo'sh vaqtning bor bo'lishi, transport ishining yaxshilanishi, savdo markazlarining oshishi iva hokazolar. Bu ko'rsatkich bir kishiga to'g'ri keladigan pas/km.da ko'rsatiladi.

Aholining **transport qatnovini** hisoblashda **har xil usullardan foydalaniladi.**

Masalan: Aholining joriy davridagi sonini koeffitsentga ko'paytirish yo'li bilan aniqlash. Bu usul asosan istiqboldagi ko'rsatkichlarni hisoblashda keng qo'llaniladi. Ko'rsatilgan koeffitsient aholining real daromadi yoki iste'mol fondining 1 kishiga to'g'ri keladigan miqdorini o'sish darajasini ifodalaydi.

Aholi transport qatnovi quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$P=A_{\text{joriy}} K$$

P – Aholining transport qatnovi

A_j– Axolini joriy yildagi soni

K – Koefitsient

Transportning ishini yanada yaxshilash yuk va yo'lovchilar tashishni tartibga solishda kerakli resurslar bilan asoslashni taqozo qiladi.

Yuk hamda yo'lovchi tashish hajmi faqatgina milliy iqtisodiyotni va aholining talablarigagina emas, balki shu **talablarni qondirish imkoniyatlariga** ham bog'liq. Shuning uchun milliy iqtisodiyot istiqbolida yuk, yo'lovchilar tashishning rivojlanishi faqatgina talab tomonidan emas, balki kerakli xarakterdagi transport vositalari, yoqilg'i va boshqa resurslar tomonidan ham asoslanadi.

Yuk va yo'lovchilar tashishning rivojlanishi kerakli resurslar bilan asoslash jarayonida xarakterdagi transportga bo'lgan talab va ularni qondirish imkoniyatlari bilan aniqlanadi.

Transportning har bir turlariga bo'lgan talab tashilishi kerak bo'lgan yuk va yo'lovchilarning hajmiga hamda xarakterdagi tarkibning texnik- ekspluatatsiya ko'rsatkichlariga bog'liq.

Texnik-ekspluatatsiya ko'rsatkichlari xar bir transportning xususiyatiga qarab aniqlanadi.

Temir yo'l transporti bo'yicha texnik-ekspluatatsiya ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Vagonga to'g'ri keladigan statik va dinamik og'irlik.
2. Poezdning o'rtacha massasi (brutto, netto);
3. Yuk vagonining texnik va uchastka tezligi
4. Vagonning aylanish vaqti;
5. Lokomotivning o'rtacha sutkalik yurishi(km)
6. Yuk vagonining o'rtacha unumdorligi.

Vagonning statik og'irligi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$N_c = \frac{\sum P}{K_v}$$

$\sum P$ -yuklar xajmi;

K_v -yuk ortilgan vagonlar soni.

Vagonning dinamik og'irligi xarakterdagi statik og'irligiga teng. Vagonning aylanish vaqti-bu yuklangandan to ularni bo'shatishgacha bo'lgan vaqt.

Yuk vagonining o'rtacha unumdorligi(Pr) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\Pi_p = \frac{Nc + 1_{ypm} \times K}{T_{ypm}}$$

Bu erda:

Nc -statik og'irlik;

$l_{o'rt}$ -o'rtacha masofa;

K -koeffitsient;

$T_{o'rt}$ -yuk vagonining o'rtacha oborot vaqti.

Yuk tashishga bo'lgan talab xarakatdagi tarkibning kerakli soni, yoqilg'i, elektroenergiya tomonidan ham asoslanishi kerak. Yuk tashishni tartibga solishda transport vositalariga bo'lgan talabni aniqlashga, undan foydalanishni yaxshilash yo'llarini belgilashga katta ahamiyat beriladi.

Yuk vagonlariga bo'lgan talabni (P_v) aniqlashda quyidagi formula qo'llaniladi:

$$\Pi_p = \frac{P \times tB}{365 \times Nc} \cdot K$$

bu erda:

tV - vagonning sutkalik aylanishi;

Nc -statik og'irlik;

K -vagonlarning rezerv koeffitsienti.

§ 3. Aloqa infrastrukturaning muhim bo'g'ini

Aloqa O'zbekiston Respublikasi xo'jalik va ijtimoiy infrastrukturasi tarkibiy qismi bo'lib, aholi, xo'jalik subektlari, davlat idoralari, pochta, telefon, telegraf, radio va axborotning o'zga turlarini uzatish va qabul qilish hamda aloqa tarmog'i orqali jo'natilayotgan ashyolarni etkazib berishga bo'lgan ehtiyojlarining qondirilishini ta'minlaydi. **Aloqa ommaviy axborotlarni tarqatish, shuningdek iqtisodiyotni boshqarishda muhim rol o'ynaydi.** O'zbekiston Respublikasida aloqa korxonalari aholiga hamda iqtisodiyot tarmoqlariga pochta, telegraf hamda mahalliy, shaharlararo, xalqaro telefon aloqa xizmati ko'rsatadi, shuningdek respublikada radioaloqa, radioshittirish va televideniya texnika vositalari bilan ta'minlaydi. **Aloqa majmuasi-matbuot tarqatish, uyali (radiotelefon) aloqa, elektr aloqa, kosmik yo'ldoshlar orqali aloqa respublika hayotida katta rol o'ynaydi.** Idoraviy ichki aloqa tarmoqlari (ayrim vazirliklar, tashkilotlar, hamda shaxta, zavod, xo'jaliklarning bevosita o'ziga qarashli aloqa vositalari) ham mavjud. O'zbekistonda aholiga pullik xizmatlar ko'rsatishning umumiy hajmida aloqa xizmati hissasi 5% ga yaqin.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida milliy telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish va uni mustaqil ravishda boshqarish muhim vazifaga aylandi.

1992 yil 13 yanvarda O'zbekiston Respublikasining «Aloqa to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. 1977 yil 23 iyunda Aloqa vazirligi Pochta va telekommunikatsiyalar Agentligiga aylantirildi. 2002 yil 30 maydagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kompyuterlash-tirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoniga asosan **O'zbekiston pochta va telekommunikatsiyalar agentligi O'zbekiston aloqa va axborotlashtirish agentligi etib qayta tashkil etildi.**

Ushbu Farmonga binoan axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini, kompyuter texnikasi va telekommunikatsiya vositalarini ommaviy ravishda joriy etish hamda ulardan foydalanish, fuqarolarning axborotga ortib borayotgan talab-ehtiyojlarini yanada to'liqroq qondirish, jahon axborot hamjamiyatiga kirish hamda jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi.

Kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish hamda ularning zamonaviy tizimlarini joriy etishning birinchi galdagi **eng muhim vazifalari** deb quyidagilar hisoblanadi:

1. Zamonaviy ishonchli va xavfsiz milliy ma'lumotlar axborot bazalarini yaratish, axborot resurslari va xizmatlarining bozorini rivojlantirish, axborot almashuvning elektron shakllariga izchillik bilan bosqichma-bosqich o'tish;
2. Real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va ta'lim sohalarida kompyuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, aholi turli qatlamlarining zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan keng bahramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish;
3. Maktablar, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy o'quv yurtlarining ta'lim jarayoniga zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalarini egallashga hamda ularni faol qo'llanishga asoslangan ilg'or ta'lim tizimlarini kiritish;
4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida, birinchi navbatda dasturiy vositalarni, ma'lumotlarning axborot bazalarini ishlab chiqish, respublika, tarmoq va mahalliy axborot-kommunikatsiya tarmoqlarini shakllantirish, kompyuter va telekommunikatsiya texnikasini ishlab chiqish sohalarida ishlash uchun yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlashni tashkil qilish;
5. Mamlakatning barcha hududida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining texnikaviy infratuzilmasini, ma'lumot uzatish vositalarini jadal rivojlantirish;
6. Milliy va xalqaro axborot tarmoqlariga g'oyat tezkorlik bilan kirib borishni joriy etish, aholi punktlari, shu jumladan qishloq aholi punktlarining ularga kirib borishini ta'minlash;
7. Sifatli mahalliy dasturiy mahsulotlar ishlab chiqish va ularni eksport qilishni rag'batlantirishning samarali mexanizmini yaratish;
8. Mahalliy kompyuter texnikasi va unga butlovchi buyumlar ishlab chiqish hamda ishlab chiqishni tashkil etishga ko'maklashish.

Mazkur Farmonga muvofiq Toshkent elektrotexnika aloqa instituti Toshkent axborot texnologiyalari universitetiga aylantirildi.

2002/2003 o'quv yilidan boshlab Toshkent axborot texnologiyalari universitetida dasturiy mahsulotlar ishlab chiqish, tarmoq texnologiyalari, ko'chma radiotexnika aloqlari, elektron tijorat va axborot xavfsizligi sohasida bo'yicha mutaxassislar tayyorlanish tashkil qilindi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda aloqa tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha AQSh, Germaniya, Yaponiya, Italiya, Turkiya, Koreya Respublikasi, Indoneziya va boshqa davlatlar bilan olib borilayotgan xalqaro hamkorlik samarali bo'lmoqda. 1992 yil O'zbekiston Respublikasi Xalqaro elektraloqa ittifoqi a'zozligiga qabul qilindi.

O'zbekistonda aloqa sohasi pochta aloqasi, telefon (mahalliy, shaharlararo, xalqaro) aloqasi, telegraf aloqasi, radioeshittirish, televidenie, matbuot tarqatish kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Pochta aloqasi. O'zbekistonda dastlabki **pochta aloqasi 1865 yil** Toshkent yaqinidagi Niyozbek qal'asi bilan Chimkent shahri o'rtasida yo'lga qo'yilgan. O'sha yili avgust oyida Toshkentda birinchi pochta stantsiyasi ochildi, pochta yo'li Niyozbekdan Toshkentgacha etkazildi. 1868 yil Toshkent bilan Samarqand o'rtasida pochta aloqasi ishga tushdi. 1868 yil fevralda Toshkentda Rossiya pochta va telegraf vazirligiga bo'ysungan

Sirdaryo va Samarqand viloyatlari pochta idoralari boshqarmasi tashkil etildi. Dastlab pochta otulovda, temir yo'l qurilgandan keyin temir yo'l orqali tashiladigan bo'ldi. 1885 yil 1 yanvardan Toshkent pochta idorasi mijozlardan telegrammalar qabul qilishni boshladi. 1913 yil O'zbekistonda joylashgan 17 pochta-telegraf bo'limi, 18 pochta-telegraf idorasi ishladi. Telegraf aloqasi, asosan tijorat maqsadlariga xizmat qildi. 10 telefon stantsiyasidan 9-tasi xususiy kishilar qo'lida edi.

20-asrning 20-yillaridan boshlab O'zbekistonda pochta xizmati tubdan qayta tashkil etildi, qishloqlarda pochta bo'limlari ochildi.

Pochta aloqasi respublika aholisiga xat, gazeta va jurnallar, jo'natma, pul o'tkazmalari, pensiya to'lovlarini etkazib berdi. 60-yillar boshida barcha viloyat markazlari va 118 tumanga vaqtli matbuot bosilgan kuni etkazib beriladigan bo'ldi. Pochta va matbuotni tashishda aviatsiya, temir yo'l, avtomobil transportidan keng foydalanildi.

1974 yil Toshkentda temir yo'l qoshida pochta tarmog'ining ochilishi, 1983 yil Toshkent pochta tarmog'ining yangi binosi qurilib foydanishga topshirilishi bilan xat, jo'natma, pul o'tkazmalar, matbuot nashrlarini jo'natish va etkazib berish yanada yaxshilandi. Pochta aloqasi aloqaning eng keng tarqalgan va ommaviy turiga aylandi.

Pochta aloqasi tarmoqlarida mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish vositalaridan keng foydalaniladi.

Hozir O'zbekistonning barcha aholi punktlarida pochta korxonalari tarmog'i bilan qamrab olingan. Pochta korxonalari «**O'zbekiston pochta korxonasi**» kontserniga (1992) kiradi. Uning tarkibida 12 viloyat, Qoraqolpog'iston Respublikasi davlat pochta korxonalari boshqarmasi, Toshkent **xalqaro pochta korxonasi, 195 aloqa uzeli va 3045 aloqa bo'limi** ishlab turibdi.

Telegraf aloqasi. O'zbekistonda telegraf aloqasi 19-asrning 80- yillarida, temir yo'l qurilishi bilan bir vaqtda vujudga keldi. Dastlabki telegraf aloqa yo'llari Toshkent-Xo'jand-O'ratepa-Xovas-Jizzax; Toshkent-Chimkent; Buxoro-Karki-Kalif yo'nalishida qurildi. Chorjo'y-Samarqand-Toshkent temir yo'li bo'ylab telegraf qurilishi davom ettirildi. 1876 yil mart oyida Toshkentni Xo'jand bilan bog'lagan bir simli telegraf aloqa yo'li ishga tushirildi. 1885 yil 1 yanvardan Toshkent pochta idorasi mijozlardan **telegrammalar qabul qilishni boshladi**. 1913 yil O'zbekistonda 3 telegraf bo'limi va 2 telegraf idoralari ishladi. **1932 yili Toshkentda markaziy telegraf ishlay boshladi**. 1978 yil Toshkentda bevosita ulanish va axborotlarni uzatishga xizmat qiladigan katta quvvatli abonent telegraf-kommutatsiya stantsiyasi foydalanishga topshirildi. 1992 yilda Toshkent markaziy telegrafi tezkor zamonaviy apparatlar bilan jixozlandi; **har sutkada aloqa kanallari orqali 200 mingdan ziyod xabar o'tadi, xoriydan gazetalar tasvirini fototelegraf orqali qabul qiladi**. Uning qoshida so'zlashuv punkti va ma'lumotlarni uzatish tarmoqlaridan jamoa tarzida foydalanish punkti bor. Respublikadagi korxonalar xujjatli axborotlarni uzatishda abonent telegraf tarmog'idan keng foydalanadilar.

Telefon aloqasi. O'zbekistonda umumiy foydalaniladigan 200 raqamli dastlabki telefon stantsiyasi Toshkentda 1904 yil 15 sentyabrda ishga tushirilgan. Telefon tarmog'i bir simli bo'lib, er

ikkinchi o'tkazgich vazifasini bajaradi. 1924 yilga kelib telefon stantsiyalarining sig'imi 1700 raqam (nomer)ni tashkil etdi.

O'zbekistonda umumiy foydalaniladigan tarmoqlarida 1,5 mln.dan ko'proq telefon raqami (nomeri) bor. Shahar xonadonlarining 50% (Toshkent shahrida 70%) uy telefonlariga ega. Qishloq xo'jaligida mavjud 310 mingdan ko'proq telefonning 226 mingtasi xonadonlarda o'rnatilgan.

Respublikada telefon tarmog'ining 87% ini koordinat va mexanik sistemali stantsiyalar tashkil etadi (respublika bo'yicha 1200dan ortiq shunday stantsiya ishlaydi). Kvazielektron va elektron ATSlar 12 ming nomerga ega. Mahalliy tarmoqlarning 6%, shaharlararo telefonlarning 13% raqamli ATSlar bilan jihozlangan. Toshkent shahri, Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlaridagi shahar abonentlari shaharlararo va xalqaro telefon tarmog'iga avtomatik ulanish tizimiga to'liq ulangan. **1994 yildan Respublikadagi barcha shaharlar, telefon tarmoqlarini avtomatlashtirilgan tizimga o'tkazish ishlari davom ettirildi.**

Elektr aloqa korxonalarini «Mahalliytelekom» kompaniyasiga uyushgan. O'zbekiston aloqa tarmog'i jahon andozalari darajasiga ko'tarilmoqda. O'zbekistonning Turkiya, AQSh, Yaponiya, Germaniya, Italiya, Buyuk Britaniya, Koreya Respublikasi, Indoneziya, Xitoydagi etakchi firmalar bilan elektr aloqa tarmoqlarini rivojlantirishdagi hamkorligi yaxshi samara berayapti. Xorijiy firmalar bilan hamkorlikda tashkil etilgan 10 dan ortiq korxonalar ishlamoqda. 1992 yil O'zbekiston va AQShning «Interneynshnl Kommunikayshn gruppi» («Ay Si Ji») firmasi bilan tashkil etilgan «Uzdunrobita» qo'shma korxonasi Toshkent, shuningdek Samarqand, Urganch, Qarshi, Andijon, Buxoro shaharlarida xalqaro va shahar, shaharlararo telefon stantsiyalari bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'lgan uyali telefon (radiotelefon) aloqasi stantsiyalarini ishga tushirdi. **1997 yilda O'zbekiston – Malayziya qo'shma korxonasi «O'zMoqom»,** O'zbekiston – Indoneziya qo'shma korxonasi «**Bustel**» va boshqalar shaharlarida va shaharlararo uyali telefon aloqasini rivojlantirishda faoliyat ko'rsatmoqda. Koreya respublikasining «**DEU telekom**», Germaniyaning «**Simens**», «**Alkatel sel RFT**», Yaponiyaning «**Mitsui**» firmasi, «**NEK**» korporatsiyasi zamonaviy aloqa jihozlari etkazib beradi, elektron raqamli ATSlar asosida respublika shaharlarida halqaro hamda shaharlararo telefon stantsiyalarini takomillashtiradi va quradi.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritishiga qadar respublikaning jahon mamlakatlari bilan cheklangan darajadagi telefon aloqasi Moskva orqali amalga oshirilgan. Mustaqillikning dastlabki davridayoq xalqaro telefon aloqasini rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. 1992 yili Toshkentda Yaponiyaning «**NEK**» firmasi etkazib bergan asbob uskunalaridan abonentlarning jahon telefon tarmog'iga chiqishni hamda ikki tomonlama xalqaro teleko'rsatuvlarni ta'minlaydigan 150 kanalli raqamli xalqaro kosmik (fazoviy) telefon stantsiyasi qurildi va foydalanishga topshirildi. 1997 yilda Xitoy (Shanxay) bilan Germaniya (Frankfurt-Mayn)ni bog'laydigan shisha kabelli Transosiyo - Evropa aloqa magistralining O'zbekiston hududi orqali o'tadigan qismi (926 km) qurilishi tamomlandi. Keyinchalik Turkiyaning «**Netash**», «**Teletash**», «**Simko**» firmalari 30 kanalli yana bir xalqaro kosmik telefon stantsiyasini Toshkentda qurdi. Bu stantsiyalarning ishga tushirilish bilan xalqaro telefon so'zlashuvlarining 80% ini sun'iy aloqa yo'ldoshlari orqali bevosita xorijiy mamlakatlarga uzatish va ulardan qabul qilishga erishildi.

Italiyaning «**STET Interneynshnl**» va Germaniyaning «**Simens AG**» kompaniyalari ishtirokida tuzilgan «**Udiney**» qo'shma korxonasi shaharlararo va xalqaro telefon aloqasini rivojlantirish, qayta qurish va undan foydalanish bilan shug'ullanadi. Shahardagi telefon egalari Er kurrasidagi barcha mamlakatlar bilan avtomatik bog'lanish imkoniyatiga ega.

Radio va televizion aloqa. Toshkent tajriba radioeshitirishlar dastlab 1926 yil o'tkazilgan. 1975 yili Toshkent radioeshitirish va ovoz yozish uyida streofonik radioeshitirishlarni amalga oshirish imkon beradigan apparatlar o'rnatildi. O'zbekistonda radiolashtirish ishlari 1928 yilda boshlangan. Shahar, tuman va qishloqlarda qurilgan radiouzellar xonadonlar, korxonalar, muassasalarni radiolashtirish ishiga xizmat qildi, 90-yillar boshida respublikaning 12,5 mln.dan ortiq aholisi radiolashtirish xizmati bilan ta'minlandi.

Respublika radio markazi **sutkasiga 12 dastur bo'yicha 1700 soat eshittirishlar olib borishni ta'minlash quvvatiga ega.**

1956 yilda Toshkentda (balandligi 180 m.) televizion minorasi qurilib, Toshkent televidenie studiyasi ishga tushirildi va muntazam ko'rsatuvlar boshlandi. Ko'rsatuvlarni Toshkent shahri va uning

atrofida tumanlarda ko'rish mumkin bo'ldi. **Ikki yildan keyin teleko'rsatuvlar** Andijon, Farg'ona, Samarqand shaharlarida qabul qilindi. Keyinchalik Nukus (1961), Urganch (1964)da telemarkazlar qurildi. 1966 yilga kelib retranslyatsiya stantsiyalari va radiorele aloqa yo'llari (Toshkent – Andijon, 1960; Toshkent - Samarqand, 1966) yordamida ko'pgina viloyatlar alohida respublika televideniesining 1-dasturini, Toshkent, Farg'ona vodiysi va Samarqand alohida ikki dasturini ham qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. **1965 yildan** O'zbekistondagi teletomoshabinlar Moskvadan olib beriladigan **ko'rsatuvlarni oq-qora, keyinchalik rangli tasvirda ko'ra boshladilar**. 1974 yil O'zbekistonda 18ta katta quvvatli, 37 kichik quvvatli televidenie uzatkichlari ishladi, respublika aholisining 94,7% birinchi, 87% ikkinchi, 36% uchinchi televidenie dasturlarini ko'rishga erishdi. 1977 yil Respublika televizion texnika markazi ishga tushirildi. Bu markaz bir yo'la 5 dasturda ko'rsatuvlar olib borishga mo'ljallangan. Markazda 3 studiya, apparatxonalar, telekinoproektsionxona, videoyozuv apparatxonalar, kinopreksion zallar, ko'chma televizion vositalar bazasi va boshqa yordamchi xizmatlar mavjud. Telemarkaz radiorele yo'llari orqali O'zbekiston Respublikasi viloyatlari markazlari, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan bog'langan. Kabel magistrlari, radio va sun'iy yo'ldosh yo'llari yordamida ko'p mamlakatlar shaharlari bilan televizion dasturlar almashinadi.

Teleko'rsatuvlar ko'lamining kengayishi munosabati bilan kuchli radio-televizion uzatish stantsiyasi qurishga ehtiyoj tug'ildi. Shu maqsadda **1978-85 yillarda** Toshkent shahridagi **Bo'zsu kanalining o'ng sohilida balandligi 375 m bo'lgan ikkinchi teleminora** - hozirgi radio-televizion uzatish markazi qurib ishga tushirildi. Bu teleminora balandligi bo'yicha jahonda Moskvadagi Ostankino, Toronto (Kanada), Tokio (Yaponiya) teleminoralaridan keyin **4-o'rinda** turadi, Markaziy Osiyoda 1-o'rinda turadi. Teleminoraning 100 m va 200 m balandligida maxsus binolar joylashgan. Bulardan eng yuqorisida 5 dasturli ko'rsatuvlarga mo'ljallangan televizion stantsiya, ultra qisqa to'lqinli 4 dasturli eshittirishga mo'ljallangan radiostantsiya, meteorologik stantsiya va boshqalar, **100 m balandlikda esa «Koinot» restorani**, kuzatuv maydonchasi o'rin olgan. Radio-televizion uzatish markazi Toshkent televideniesi ko'rsatuvlarini taxminan **100 km radiusda** bevosita ko'rsatilishini ta'minlaydi. Viloyatlarga va boshqa joylarga bu ko'rsatuvlar maxsus retranslyatsiya stantsiyalari orqali uzatiladi.

O'zbekistonda Toshkent telestudiyasidan tashqari Nukus, Urganch, Termiz, Namangan, Andijon, Samarqand, Qo'qon, Farg'ona, Buxoroda viloyat telestudiyalari ishlaydi. Bundan tashqari 30 mahalliy va tijorat studiyalari faoliyat ko'rsatadi. Rossiya, Qozog'iston, Turkiya teledasturlarini muntazam olib ko'rsatish, Hindiston, AQSh axborot dasturlarini qabul qilish yo'lga qo'yilgan.

Respublikada jahon mamlakatlari bilan teleko'rsatuvlarni bevosita almashish uchun texnik imkoniyatlar yaratilgan. 1994 yildan O'zbekiston-AQSh qo'shma korxonasi «Kamalak TV – Payjing» shaharlarda kabel televideniesi tarmoqlarini tashkil etmoqda. 1993 yildan O'zbekistonning 98% aholisi teledasturlarini ishonchli qabul qiladi, jumladan aholining 98,5% - bir, 98,3% - ikki, 67,7% - uch, 17,8% - to'rt va undan ortiq dasturni tomosha qila oladi.

Matbuot tarqatish. Respublikada aloqa organlari matbuot nashrlarini tarqatish va etkazib berish ishlarini ham bajaradi. Vaqtli matbuotni tarqatishning asosiy shakli obuna bo'lib, 1991 yilga qadar gazeta va jurnallar tirajining 85% obuna yo'li bilan tarqatilgan. O'zbekistonda aloqa vazirligi tizimida obuna bo'yicha va chakana savdo yo'li bilan vaqtli matbuot nashrlari (mahalliy va chet el gazeta, jurnal, xaftaliklari)ni tarqatish maorif va umuman madaniyatni rivojlantirishda tarixan katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1994 yil sobiq «Soyuzpechat» respublika boshqarmasi o'rnida ochiq tipdagi aksiyadorlik jamiyati bo'lgan **«Matbuot tarqatish uyushmasi»** ish boshladi. Uning 12 viloyat, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahridagi korxonalarini faoliyat ko'rsatadi. Uyushma chakana savdo tarmoqlariga ham ega. Ular vaqtli matbuot nashrlari bilan birga kitoblar, taqvimlar, pochta markalari, nishonlar va boshqa narsalar ham sotadi.

Respublikada 2010 yilgacha aloqa tizimini ilg'or texnologiyalar va echimlar bazasida **xalqaro aloqa tizimlariga asta-sekin qo'shilishini ta'minlaydigan dastur ishlab chiqilgan**.

Aloqani rivojlanish dasturini asosiy vazifasi bo'lib iqtisodiyot tarmoqlarini va aholini pochta, telegraf, telefon, radio va hokazolarga bo'lgan talabini to'laroq qondirish hisoblanadi. Shu vazifani hal qilishda aloqaning har bir sohasini rivojlanish darajasi va ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari e'tiborga olinadi. Masalan, gazeta va jurnallarni aholiga etkazib berish dasturiga qo'yiladigan vazifa-bu gazeta va jurnallarni chop etilgan kuniyoq obunachilarga etkazishdir.

Pochtani rivojlantirish dasturidagi asosiy vazifa bo'lib pochta orqali yuboriladigan xatlarni, posilkalarni va hokazolarni qisqa muddat ichida ularning egalariga etkazish hisoblanadi.

Aloqani rivojlantirish **dasturidagi asosiy ko'rsatkichlar** quyidagilar hisoblanadi:

1. Aloqaning mahsuloti (so'mda);
2. Shaharlararo telefon kanallarining uzunligi;
3. Shaharlar va qishloq joylardagi telefon stantsiyalarini kattaligi (sig'imi);
4. Televizion stantsiyalarning soni va quvvati;
5. Kompleks mexanizatsiyalashgan aloqa korxonalarining soni;
6. Ta'rif daromadlari hajmi, foyda, rentabellik va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar.

Aloqa **mahsulotining hajmi** bu, ushbu tarmoq tomonidan Milliy iqtisodiyotga va aholiga ko'rsatadigan barcha xizmatlarini pul o'lchovida ifodalangan yig'indisidir. Bu natura hoida ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini ularga mos bo'lgan joriy baholarga ko'paytirish yo'li bilan topiladi.

Shaharlararo **telefon aloqalarining hajmi** dasturlashtirilayotgan davrdagi aholining soni va uning har bir kishisiga to'g'ri keladigan telefon orqali gaplashishlar miqdorini oshishi asosida aniqlanadi.

Telefon aloqalarini o'sish darajasi Milliy iqtisodiyotda band bo'lgan ishchi va xizmatchilarining sonini oshishiga mo'ljallanishi lozim.

Hozirgi davrda aloqa korxonalarining asosiy ko'rsatkichlari bo'lib mana shu korxonalarining **tarif daromadlari** hajmi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich aloqa korxonalarini haq olib ko'rsatadigan xizmatlarini oshirishni ta'minlaydi, tarmoqni xo'jalik faoliyatini baholashdagi kamchiliklarini bartaraf etadi va hokazo.

Telefon stantsiyalari **tarmoqlarini kengaytirish** har 100 ishlovchini va 100 xonadonni telefon nomerlari bilan ta'minlash normasi asosida rivojlantirilishi kerak. Ayniqsa, qishloq joylarida telefon aloqasini tez sur'atlar bilan rivojlantirish lozimdir.

Tayanch iboralar

- *Ishlab chiqarish majmui*
- *Nomeklatura*
- *Assortiment*
- *Tovar maxsuloti*
- *Yalpi maxsulot*
- *Asosiy ishlab chiqarish fondlari*
- *Mehnat unumdorligi*
- *Oborot mablag'lari*
- *Fondlar qaytimi*
- *Fondlar sig'imi*
- *Foyda*
- *Rentabellik*
- *Ishlab chiqarish ehtiyoji*
- *Eksport*
- *Import*
- *Davlat rezervi*
- *Ishlab chiqarish imkoniyatlari*
- *Ishlab chiqarish quvvati*
- *Transport majmui*
- *Yuk oboroti*
- *O'rtacha masofa*
- *Passajir oboroti*
- *Aholini transport qatnovi*
- *Aloqa majmuasi*
- *Aloqa dasturi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Ishlab chiqarish majmui deganda nimani tushunasiz?*
2. *Nima uchun sanoat etakchi tarmoq hisoblanadi?*
3. *Sanoat ishlab chiqarish dasturi nima?*
4. *Sanoat maxsulotining qanday qiymat ko'rsatkichlarini bilasiz? Ular qanday usullarda hisoblanadi?*
5. *Sanoat maxsulotlariga bo'lgan talab qanday aniqlanadi?*
6. *Sanoat mahsulotlariga bo'lgan talabni ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan taqqoslash usuli qanday?*
7. *Ishlab chiqarish quvvatlari balansi, uni tuzish metodikasi to'g'risida nima deya olasiz?*
8. *Respublika transport majmui.*
9. *Transport tarmog'ida qanday islohatlar o'tkazilayapti?*
10. *Transport tarmoqlarini rivojlantirish dasturining ko'rsatkichlari va ularni hisoblash metodi.*
11. *Yuk oboroti qanday hisoblanadi?*
12. *Passajir oboroti-chi?*
13. *Aloqa tarmog'ida islohatlarni yanada chuqurlashtirish borasida qanday vazifalar belgilangan?*
14. *Aloqa tarmog'i qanday ko'rsatkichlarda ifodalanadi?*
15. *Kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiyasi texnologiyalarini rivojlantirish borasida qanday vazifalar belgilangan?.*

Adabiyotlar:

1. *I. Karimov. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". Toshkent. O'zbekiston, 1999 yil.*
2. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida"gi Farmoni. 2002 yil 30 may. PF-3080 O'zbekiston Respublikasi Moliyaviy qonunlari №8. Toshkent. 2002 yil, 7-11 betlar.*
3. *I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.*
4. *"Temir yo'l transporti" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonuni. Xalq so'zi 6 may 1999 yil.*
5. *"Pochta aloqasi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari №10. Toshkent. 2000 yil, 68-84 betlar.*
6. *A. Eshmuxamedov va boshqalar. Bozor munosabatlari sharoitida Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi. Toshkent. O'qituvchi-1996 y. 32-43 b; 52-67 bb.*
7. *O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. Toshkent-1998 yil. 30-91; 135-161 bb.*
8. *O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati. Toshkent. Akademiya. O'zbekiston-2000 yil.*

6-bob. Agrosanoat majmui

- § 1. Agrosanoat kompleksi (ASK). Uning tushunchasi va tarkibi.
- § 2. Qishloq xo'jaligi-agrosanoat majmuining hal qiluvchi tarmog'idir.
- § 3. Respublikada qishloq xo'jaligini isloh qilishning ustivor yo'nalishlari.

§ 1. Agrosanoat kompleksi. Uning tushunchasi va tarkibi

ASK bu yirik tarmoqlararo makroiqtisodiyot kompleksi bo'lib, qishloq xo'jaligi maxsulotlarini etishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan band bo'lgan tarmoqlar yig'indisidir. ASK-bu murakkab tizim bo'lib uni isloh qilish qishloq xo'jaligini boshqa tarmoqlar bilan tarkibiy bog'liqligidan kelib chiqadi. Shuning uchun bu tizim **3 sohaga ajratiladi:**

1. **Birinchi soha-sanoat tarmoqlari.** Ular qishloq xo'jaligini moddiy texnika vositalari, xususan, traktor va qishloq xo'jaligi mashinalari, chorvachilik va em-xashak ishlab chiqarish uchun zarur texnika vositalari, mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish uchun ximiya vositalari va hokazolar bilan ta'minlaydi.
2. **Ikkinchi soha-bu bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidir.** Unga o'simlikchilik, chorvachilik, qishloq xo'jaligiga xizmat qiladigan agroximiya, veterinariya va boshqa sohalar kiradi.
3. **Qishloq xo'jaligi maxsulotlarini tayyorlash, transportirovka qilish, tashish, saqlash, qayta ishlash va sotish** bilan shug'ullanadigan tarmoqlar kiradi.

Shunday qilib, ASK iqtisodiy va texnologik jixatdan bir biri bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlar yig'indisidan iboratdir. Ularning asosiy maqsadi, vazifasi bo'lib aholini oziq-ovqat mahsulotlariga va sanoatni qishloq xo'jaligi xom ashyosiga bo'lgan talabini qondirishdan iboratdir.

Milliy iqtisodiyotda eng katta ahamiyat kasb etadigan va texnik jihatdan yaqin integratsiya bu ikkinchi va uchinchi ASK sohalaridir. Albatta, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'p va sifatli ishlab chiqarish bu juda muhim masala. Shuning bilan birga ikkinchi muhim masala uni saqlash, ishlab chiqarilgan mahsulotni qayta ishlash va iste'molchiga etkazib berish hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi uzoq ishlab chiqarish jarayoniga egadir. Qishloq mehnatkashlari o'z mehnatlari natijasini asosan bir yilda bir marta oladi. Iste'molchilar esa yil davomida bir tekis mahsulot bo'lishini hohlaydi. **Shuning uchun ham bu masalani hal qilish-uchinchi soha tarmoqlarini, ya'ni rivojlangan ishlab chiqarish infrastrukturasi mavjud bo'lishini taqozo qiladi.**

Shuni qayd etish lozimki, Sobiq SSSR davrida ikkinchi va uchinchi sohani, ya'ni qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish va saqlash, qayta ishlash tarmoqlarini birlashtirish maqsadida Gosagroprom tashkil qilingan edi. Bundan maqsad yagona rahbarlik ostida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan qishloq xo'jalik sohalarini boshqarish, rejalashtirish va moliyalashtirish imkonini yaratish edi.

Mamlakatda boshlangan qayta qurish iqtisodiy va siyosiy demokratlashtirish jarayoni yangi **agrar siyosatni ishlab chiqishni** zarurat qilib qo'ydi. Bu siyosatning asosiy maqsadi qishloqda ishlab chiqarish munosabatlarini qayta qurish, xar xil mulkchilik, xo'jalik va xo'jalik yuritish shakllari asosida agrosanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishga o'tish edi. Tabiiy ravishda raxbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usuli o'rniga agrosanoat kompleksiga raxbarlik qilishni yangi shakllari tashkil topa boshladi.

Afsuski, tarmoqni boshqarishdagi qayta qurishlar ikkinchi va uchinchi sohalaridagi nomutanosibliklarni hal qila olmadi. ASKning ikkinchi sohasiga **texnik va moliyaviy yordam, e'tibor** infrastrukturani **uchinchi sohasiga, ayniqsa, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash tarmoqlariga ko'rsatilmay qolaverdi.** Natijada ASKni bu tarmoqlarning quvvati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining imkoniyatlaridan orqada qoldi. Oqibatda tez buziladigan mahsulotlar, ya'ni kartoshka, sabzavot, meva va hokazolarning sezilarli qismi iste'molchilarga etib bormay qolaveradi. Qayta ishlaydigan korxonalarining soni kam, borlarida esa kam samarali eski texnika saqlanib qolinaverdi. Bularning hammasi katta muammoga aylanib qola boshladi va tarmoqni

qayta qurishni zarurat qilib qo'ydi. Bu muammo o'zi echimini **asta-sekin mustaqillik davrida topa boshladi**.

1990 yil 8 dekabrda Respublika Prezidentining farmoniga binoan **Qishloq xo'jaligi vazirligi**, 1996 yil 1 noyabrdan boshlab esa Prezident farmoniga asosan **Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi** tashkil qilindi. U ikki vazirlik- Qishloq xo'jaligi hamda Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirliklarini birlashtirish asosida tashkil qilindi. Farmonga asosan uning **aniq vazifalari va funktsiyalari** belgilandi. Joylarda viloyat va tuman Qishloq va suv xo'jaligi boshqarmalari tashkil qilindi.

Respublikada qayta ishlash tarmoqlari uchun yangi uskunalar va boshqa zarur vositalar sotib olindi. Qayta ishlash korxonalari bevosita ishlab chiqarish joylarida tashkil qilina boshlandi. Qo'shma korxonalar tuzila boshlandi. Masalan: Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumanida Isroil-O'zbek-Amerika loyihasiga binoan "Oqqo'rg'on" xo'jaligida **sutni qayta ishlash minizavodi** ishga tushirildi. Sut zavodi Isroil firmasining uskunasi bilan jixozlangan bo'lib, bir sutkada 2.5 ming litr sutni qayta ishlaydi va qaymoq, tvorog, sir, yogurt va hokazolar ishlab chiqaradi. Ushbu loyihaga asosan mazkur xo'jalikda em-xashak tsexi, oila fermasi ham tashkil qilish rejalashtirilgan edi. Ularda ma'lum poda mollari bo'lishi va etarli darajada er ajratilishi ham ko'zda tutilgan. Shunday qilib, bir xo'jalikning o'zida tugullangan texnologik tizim, ya'ni em-xashak tsexi, ferma va sud zavodi qurilishi mavjud bo'ladi. Bu va shunday boshqa tajribalar respublikamiz hududida asta-sekinlik bilan tarqalayapti va ASK rivojlanishini ta'minlab borayapti.

§ 2. Qishloq xo'jaligi- agrosanoat majmuining hal qiluvchi tarmog'idir

ASK ichida qishloq xo'jaligi eng muhim va yirik tarmoq bo'lib, u aholini oziq-ovqat mahsulotlariga, engil va oziq-ovqat sanoatini xom-ashyoga bo'lgan talabini qondiradi. Qishloq xo'jaligi o'simlik va hayvonot mahsulotlarini **dastlabki yoki to'liq qayta ishlashning turli jarayonlarini** ham o'z ichiga oladi va xalqning moddiy farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublika qishloq xo'jaligi **dehqonchilikni**, ya'ni g'allachilik, paxtachilik, sholikorlik, kanopchilik, lavlagikorlik, mevachilik, tokchilik, polizchilik, sabzavotchilik sohalaridan va **chorvachilikni**, ya'ni qoramolchilik, qo'ychilik, xususan qorako'lichilik, echkichilik, parrandachilik, yilqichilik, tuyachilik, asalarichilik, pillachilik sohalaridan iboratdir.

O'zbekiston jahonda yalpi paxta hosili etishtirish bo'yicha 5-o'rinda, paxta tolasi eksporti bo'yicha 2-o'rinda (AQShdan keyin) turadi. O'zbekistonda asosiy valyuta tushumi ana shu paxtadandir. Paxta dunyodagi 90 ta mamlakatda etishtiriladi. O'rta hisobda yiliga dunyoda 18 mln tonna paxta tolasi olinadi. AQSh va Xitoyda yiliga 4 mln tonnadan, Hindiston 3 mln tonna paxta tolasi etishtiradi. Dunyoda etishtiriladigan paxta tolasini 6% ini O'zbekiston Respublikasi etishtiradi.

Shuningdek respublikada etishtiriladigan meva, uzum, sabzovot, poliz mahsulotlarining talay qismi qo'shni davlatlarga chiqariladi. Respublikada meva, uzum, va sabzavotning yuqori sifatli navlari etishtiriladi. O'zbekiston o'zining sifatli **pillasi** va **qorako'li** bilan dunyoga mashhur.

Respublika **aholisining 60%** dan ziyodrog'i **qishloq joylarda** yashaydi. **Yalpi ichki mahsulotning 30%i qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Chunki O'zbekiston iqtisodiyotining negizini qishloq xo'jaligi, uning asosini esa paxtachilik tashkil etadi. 3,8 mln. kishi** yoki respublikada ish bilan band bo'lganlarning **43,7%i** qishloq xo'jaligi sohasida mehnat qiladi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligida 28 mln.ga ya'in qishloq xo'jaligiga yaroqli erlar mavjuddir. Shundan 4,2 mln.ga sug'oriladigan erlar xisoblanadi va ulardan ishlab chiqariladigan maxsulotni 95-97% olinadi. Respublikadagi jami ekin maydonining 42-43%ini paxta, 40 foizini don ekinlari, 4 foizini sabzavot 2,5 foizini kartoshka va poliz ekinlari hamda 10 foizga yaqinini em xashak ekinlari, qolganini boshqa ekinlar egallaydi.

Respublika qishloq xo'jaligida **mulkchilikning quyidagi shakllari mavjud:**

1. **Kooperativ** (jamoat xo'jaliklari, xo'jaliklararo korxonalar, shirkat uyushmalari, davlat xo'jaliklari negizida tashkil etilgan xo'jaliklar, jamoat mulkiga aylantirilgan fermalar va boshqalar).
2. **Davlat** (davlat xo'jaliklari, naslchilik zavodlari, o'quv tajriba hamda tajriba xo'jaliklari).
3. **Xususiy** (dehqon va fermer xo'jaliklari, xususiy lashtirilgan korxonalar).
4. **Aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari.**

Respublika qishloq xo'jaligi mahsulotining 99% iqtisodiyotning **nodavlat sektorida** ishlab chiqarilmoqda.

O'zbekiston er kurrasida **dehqonchilikning** eng qadimiy o'choqlaridan biridir. O'zbekiston hududida g'o'za mil. av. VII-VI asrlardan beri etishtirib kelinayotganligi ma'lum. Xususan, O'rta Osiyoda bundan qariyb 3 ming yil avval g'alla ekinlari, sholi, kunjut, qovun va boshqa ekinlar o'stirilgan. Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha mil. av. 2-ming yillik o'rtalarida Xorazmda **qayir** tipidagi sug'orishga asoslangan **chopiq qilinadigan** ekinlar, Farg'ona vodiysida **liman usulida** sug'orishni qo'llab tariq, arpa va boshqa donli ekinlar ekilgan. **Chorvachilikda** uzoq asrlar davomida qoramol, qo'y va echki, ot, tuyalarning qimmatli xo'jalik belgilariga ega bo'lgan ko'plab noyob zotlari yaratilgan. XX asrning 20 - yillarida O'zbekistonda ham, butun Ittifoqda bo'lgani kabi, er-suv islohotlari o'tkazildi, dehqon xo'jaliklarini amalda majburiy bo'lgan kollektivlashtirish boshlandi. Mamlakat qishloq xo'jaligida asrlar davomida shakllangan ukladlar tubdan o'zgartirilib, qishloqda yirik davlat xo'jaliklari (sovxozlar) tuzildi va yakka dehqon xo'jaliklari asta-sekin kollektiv xo'jaliklar (kolxozlar)ga birlashtirildi. Sotsialistik mulk qishloqda iqtisodiy munosabatlarning asosi, deb qabul

qilindi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kontraktatsiya (shartnoma tuzish) yo'li bilan tayyorlash dehqonlarni jamoa xo'jaliklariga birlashtirishning o'ziga xos majburiy vositasi bo'lgan. Davlat, qishloq xo'jaligi texnikasini ham o'z ixtiyoriga olib, Davlat mashina-traktor stantsiyalari (MTSlar) tashkil etildi. Birinchi besh yillik, deb atalmish davrda sobiq Ittifoqning paxta mustaqilligi ta'minlandi. 1,2 mln. tonna paxta xom-ashyosini yoki **65% ini O'zbekiston etkazib berdi**. Paxta xom ashyosi juda arzon narxlarda sotib olinar edi. Mustaqillikka erishgunga qadar O'zbekiston Ittifoqning asosiy paxta bazasi bo'lib qoldi. Bu esa respublikani xom ashyo etishtirish bilan cheklab, bir yoqlama rivojlanishiga sabab bo'ldi va juda ko'p salbiy oqibatlariga olib keldi, **paxta monokulturasini** yakkahokimligini mustahkamladi.

Respublika qishloq xo'jaligida paxta **yakka hokimligini** keng qaror topishi oqibatida 1987 yilga kelib 2107,7 ming gektarga yoki sug'oriladigan ekin maydonining 60% dan ko'prog'iga paxta ekildi. Natijada ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimi izdan chiqdi, mineral o'g'irlar, gerbitsidlar, ayniqsa inson salomatligiga zararli bo'lgan **butifos** ishlatilishi natijasida dehqonchilik qilinadigan joylarda ekologik sharoitlar buzildi, erlarning meliorativ xolati yomonlashdi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish **xajmi natura va qiymat ko'rsatkichlarida** ifodalanadi.

Natura ko'rsatkichlari ma'lum davr ichida bevosita mahsulot ishlab chiqarishining xajmini aniqlaydi va u tonna, tsentner, litr va hokazolarda ifodalanadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmi qiymat shaklida o'lchanadigan **Yalpi mahsulot** ko'rsatkichida ifodalanadi. **O'simlikchilik mahsulotining Yalpi mahsulot ko'rsatkichi barcha qishloq xo'jaligi ekinlaridan olingan yalpi hosilga tugallanmagan ishlab chiqarishning o'sishi (kamayishi) va bog'lar, ko'p yillik o'simliklarni yaratish uchun ketgan xarajatlarni qo'shish yo'li bilan topiladi.**

Ayrim olingan qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish hajmi hosildorlik darajasi va ekin maydoniga bog'liq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorlik darajasiga yangi sara urug'lar, ularning sifati, ekinlarga mineral va maxalliy o'g'itlarni solish, o'simlikchilik madaniyatini oshishi, erlarni meliorativ holatini yaxshilash kabi ko'pgina omillar ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish hajmi ekin maydonlariga ham bog'liqdir.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan er davlat mulki hisoblanadi. Davlat qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan korxonalar va xo'jaliklarga, shuningdek fuqarolarga muddatsiz yoki vaqtinchalik foydalanish uchun er ajratib beradi.

Davlatning er fondi barcha erlarni - haydalma erlar, daraxtzor, yaylov, pichanzor, o'rmonzor, qo'riq va bo'z erlar qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan erlarning jamini o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtirishning asosi bo'lib haydaladigan erlar hisoblanadi.

O'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning **samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlarda baholanadi:**

1. 1 gektardan olingan hosildorlik darajasi;
2. 1 tsentner mahsulotning tannarxi;
3. 1 ga ekindan olingan sof daromad hajmi;

Chorvachilikning yalpi mahsuloti go'sht, sut, tuxum, jun va boshqa mahsulotlarning hamda chorva mollaridan olingan buzoq, qo'zi va hokazolar qiymatidan, mol va parrandalarni o'stirish, semirtirish qiymatidan hamda suv havzalarida etishtirilgan baliqchilik qiymatidan iboratdir.

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti o'simlikchilik va chorvachilik yalpi mahsulotlari hajmiga bog'liq bo'ladi.

§ 3. Respublikada qishloq xo'jaligini isloh qilishning ustivor yo'nalishlari

Mustaqillik yillarida jamiyatimizning barcha sohalarida bo'lgani kabi qishloq xo'jaligida ham tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Avvalo, davlatning iqtisodiy mustaqilligi va aholining yuqori turmush darajasini ta'minlay oladigan, jahon andozalariga mos keladigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish va boshqarish modeli yaratildi, hamda izchillik bilan amalga oshirila boshlandi. Natijada davlat xo'jaliklari to'la tugatildi, jamolar mazmunan tamomila yangi asosda qayta tashkil etildi. Ular o'rniga **uchta zamonaviy shakl – shirkat xo'jaligi, fermer xo'jaligi va dehqon xo'jaligi tizimi tarkib topdi**. Ishlab chiqarishni tashkil etishning huddi shu ko'rinishi endilikda mamlakatimiz qishloq xo'jaligining asosi hisoblanadi. Ular safida o'zbek xalqining asrlar davomida tarkib topgan mentalitetiga, mehnatkash xalq turmush tarziga mos keladigan dehqon xo'jaliklarining mustaqil ishlab chiqarish sub'ekti sifatida mavjud bo'lishi jahon agrar fani nazariyasi va amaliyotiga muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish va boshqarishning mutloq yangi tizimi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda bank, moddiy-texnika ta'minoti, agroservis, moliya, soliq, tashqi iqtisodiy aloqalar xizmatlari faoliyati butunlay o'zgartirildi.

Amalga oshirilgan chora tadbirlar tezda o'z natijasini berdi. Sobiq “qizil imperiya” davrida hatto sut-go'shtni ham chetdan import qilish darajasiga tushirilib qo'yilgan O'zbekiston, qisqa fursat mobaynida oziq-ovqat mollari bo'yicha chetga **qaramlikdan ozod bo'ldi va o'zini o'z mahsulotlari bilan ta'minlay boshladi**. Bu borada paxta yakka hokimligidan qutilish va g'allani etishtirish bo'yicha erishilgan yutuqlarni alohida ta'kidlab o'tish joiz.

Mustaqillik yillarining boshlaridanoq mamlakat qishloq xo'jaligini chuqur isloh qilish davri boshlandi.

Respublika qishloq xo'jaligida tub burilishlarning huquqiy asoslarini yaratadigan qonunlar qabul qilindi. Jumladan “Er to'g'risida”, “O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida”, “Ijara to'g'risida”, “Dehqon xo'jaligi to'g'risida”, “Er solig'i to'g'risida”, “Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rabatlantirish to'g'risida”, O'zbekiston Respublikasining “Er kodeksi”, “Qishloq xo'jaligi kooperativi to'g'risida”, “Dehqon xo'jaligi to'g'risida”, “Fermer xo'jaligi to'g'risida”gi qonunlar qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisodiyot poydevorini yaratishga yo'l ochdi.

Prezident I.Karimov Respublika Oliy Majlisining XI sessiyasida (1998 yil 4 may) Qonunlarimiz dehqon manfaatiga xizmat qilsin mavzusida so'zlagan nutqida “Er Kodeksi”, “yoishloq xo'jaligi shirkati”, “Fermer xo'jaligi”, “Dehqon xo'jaligi” to'g'risidagi qonunlari qabul qilinishi **qishloq xo'jaligida mulk masalasini**, dehqonlarning qishloq xo'jaligida ishlovchilarning **mulkka egalik hissini shakllantirish**, mustahkamlash masalasini, qishloq joylarda, butun iqtisodiyotimizda **bu boradagi ishlarni mutlaqo yangi asosda tashkil etish**, bugun **zamon talab qilayotgan uslublarga o'tish masalasini**, va nihoyat **O'zbekistonda yangi sinf, yangi toifa mulk egalari paydo bo'lishiga mustahkam xuquqiy asos bo'ladi**,- degan edi.

Respublika qishloq xo'jaligida, eng avvalo **paxta yakka hokimligini** bartaraf etish va ekin maydonlari tarkibini ilmiy asosda tuzish tadbirlari ko'rildi. Yangi iqtisodiy sharoitlarda O'zbekistonning **eng muhim oziq-ovqat resurslari bilan o'zini-o'zi ta'minlashga erishish vazifasi qo'yildi**. Respublikada **g'alla mustaqilligini** ta'minlash yo'lida katta dastur ishlab chiqildi va u bosqichma-bosqich amalga oshirilib borilmoqda. Paxta maydonlari qisqartirildi, tarkibiy tuzilishi o'zgartirilib, g'alla maydonlarining **ulushi 40 %** ga etkazildi, erlarning meliorativ holatini yaxshilash ishlari davom ettirilmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsuloti etishtirishda dehqonlarning shaxsiy tomorqa xo'jaliklariga er ajratib berildi. Qishloq xo'jaligi sohasidagi zarar ko'rib ishlayotgan davlat xo'jaliklari, iqtisodiy jihatdan o'zini oqlamagan xo'jaliklar xo'jalik yuritishning **shirkatlar, ijarachilar uyushmalari, xususiylashtirilgan fermalar** kabi iqtisodiy samarasi ko'proq shakllarga o'tkazildi, jamoa xo'jaliklari rivojiga sharoit yaratildi. **Bankrotlik yoqasida turgan korxonalar uchun sanatsiya choralari ko'rildi**.

Davlat xo'jaliklari mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirildi, ularning negizida jamoa xo'jaligi, shirkat xo'jaligi, ijarachilar uyushmasi tashkil etildi, kata maydonlardagi bog' va tokzorlar xususiylashtirildi.

Mahsuldorligi past davlat va jamoat xo'jaliklarining **norentabel qoramolchilik fermalari mehnat jamoalari mulki qilib** berildi.

Islohatlarning birinchi bosqichida **qishloqda fermerlar va dehqon xo'jaliklari** paydo bo'ldi. Respublika 2003 yilda 87500 fermer xo'jaligi tashkil etilgan bo'lib, ularda 603 mingdan ziyod kishi mehnat qilmoqda. Hozirgi vaqtda Respublikada ishlab chiqarilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 14 foizi fermer xo'jaliklari xissasiga to'g'ri kelmoqda.

Respublika Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi **“Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”**gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 martdagi "Chorvachilikda xususiylashtirishni davom ettirish va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi va boshqa qarorlari iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, bozor tamoyillarining erkin ishlashi uchun shart-sharoitlar yaratish, xo'jaliklarni nodavlat shakllariga aylantirish, **mahsuldorligi past chorva fermalarini jamoa mulki qilib berish yo'li bilan qishloq xo'jaligida islohatlarni yanada chuqurlashtirishga, dehqon va fermer xo'jaliklari ishini yo'lga qo'yishga keng imkoniyatlar ochib berdi.** Chorva mollari zotini yaxshilash tadbirlari ishlab chiqildi. Andijon, Sirdaryo, Toshkent, Xorazm viloyatlarida shirkat xo'jaliklari negizida qoramolchilik **naslchilik zavodlari**, Andijon, Namangan, Jizzax, Sirdaryo, Toshkent, Xorazm viloyatlarida jamoa xo'jaliklarida **naslchilik xo'jaliklari** tashkil etildi. Respublikaning barcha viloyatlaridagi ixtisoslashgan xo'jaliklarida zotli mollar etishtiriladigan va sotiladigan tayanch punktlar ishi yo'lga qo'yildi. Kim oshdi savdosi orqali qora mollar xo'jaliklarga va aholiga sotildi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **1998 yil 18- martidagi Farmoniga asosan** 1998-2000 yillarga mo'ljallangan qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish **Dasturi ishlab chiqildi.** Qishloqda islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator tadbirlar belgilandi. **Qishloq xo'jaligini moddiy va moliyaviy, texnikaviy jihatlardan qo'llab quvvatlash choralari ko'rildi.**

I.A.Karimov “O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” asarida ta'kidlaganidek: “Hozirgi vaqtda aynan iqtisodiyotning agrar sektorida katta-katta zaxiralar mavjud. Ularni ishga solish yaqin vaqt ichidayoq sezilarli natija berishi mumkin. Bugun iqtisodiy o'zgarishlarning yakuni, barqarorlik va xalq farovonligi ko'p jihatdan tub o'zgarishlar jarayonlari **agrar sektorni qanchalik qamrab olishiga, qishloqda islohotlar qanchalik chuqur borishiga bog'liq bo'ladi”.**

Qishloq xo'jaligida islohotlarni **chuqurlashtirish real imkoniyatga tayanmog'i lozim.**

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish **imkoniyatlari sanoatda**, umuman iqtisodiyotda mujassamlashgan. Qishloq xo'jaligini jadal olg'a siljitish uchun juda katta miqdorda **moliyaviy resurslar zarur.** Bu resurslarni xorijiy davlatlardan yoki mamlakat ichkarisida ishlab topilishi, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan qarz olish hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Qaysi yo'lni tanlashni, mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib, o'sha davlatning o'zi hal qiladi.

Jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sanoatsiz qishloq xo'jaligini rivojlantirib bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligi barcha tarmoqlar bilan va eng avvalo, sanoat bilan bog'liq. U hozir sanoatdan **boshlanib** (ishlab chiqarish vositalari, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish), sanoat bilan **tugallanadi** (etishtirilgan xom ashyo va mahsulotlarni qayta ishlash, tayyor mahsulotga aylantirish). Bu ikki tarmoq o'rtasidagi aloqa vertikal integratsiya yoki agrosanoat **integratsiyasi jarayoni bo'lib, borgan sari chuqurlashib boraveradi.** Go'sht, sut, sabzovot va boshqa mahsulotlar iste'molchi dasturxoniga tushishdan oldin sanoatda qayta ishlovdan o'tadi. Bu ob'ektiv jarayon.

Kartoshka meva-sabzavot mahsulotlari, chorva parranda sut, tuxum qorako'l teri va jun mahsulotlariga **erkin (kelishilgan) narxlar joriy etildi**, bu esa xo'jaliklarning o'zi etishtirgan mahsulotlarni o'z hohishicha foydalanishga imkon yaratdi. Davlat buyurtmasi faqat paxta va donga nisbatan saqlanib qoldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 29 avgustdagi qarori asosida qabul qilingan va tasdiqlangan **"Qishloq xo'jaligi mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalarini tuzish va bajarish shartlari to'g'risida"gi Nizom** mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni bozor talablariga javob beradigan bosqichga ko'tarishda dastlabki qadam bo'ldi. Qishloq xo'jaligi (jamoat xo'jaliklari, turli kooperativlar, qayta ishlash korxonalarida) xo'jalik yuritishning yangi shakllari asosida xo'jaliklarni yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlariga aylantirish boshlandi. **Qishloqda mulkdorlar sinfini shakllantirish agrar siyosatdagi muhim yo'nalishga aylandi**. Respublika qishloq xo'jaligini rivojlantirishda **xalqaro tashkilotlar dasturidan foydalanish yo'lga qo'yildi**.

Bu tadbirlar esa xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirishga, xo'jaliklarni iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga, qishloq mehnatkashlari turmush darajasini oshirishga hamda xo'jaliklarda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashni rivojlantirishga yo'l ochdi.

Qishloq xo'jaligida band bo'lgan **ortiqcha mehnat resurslarini sanoatga, xizmat ko'rsatish sohasiga** jalb etish davlat agrar siyosatining g'oyat **muhim yo'nalishi hisoblanadi**. Qishloq joylariga sanoatni olib kirish, zamnonaviy texnologiyalarga ega bo'lgan **kichik korxonalarni ochish hisobiga yangi ish joylarini yaratish ustivor vazifadir**. Qishloqda tub islohotlarni o'tkazish, qishloq xo'jaligini taraqqiy qildirish, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy omili va manbaidir.

Er davlatniki, uni jamoa va davlat xo'jaliklariga foydalanish uchun berib qo'yilgani sababli, **xarid narxini belgilash davlat monopoliyasi bo'lib keldi**. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga belgilanadigan **xarid narxlari uzluksiz ravishda** industrial ishlab chiqarish vositalariga belgilanadigan sanoat ulgurji narxlaridan, ana shu qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan ishlab chiqariladigan xalq iste'moli mollariga belgilanadigan **davlat chakana baholaridan uzluksiz orqada qolib ketdi**. Bu uzoq yillar davomida shakllanib kelgan **boshqa tarmoqlarni agrar soha hisobiga rivojlantirishni ta'minlab keldi**.

Qishloq xo'jaligida xususiylashtirish, ayniqsa, erni sotish va sotib olish ob'ektiga aylantirish masalasi ancha murakkab masaladir.

O'zbekistonda hamisha **dehqon er egasiga emas, erning o'ziga biriktilgan**. Rossiyada esa **krepostnoy dehqon pomeshchikniki** bo'lib kelgan. Birgina shu xodisaning o'zi ham xususiy mulkchilik erga egalik qilishning yagona shakli bo'la olmasligini ko'rsatadi.

Xo'sh, unda nima qilish kerak? Erdan foydalanishning biz uchun samarali qanday usullari, shakllari bor? Bu xaqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday deb yozadi: **"Qishloqda bozor mexanizmlarini rivojlantirish, dehqonda sohiblik hissini uyg'otish mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish, jamoa xo'jaliklarning o'zida ijara munosabatlarini takomillashtirish, erni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanishga berib qo'yish orqali, dehqon fermer hamda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni keng rivojlantirish asosida ro'y berishi lozim"**.

Dehqonchilikda oilaviy pudrat shaklini qo'llash, daromadni taqsimlashda paychilik usulidan foydalanish, pay orqali mulkka egalik qilish, daromad olish, shartnoma asosida ishlash bugungi kunda maqsadga muvofiqdir.

Rivojlangan mamlakatlarda aholining **3-5%ini** tashkil etadigan fermerlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'z xalqini to'la ta'minlabgina qolmay, uni boshqa davlatlarga ham **eksport qiladi**. Gollandiya va Amerikalik fermerlarga servis xizmat ko'rsatish bo'yicha qanchadan-qancha aholi band ekanligini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Fermer o'z uyida yoki fermasida turib, kerakli urug', mineral o'g'itlar yoki texnika xizmati uchun arzon va ishonchli ta'minotchi hamkoriga buyurtma berishi va uni o'z vaqtida olishi mumkin. Bu o'z navbatida qishloqda **xizmat ko'rsatish sohasini etarli darajada tashkil etish zarurligini ko'rsatadi**.

Respublikada **sug'orish** dehqonchilikning zaruriy sharti va moddiy asosidir. Sug'oriladigan erlar maydonini kengaytirish, suv ta'minotini yaxshilash, daryolar oqimini mavsumiy va ko'p yillik boshqarish uchun suv omborlari, to'g'onlar qurilishi, irrigatsiya shahobchalarini yaxshilash bo'yicha kata ishlar amalga oshirildi. Erlarni melioratsiyalash, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, kimyolashtirishda erishilgan yutuqlar ekinlar hosildorligini oshirish, mehnat unumdorligini ko'tarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Respublikaning o'zida qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlaydigan sanoat tarmoqlarining rivojlanishi uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlaydi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishdagi asosiy jarayonlar mexanizatsiyalashtirildi va qo'l mehnatidan foydalanish ancha qisqardi. Qishloq xo'jaligida asosiy dala ishlari (er haydash, ekish, kultivatsiya bilan bir vaqtda o'g'itlash, don ekinlarini yig'ib olish va boshqa) to'liq, ekin qator oralarini ishlash yuqori darajada (paxtachilik sohasida 78%) mexanizatsiyalashtirildi. Respublikada tayyorlangan **paxtaning 30% dan** ortiqrog'i mashinalarda **terib** olindi; bu ko'rsatkich Jizzax, Sirdaryo, Toshkent viloyatlarida ancha yuqori.

Respublika agrosanoat majmuini **moddiy-texnika resurslari** bilan ta'minlash, texnikasini ta'mirlash va unga injenerlik xizmatini ko'rsatishni "**O'zqishloqxo'jalikta'minotta'mir**" tizimida qishloq xo'jaligiga texnik xizmat ko'rsatuvchi "**O'zagromashservis**" aksiyadorlik kompaniyasining ixtisoslashtirilgan tashkiliy xo'jalik tuzilmalari: "Qishloqxo'jalikmashta'mir" ta'mirlash zavodlari, "Agromashehtiyot-qism" (ta'minot bozorlari), "Texchorvamontajservis", "Qishloq xo'jalik jihozlash bozorlari" va boshqa birlashmalar, kompaniyaning viloyat va tumanlardagi bo'linmalari olib boradi. "**O'zqishloqxo'jalik-ta'minotta'mir**" tizimida Qaroqolpog'iston Respublikasi va 12 viloyat birlashmasi, 163 tuman ishlab chiqarish korxonasi, 28 ta'mirlash zavodi, 64 kichik korxonalar va 13ta qo'shma korxonalar bor. Tizimga qarashli korxonalarda 50 nomdagi mashina va mexanizmlar ishlab chiqariladi. Mulkchilikning hamma turidagi xo'jaliklarga traktor, yuk avtomobili, aftobus va engil avtomobil, buldozer, paxta terish mashinasi, g'alla kombayni, xashak o'rgich, traktor tirkamalari, kultivator, chigit ekish seyalkasi, purkagich va boshqa ko'plab qishloq xo'jaligi mashinalarini etkazib beradi. "**O'zqishloqxo'jalikta'minotta'mir**" tizimida qishloq tadbirkorlari va qishloq xo'jaligi korxonalariga servis xizmati ko'rsatish bo'yicha "O'ztexchorvaservis" respublika birlashmasi tashkil etilgan. Uning barcha viloyat va tumanlarda 160 dan ortiq ishlab chiqarish-texnika markazlari ishlaydi. Mayda ulgurji do'konlar, ijara servis shaxobchalari orqali qishloq xo'jaligi mashinalari, ehtiyot qismlar, uzellar, butlovchi detallar sotiladi va boshqa turli xizmatlar ko'rsatiladi.

Respublika **kimyo sanoati qishloq xo'jaligining o'g'itlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qondirish quvvatiga ega**. Ekinlarni zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilishning kimyoviy vositalari bilan birga, paxtachilikda biologik himoya usulidan ham foydalaniladi. O'zbekistonda 756 ta biolaboratoriya, trixogramma etkazib beruvchi mexanizatsiyalashgan liniyalar ishlaydi. Respublikada qishloq xo'jaligiga agrokimyoviy xizmat ko'rsatishni davlat-aktsionerlik birlashmasi "**O'zagrokimyota'minot**" olib boradi.

Respublikada mavjud qishloq xo'jaligi texnikasi parkidan oqilona foydalanish, uni ishlatish xarajatlarini qisqartirish maqsadida tumanlarda mulkchilikning barcha shakllaridagi **mashina-traktor parklari** (MTP) tashkil etilgan. Bu parklar xo'jaliklaridagi mashina va mexanizmlarni keyinchalik sotib olish huquqi bilan ijara oladi yoki qishloq xo'jaligi texnikasi xo'jaliklardan qoldiq qiymat bo'yicha mashina-traktor parklari balansiga beriladi va erlarni ekishga tayyorlash, qishloq xo'jaligi ekinlariga ishlov berishga hosilni yig'ib-terib olishga doir mexanizatsiyalashgan ishlarni **xo'jaliklar bilan shartnomalar** bo'yicha bajaradi.

Respublika qishloq xo'jaligining **ilmiy bazasi** etarli darajada rivojlangan. Ilmiy izlanishlar natijasida asosiy qishloq xo'jaligi ekinlarining tepshar, serhosil navlari yaratildi va ishlab chiqarishga joriy etildi. Ilmiy tekshirish institutlari, tajriba stantsiyalari, tayanch punktlari tarmoqlari rivojlantirildi. Qishloq xo'jaligini malakali mutaxassislar bilan ta'minlaydigan oliy va o'rta maxsus bilim yurtlari tashkil etildi. O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ilmiy markazining 17 ilmiy tadqiqot instituti, ularning 12 filiali, 15 tayanch punkti, 9 ta eksperimental bazasi va 50 ga yaqin boshqa

bo'limlarida qishloq xo'jaligi, o'rmon va agrosanoat majmuining turli sohalarida nazariy va amaliy ilmiy tadqiqot ishlari olib boriladi, fan yutuqlari ishlab chiqarishga joriy etiladi.

Respublikamizda qishloq xo'jaligi sohasidagi **umumiy siyosatni qishloq va suv xo'jaligi vazirligi** amalga oshiradi. Davlat boshqaruvining **quyi bo'g'ini** bo'lgan tuman **qishloq va suv xo'jaligi boshqarmalari jamoa xo'jaliklari, davlat xo'jaliklari, shirkatlar uyushmalari, ijara xo'jaliklariga umumiy raxbarlikni olib boradi**. Ixtisoslashuvga ko'ra bog'dorchilik, tokchilik, ayrim issiqxona xo'jaliklari mustaqil "O'zmevasabzavotuzumsanoat" xolding kompaniyasiga qaraydi. Ayrim tarmoqlarda rahbarlikni amalga oshirish uchun vazirliklar "Qorako'l", "O'zbek ipagi", "O'zparanda sanoat", "Asal" kabi Respublika ishlab chiqarish uyushmalari tashkil etilgan.

2003 yil 27 oktyabrda O'zbekiston Respublikasining "Fermer xo'jaligi to'g'risidagi" qonuniga muvofiq qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni jadallashtirish maqsadida "**2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida**" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi. Unga asosan fermer xo'jaliklarining ustuvor yo'nalishlari sifatida rivojlantirib qishloq xo'jaligidagi islohotlarni jadallashtirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Kontseptsiyasida, zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklariga aylantirish nazarda tutilgan.

ASKni isloh qilish quyidagi printsiplarga asoslanishi lozim:

1. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy masalalari davlat agrar siyosatini ta'sirida hal qilinadi;
2. Qishloq joylaridagi davlat korxonalarini ishlab chiqarish vositalariga jamoa va xususiy mulkchilikka asoslangan xo'jaliklar tuzgan holda qayta quriladi;
3. Erga davlat mulkchiligini qat'iy ravishda ta'minlash, unga xususiy mulk bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;
4. Qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilarda mulk egasi hissini yaratish, ularni o'z mehnati natijalariga ega bo'lishligini ta'minlash;
5. Moddiy rag'batlantirish xissini rivojlantirish va hokazo.

Yuqorida keltirilgan printsiplarga asoslangan holda O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida o'tkazilayotgan iqtisodiy **islohotlar quyidagi ustuvor yo'nalishlarda kechishi kerak:**

1. Er munosabatlarini takomillashtirish;
2. Dehqon fermer xo'jaliklarini rivojlantirish;
3. Qishloqda kichik va o'rta biznesni tashkil qilish;
4. Qishloq xo'jaligida bozor infrastrukturasi tashkil qilish;
5. Qishloq xo'jaligida soliq va baho siyosatini takomillashtirish;
6. Qishloq xo'jalik boshqarish tizimini takomillashtirish;
7. Qishloq xo'jalik moddiy texnika xizmatini rivojlantirish;
8. Ilmiy izlanish va kadrlarni tayyorlash, ularni malakasini oshirishga e'tiborni kuchaytirish.

Tayanch iboralar

- *Agrosanoat kompleksi*
- *Agrar siyosat*
- *Dehqonchilik*
- *Chorvachilik*
- *Mulkchilik shakllari*
- *Davlat sektori*
- *Nodavlat sektori*
- *Paxta yakka hokimligi*
- *Natura ko'rsatkichi*
- *Qiyamat ko'rsatkichlari*
- *Samaradorlik ko'rsatkichlari*
- *Shirkat xo'jaligi*

- *Fermer xo'jaligi*
- *Dehqon xo'jaligi*
- *Mashina traktor parki*
- *Xo'jalik shartnomalari*
- *Bozor infrastrukturasi*
- *Soliq siyosati*
- *Baho siyosati*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Agrosanoat kompleksi, uning tarkibi va vazifalari haqida nimalara deya olasiz?*
2. *Qishloq xo'jaligining tarkibi qanday?*
3. *O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatida qishloq xo'jalik maxsulotlari etishtirishdagi tutgan roli to'g'risidagi fikringiz?*
4. *Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?*
5. *Respublika qishloq xo'jaligida mulkchilik shakllari qanday?*
6. *O'zbekiston qishloq xo'jaligida dehqonchilikning tarkibi, uni rivojlantirish dasturining ko'rsatkichlari tarkibi qanday?*
7. *O'zbekiston qishloq xo'jaligida chorvachilikni tarkibi, uni rivojlantirish dasturining ko'rsatkichlari qanday?*
8. *Qishloq xo'jalik maxsulotlari etishtirishning natura va qiymat ko'rsatkichlari, ularni hisoblash usullari qanday?*
9. *Respublika qishloq xo'jaligini isloh qilish jarayoni to'g'risida nima deya olasiz?*
10. *Qishloq xo'jaligida shirkat, fermer, dehqon xo'jaligi tizimi. Ularning ta'rifini bilasizmi?*
11. *Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturi to'g'risida nima deya olasiz?*
12. *Agrosanoat kompleksini isloh qilish printsiplari va asosiy yo'nalishlari haqida fikringiz?*

Adabiyotlar:

1. *I. Karimov O'zbekiston buyuk kelajak sari T. O'zbekiston, 1998 yil 225-252 betlar.*
2. *I. Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n birinchi sessiyasida "Qonunlarimiz dehqon manfaatlariga xizmat qilsin" mavzusida so'zlagan nutqi. O'zbekiston ovozi 1998 yil 5 may.*
3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontsepsiyasi to'g'risida»gi Farmoni. Xalq so'zi, 28 oktyabr 2003 yil.*
4. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini takomillashtirish" to'g'risidagi qarori 18 yanvar 2001 yil.*
5. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 24 iyuldagi «O'zbekiston Respublikasi er resurslari bo'yicha Davlat qo'mitasi tuzish to'g'risida»gi Farmoni. Xalq so'zi. 25 iyul 1998 yil.*
6. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 iyul qarori, "Qishloq xo'jaligini isloh qilishga oid qonun xujjatlariga muvofiq qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) tuzish chora-tadbirlari to'g'risida", Xalq so'zi, 18 iyul 1998 yil.*
7. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida islohatlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida"gi Farmoni. Xalq so'zi, 25 mart 2003 yil.*
8. *I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish-asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.*
9. *Er to'g'risida, Mulk to'g'risida, Qishloq xo'jaligi kooperativi, Korxonalar to'g'risidagi, Fermer xo'jaligi to'g'risidagi, Dehqon xo'jaligi (1992-1998 yilda) to'g'risidagi qonunlar.*

10. E. Akramov, E. Toirov. *Ekonomicheskie reformi Respubliki Uzbekiston. Moskva TOO "Lyuks-art" 1998 g. 141-194 betlar.*
11. *O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. Toshkent. 1998 y. 92-134 betlar.*
12. *Makroekonomicheskie problemi perexodnogo perioda v Uzbekistone Tashkent-1998, 309-321 betlar.*
13. *Selskoe xozyaystvo i planirovanie Pravda Vostoka, 2.01.2001 g.*

7-bob. Kapital qurilish majmui

- § 1. Qurilish kompleksi: mazmuni, strategik sotsial-iqtisodiy vazifalarni echishdagi ahamiyati.
§ 2. Kapital qo'yimalarning tarkibi. Kapital qo'yimalarning manbalari. Uning hajmini va iqtisodiy samaradorligini aniqlash usullari.

§ 1. Qurilish kompleksi: mazmuni, strategik sotsial-iqtisodiy vazifalarni echishdagi ahamiyati

Qurilish - respublikadagi moddiy ishlab chiqarishning eng muhim tarmoqlaridan biri. Respublika iqtisodiyotida yalpi ijtimoiy mahsulot tarkibida solishtirma xissasiga ko'ra sanoat va qishloq xo'jaligidan keyin 3-o'rinda turadi. Yalpi ichki mahsulotning 9%ga yaqini iqtisodiyotda band bo'lgan ishchi va xizmatchilarning taxminan 10,5% qurilish xissasiga to'g'ri keladi.

Qurilish iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga xizmat ko'rsatib, asosiy fondlarning **qayta takror ishlab chiqarish** uchun sharoitlarni ta'minlaydi, iqtisodiyotning **maqbul tarkibini barpo etish, ishlab chiqaruvchi** kuchlarni maqsadga muvofiq joylashtirish, respublikaning **yangi tabiiy boyliklarini o'zlashtirish, bo'sh mehnat resurslarini ijtimoiy ishlab chiqarishga** jalb etishga yordam beradi.

Qurilish kompleksi bu asosiy fondlarni bevosita qayta ishlab chiqarish jarayonini ta'minlaydigan moddiy ishlab chiqarish jarayonini ta'minlaydigan moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining va loyiha izlanish ishlarining yig'indisidir. Qurilish kompleksi qurilish ob'ektlarini loyihalashtirishdan to'g'ri ishga tushurguncha bo'lgan barcha jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Texnologik jihatdan qurilish kompleksi o'z ichiga:

- Bevosita qurilishni yoki qurilishni ishlab chiqarishini;
- Qurilish materiallari sanoatini;
- Konstruksiya va detallar qurilishi sanoatini (yig'ma temir beton, metall konstruksiyasi, yog'och va h.k.)
- Mahsus loyihalash va izlanish tashkilotlarini, korxonalar va birlashmalarni oladi.

Shunday qilib, **qurilish kompleksi** – qurilish ishlab chiqarishini, loyihalash tashkilotlarini hamda zarur uskunalarni, konstruksiyalar va detallar, qurilish materiallarini ishlab chiqaradigan korxonalarini o'z ichiga oladigan murakkab tizimdir.

Qurilish kompleksining asosi bo'lib **qurilish ishlab chiqarishi** hisoblanadi. **Qurilish ishlab chiqarishi bu doimiy malakali ishchi va mutaxassislariga, zarur qurilish montaj ishlarini olib bora oladigan texnikaga** ega bo'lgan qurilish va montaj tashkilotlarining yig'indisidir.

Qurilish ishlab chiqarishi yoki kapital qurilish doimiy ravishda bino va xar xil maqsadlar uchun qurilmalar yaratadi yoki rekonstruksiya qilishni ta'minlaydi. **Uning mahsuloti** bo'lib ekspluatatsiyaga tayyor ishlab chiqarish korxonalari, yo'llar, turar joylar, jamoat binolari va boshqalar hisoblanadi.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra kapital qurilish jarayoni bu asosiy fondlarni qayta takror ishlab chiqarishdir.

Qurilish jarayoni **xo'jalik va pudrat** usulida olib boriladi.

Xo'jalik usuli- bu qurilishni bevosita quruvchilarning o'zlari (korxonalar, tashkilotlar, firma va hokazo) olib boradilar. Bunda qurilayotgan ob'ekt ana shu korxonani (tashkilotni) o'zi uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Pudrat usuli buyurtmachilar bilan shartnoma asosida doimiy harakatdagi quruvchi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan qurilishdir. Unda ikki tomon: birinchi-**pudratchi**, ya'ni qurilish tashkiloti va ikkinchi-tomon: **buyurtmachi**- (davlat tashkiloti, kooperativ, xususiy korxonalar, tashkilotlar va hokazo) qatnashadi.

Ular o'rtasida munosabat shartnoma asosida belgilanadi.

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida qurilish sohasida ham **iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi va bu jarayon ohirgi yillarda chuqurlashib borayapti.** Xususan:

- Qurilishning boshqaruv tarkibini kuchaytirish;
- Qurilish monopoliyasiga barham berish;
- Qurilish tashkilotlarini aktsiyalash va xususiylashtirishni chuqurlashtirish;
- Pudrat ishlari bozorini tashkil qilish;
- Kapital qurilishni tashkil qilishda, investitsion loyihalarni tadbiiq qilishda tartib o'rnatish va boshqa tadbirlar amalga oshirildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qurilish ishlari samaradorligini yanada oshirish maqsadida ayrim qurilish vazirliklari tugatildi. Masalan, O'zsanoatfuqaroqurilish, O'zqishloqxo'jalik qurilishi, O'zko'xoz qurilishi, O'zsuvqurilishidavlat kontserni va hokazolar tugatildi. Mulkchilikning turli shakllariga o'tkazilgan **ixtisoslashgan davlat kontsernlari, kompaniyalar, davlat-aktsiyadorlik birlashmalari, uyushmalar** tashkil etildi. Ularning eng yiriklari: «O'zsanoatxo'jalikqurilish» korporatsiyasi, «O'zmontajmaxsusqurilish» uyushmasi, «O'zdexqonchilikqurilish», «O'zjamoaxujalikqurilish» davlat-shirkat birlashmalari, «Toshkent-uyjoyinvestqurilish» korporatsiyasi va boshqalar. Suv xo'jaligi va meliorativ ishlarni «O'zsuv-qurilish» davlat kontserni olib boradi. «O'ztransqurilish», «O'zavtoyol» kontserni. Energetika va elektrlashtirish vazirligi ham qurilish ishlarini bajaradi. Bu tashkilotlar Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan katta qurilishlarni olib bormoqda.

Masalan, «O'zsanoatxo'jalikqurilish» davlat korporatsiyasi respublikada sanoat qurilishi, uy-joy va boshqa ijtimoiy maqsadlardagi ob'ektlarni qurish bilan shug'ullanadi. Qurilish tashkilotlari, qurilish industriyasi korxonalari, transport, loyiha-konstruktorlik va boshqa tashkilotlarni ixtiyoriy asoslarda birlashtiradi.

Qurilish industriyasi negizini davlat, aktsiyadorlik, shirkat, xususiy, qo'shma va boshqa pudrat qurilish-montaj tashkilotlari, shuningdek o'z moddiy-texnika va ishlab chiqarish bazasiga, malakali ishchi va mutaxassis kadrlarga ega bo'lgan korxonalar, transport va boshqa yordamchi xo'jaliklar tashkil etadi. O'zbekistonda ko'plab qurilish-montaj trestlari, qurilish sanoati korxonalari, quyi pudrat tashkilotlari, kichik korxonalar, loyiha, ilmiy hamda qurilish sohasiga moslashtirilgan ilmiy tadqiqot institutlari faoliyat ko'rsatadi. Qurilish-montaj ishlarining deyarli barchasini ixtisoslashtirilgan qurilish tashkilotlari amalga oshiradi.

Qurilish tashkilotlari - bu ixtisoslashtirilgan korporatsiya, kompaniya, birlashma, trestlar va boshqarmalarga uyushgan.

Qurilish moddiy-texnika bazasining muhim tarkibiy qismini qurilish materiallari sanoati tashkil etadi. Respublikada qurilish materiallarini ishlab chiqarish, ularning tur xilini ko'paytirish yildan-yilga ortib bormoqda. Respublikada mahalliy xom ashyo resurslaridan beton uchun sun'iy engil to'ldiruvchilar (keramzit, agloporit), issiqlik izolyatsiyasi materiallari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Qurilishda polimer materiallar, plastmassa mahsulotlari, linoleum, polietilen quvurlar, sintetik smolalar asosidagi lak va buyoqlar tobora ko'proq qo'llanilmoqda.

Qurilish industriyasida yig'ma temir-beton konstruktsiyalari va detallaridan ko'proq foydalanilmoqda. Bino va inshootlarning yirik qismlarini, uy poydevorlari, devor panellari, zinapoyalar va boshqalarni zavod usulida tayyorlaydigan yangi tarmoqlar paydo bo'ldi. Binolarning zilzilabardoshligi ta'minlangan. Qishloq joylarida loyihalash-qurilish tamoyillari o'zgardi. Imoratlarini tiklashda engil konstruktsiyalar ko'proq qo'llanilmoqda, xo'jaliklar qo'rg'onlarini qurishda uy-joylar bilan bir paytda madaniy-maishiy muassasalar, ishlab chiqarish binolari kompleks foydalanishga topshirilayapti.

O'zbekistonda qudratli iqtisodiy salohiyatni barpo etishdagi muvaffaqiyatlar bevosita qurilish bilan bog'liq.

Respublika mustaqillikka erishganidan keyin kapital qurilishi yangi dastur asosida davom ettirildi. Respublika iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan avtomobil, oltin qazib olish, neft va boshqa sanoat tarmoqlarida yangi korxonalarni qurish boshlandi. Barcha viloyatlarda sanoat korxonalari, uy-joylar, madaniy-maishiy binolar, bozor va savdo rastalari, hammom, choyxona, kasalxona, mahalla markazlari, masjidlar qurildi, o'nlab me'moriy komplekslar, tarixiy yodgorliklar, madrasalar, masjidlar ta'mirlandi. Toshkentda «Turkiston» saroyi, Milliy bank binosi, «Navro'z» restorani,

Amir Temur, Mirzo Ulug'bek haykallari va xiyobonlari, Alisher Navoiy nomidagi Milliy bog', Andijonda Bobur bog'i va muzeyi, Farg'onada «Ramziy darvoza» barpo etildi, Samarqand viloyatining Urgut shahrida keng ko'lamda qurilish ishlari olib borildi; Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, Toshkent traktor zavodi, Parkent «Quyosh» majmuasi (Toshkent viloyati), Toshkent «Zenit» zavodi, Angren rezina-texnika buyumlari zavodi, respublika banklari asostsiyasining binosi, Asaka avtomobil zavodi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Uchqo'rg'on - Namangan suv quvuri, §azalkent oyna zavodi va boshqa ko'ngina ob'ektlar qurildi.

Qurilish sohasida **xalqaro hamkorlik yaxshi samara bermoqda**. Xorijiy firmalar bilan hamkorlikda Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlarida xalqaro klassdagi mehmonxonalar qurilishi, xususan Sheraton mexmonxonasi hamda, Rossiya, Do'stlik va boshqa mehmonxonalarni qayta ta'mirlash ishlari olib boriladi. Respublika tarixida birinchi marta kapital qurilishi sohasida chet el investitsiyalari jalb etildi.

Respublika Prezidentining 1996 yil 31 yanvardagi "Toshkent shahridagi uyg'joy qurilishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida" Farmoniga ko'ra aholining turar joy sharoitlarini yaxshilash maqsadlarda Toshkent davlat-aktsiyadorlik uy-joy jamg'arma banki ("Toshkentuyjoyjamg'armabank") tashkil etildi va bank uy-joy obligatsiyalarini chiqardi.

Bu bank Toshkent shahrida aholini uy-joy bilan ta'minlashda juda katta rol o'ynadi. Shuni e'tiborga olib bu tashkilotni **respublika ahamiyatiga molik bank** deb tan olindi va barcha viloyatlarda shunday viloyat banklari tashkil qilindi.

Qurilish kompleksi strategik ahamiyatga ega bo'lib quyidagi juda muhim **sotsial-iqtisodiy vazifalarni bajaradi**:

1. Qurilish iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini asosiy fondlarini yangilanishini va o'sishini ta'minlaydi.
2. Iqtisodiyotni tarkibiy qayta tuzilishini ta'minlaydi.
3. Ustivor tarmoq va soxalarni qurish, rekonstruktsiya qilish orqali makroiqtisodiy proporsiyalarni muntazam ravishda takomillashtirib boradi;
4. Qurilish kompleksi ishlab chiqarishni, madaniy-maishiy tarmoqlarni hudud jixatdan joylanishini yaxshilaydi. Bu o'z navbatida viloyatlar axolisini ish bilan bandlilik darajasini oshiradi.

Shunday qilib, qurilish kompleksi mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida juda katta ahamiyatga egadir.

O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2003 yil 6 mayda «Kapital qurilishda iqtisodiy islohatlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida» Farmoni qabul qilindi. Unda **kapital qurilishda iqtisodiy islohatlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi**:

1. 2003-2004 yillarda loyiha va pudrat qurilish tashkilotlarini davlat tasarrufidan chiqarish hamda xususiylashtirish jarayonlarini to'liq tugallash;

2. Ularning negizida asosan xususiy va qo'shma korxonalar tashkil etish;

3. Loyiha va qurilish ishlari bozorida raqobat muhitini yaratish;

4. Kapital qurilishda boshqaruv va xo'jalik munosabatlari tizimiga bozor tamoyillari hamda mexanizmlarini keng joriy etish.

5. Loyiha va qurilish ishlarini bajarishga buyurtmalar joylashtirishda tanlov **savdolari (tenderlar)ni tashkil** etish darajasini oshirish;

6. Qurilishni tashkil qilishning asosiy shakli sifatida inshootlarni to'liq qurib bitkazishga o'tish, ishlarni yuqori sifatli bajarish hamda inshootlarning to'liq qurib bitkazilib topshirilishini ta'minlaydigan **injiniring kompaniyalari va loyiha-qurilish tashkilotlarini tuzish**;

7. Qurilish materiallari bozorini kengaytirish, ularning ilg'or turlarini ishlab chiqarishni o'zlashtirish, qurilish industriyasi korxonalarida zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qabul qilgan Farmoni iqtisodiyotimizning etakchi tarmoqlaridan biri-kapital qurilishda bozor islohatlarini yanada chuqurlashtirishning sifat jihatdan yangi bosqichi hisoblanadi.

Mazkur Farmonning qoidalarini hayotga tatbiq etish, hech so'zsiz, kapital qurilishda tub o'zgartirishlarni amalga oshirish, tarmoq bozor iqtisodiyoti tamoyillari va talablariga mos keladigan xo'jalik munosabatlarini keng joriy etishga imkon beradi.

§ 2. Kapital qo'yimalarning tarkibi. Kapital qo'yimalarning manbalari. Uning hajmini va iqtisodiy samaradorligini aniqlash usullari

Yangi qurilish ob'ektlari uchun, mavjudlarini rekonstruktsiya qilish va kengaytirish uchun mehnat va moddiy-texnika resurslari sarf bo'ladi. Pul shaklidagi bu xarajatlar kapital qo'yimlarni tashkil etadi.

Kapital qo'yimlar - iqtisodiyotni barcha tarmoqlarida asosiy fondlarni yangitdan yaratish, mavjudlarini rekonstruktsiya qilish va kengaytirish uchun yo'naltiriladigan xarajatlar yig'indisidir.

Kapital qo'yimlarining hajmi har bir ob'ekt bo'yicha loyihalar va smetalar asosida belgilanadi.

Barcha xarajatlarning yig'indisi yoki **kapital qo'yimlarining hajmi ularning foydalanish yo'nalishlariga qarab quyidagi tarkibda tashkil topadi.**

1. **Texnologik tarkib**
2. **Takror ishlab chiqarish tarkibi**
3. **Tarmoq va hudud tarkib.**

Texnologik tarkibda xarajatlar maqsadli ravishda guruhlanadi:

-) Qurilish montaj ishlarini (QMI) qiymati. U o'z ichiga quruvchilarni ish haqini, foydalanadigan material va konstruktsiyalarni qiymatini, qurilish texnikasining amortizatsiyasini va boshqa xarajatlarni o'z ichiga oladi;
-) Uskunalar qiymatini: qurilish ob'ekti uchun texnologik, energetik, va uskunalar qiymati;
-) boshqa xarajatlar: loyiha - qidiruv ishlari, qurilish ob'ektlari uchun kadrlar tayyorlash va boshqarish.

Kapital qo'yimlarining umumiy hajmida bu xarajatlarning nisbati texnologik tarkibni yoki ularning ichki tuzilishini tashkil qiladi.

Kapital qo'yimalarning texnologik tarkibi qurilishning turi va xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, Sanoatda – xarajatlarning ko'pchilik qismi anti qurilish uchun uskunalar, instrument va inventarlar sotib olishga ketadi. Uy joy kommunal xo'jaligi sohasida – xarajatlarning aksariyat qismi qurilish-montaj ishlarini egallaydi.

Takror ishlab chiqarish tarkibi kapital qo'yimlarni asosiy fondlarning turlari bo'yicha takror ishlab chiqarishga yo'naltirilishi ifodalanadi. Unda **yangi qurilish**, mavjud korxonalarni kengaytirish, rekonstruktsiya qilish va ularni texnik jihatdan qayta qurollantirish bo'yicha nisbat ko'rsatiladi.

Yangi qurilishga, dastlabki tasdiqlangan loyihaga binoan, yangi maydonlarda olib borilayotgan korxonalar, bino, ob'ektlar qurilish kiradi.

Mavjud korxonalarni kengaytirish yangi loyihalar asosida ikkinchi va undan keyingi tartibdagi qurilishlarni, qo'shimcha tseklar qurilishini anglatadi.

Xarakatdagi **korxonalarni rekonstruktsiya** qilish ularni to'lig'icha yoki qisman qayta qurilishini bildiradi. Unda yangi qurilish yoki harakatdagi asosiy ishlab chiqarish tseklarini kengaytirish mumkin emas. Rekonstruktsiya ishlarini amalga oshirishda ma'naviy va fizik jihatdan eskirgan uskunalar almashtiriladi. Bu o'z navbatida yangi hozirgi zamon texnologiyasi asosida ishlab chiqarish hajmini ko'paytiradi va uni texnik darajasini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, industrial rivojlangan iqtisodiyotda yangi qurilish uchun sarflanayotgan xarajatlarning salmog'i, mavjud korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruktsiya qilish uchun sarflanayotgan xarajatlar salmog'idan kamroq bo'ladi.

Davlatni bu yo'nalishda olib borayotgan **investitsiya siyosati** texnologik tarkibni takomillashtirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki kapital qo'yimlar tarkibida asosiy fondlarning aktiv qismiga xarajatlar sarflanishi maqsadga ko'proq muvofiqdir.

Tarkibiy qayta qurish muommalarini hal qilinish yangi tarmoqlarni yaratilishi hamda mavjud korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish masalasini echilishini-Respublika mustaqillik yillarida misli ko'rilmagan darajada qurilish ishlarini olib borish imkonini berdi.

Mamlakat iqtisodiyotiga kapital qo'yimlarni ajratish sezilarli darajada ko'paydi. Agarda O'zbekistonda 1996yil kapital qo'yimalarning xajmi 166,5mld.so'mga teng bo'lgan bo'lsa, u

1997yilda – 271,0 mld.so'm, 1999yilda 369,7mld.so'mni tashkil qildi. Kapital qo'yilmalarning umumiy tarkibida asosiy fondlarning aktiv qismi uchun sarflanayotgan xarajatlar oshib borayapti.

Kapital qo'yilmalarning tarmoq tarkibi iqtisodiyotning tarmoqlari va sohalarida foydalanilayotgan kapital investitsiyalar salmog'ini va hajmini ifodalaydi.

Tarmoq tarkibi, eng avvalo, mablag'larni ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ob'ektlari bo'yicha taqsimlanishini, undan so'ng tarmoq sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, uy-joy va hokazolar bo'yicha taqsimlanishini konkretlashtiradi. Investitsiyalarni tarmoqlararo tarkibi ma'lum davrda hal qilinadigan vazifalarni xarakteridan va ularning ustivorligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Iqtisodiyot tarmoqlarini isloh qilishning boshlanish davrida investitsiya mablag'lari ishlab chiqarish sohasiga ko'proq ajratilgan. 1994-1996yillar kapital mablag'larning 2/3 qismi ishlab chiqarish sohasiga ajratilgan. Keyingi yillarda kapital mablag'larning tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishida noishlab chiqarish sohasiga, xususan, uy-joy, kommunal tarmoqlariga, ta'lim va sog'liqni saqlash sohasiga e'tibor kuchayib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

2001 yildan boshlab chet el investitsiyalari sezilarli darajada ko'paydi. Masalan, 2001yilda 2000yilga nisbatan ularning salmog'i kapital qo'yilmalarining tarkibida 30% yaqiniga yoki 1mld. AQSh dollariga teng bo'ldi. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish ob'ektlarini rekonstruksiya qilishni va texnik jihatdan qayta qurollantirishni kengaytirish uchun qulay imkoniyat yaratildi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga asosan akademik litsey, professional kollejlarni qurish uchun markazlashtirilgan investitsiyalarning 1/3 qismi ajratildi.

Kapital qurilmalarning hududiy tarkibi kapital qo'yilmalarning tumanlar, viloyatlar va iqtisodiy regionlar bo'yicha taqsimlanishini bildiradi. Bu masalani hal qilishda iqtisodiyot hududiy tarkibini takomillashtirish vazifalari asosida hal qilinadi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlarini ishga tushirish hisob-kitoblari kapital qo'yilmalarning taqsimlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak. Kapital qo'yilmalarga bo'lgan talab zarur bo'lgan ishlab chiqarish quvvatlari, asosiy fondlarni ishga tushirish asosida aniqlanadi.

Talab ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sarflari bo'yicha alohida aniqlanadi. Ishlab chiqarish sohasida kapital qo'yilmalarga bo'lgan talab alohida bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan tarmoqlarda va nomenklaturasi keng bo'lgan tarmoqlarda hisoblanadi.

Bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan tarmoqlarda **kapital qo'yilmalar hajmi** quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$K=K_{ud} \Delta K,$$

bu erda: K- kapital qo'yilmalar;
K_{ud}- kapital qo'yilmalarning salmog'i (ya'ni bir birlik quvvatni o'sishini ta'minlovchi kapital qo'yilmalar);
ΔK- Yangi qurilish va kengaytirish hisobiga quvvatlarning o'sishi, ya'ni quvvatlarga bo'lgan qo'shimcha ehtiyoj.

Kapital qo'yilmalar hajmiga bo'lgan umumiy talab harakatdagi quvvatlarni ishga tushirishga, texnik jihatdan qayta qurollanishiga, yangi ishlab turgan korxonalarni kengaytirish, prognozlashtirish davrida kiritilgan hamda avval ishga tushirilgan obektlar ishlarini tamomlash va prognozlashtirish yilining oxirida qurilish zadelini tashkil etish uchun kapital qo'yilmalarni summasi sifatida aniqlanadi.

Noishlab chiqarish sohasidagi tarmoqlarda kapital qo'yilmalarga bo'lgan talab shu soha korxonalarini sonini kengaytirish va kapital qo'yilmalar salmog'iga bo'lgan talab asosida aniqlanadi. Masalan, **savdoda** savdo maydonining o'sishi va kapital qo'yilmalar salmog'i asosida, **tabobatda** kasalxonalaridagi o'rinlar sonining o'sishi va kapital qo'yilmalar salmog'i asosida va hokazo.

Kapital qo'yilmalarning **asosiy manbai milliy daromadning jamg'arma fondi hisoblanadi.**
Hozirgi vaqtda kapital qo'yilmalarning asosiy **moliyaviy manbalari quyidagicha.**

- Korxonaning o'z mablag'lari, byudjet, kredit, aholining mablag'lari, chet el investitsiyalari va hokazo.

Kapital qo'yilmalarining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ikki guruhga bo'linadi:

I. Umumiy mutloq samaradorlik ko'rsatkichlari.

II. Qiyosiy samaradorlik ko'rsatkichlari.

Umumiy mutloq samaradorlik ko'rsatkichlari quyidagicha aniqlanadi:

1. **Milliy iqtisodiyot miqyosida**, respublika va tarmoqlar bo'yicha samaradorlik (E_{NX}) quyidagicha aniqlanadi:

$$E_{nx} = \frac{\Delta D}{K}$$

bu erda: ΔD - milliy daromadning o'sishi;

K - kapital qo'yilmalar.

2. **Alohida tarmoqlar bo'yicha:** (E_{NX})

$$E_{nx} = \frac{\Delta ChP}{K} \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta P}{K}$$

bu erda: ΔChP - sof mahsulotning o'sishi;

ΔP - foydaning o'sishi;

K - kapital qo'yilmalar.

3. **Majmuiy dasturlar, texnik-iqtisodiy muammolar, alohida loyihalananayotgan korxonalar, ob'ektlar, tadbirlar** bo'yicha: (E_{NX})

$$E_{un} = \frac{Ts-S}{K}$$

bu erda: Ts -yillik maxsulot ishlab chiqarish hajmi;

S -maxsulot tannarxi.

4. **Tarmoqlar, korxonalar bo'yicha:** (E_r)

$$E_r = \frac{S_1-S_2}{K}$$

bu erda: S_1-S_2 -kapital qo'yilmalar kiritilguncha va kiritilgandan keyingi maxsulot tannarxi.

III. Qiyosiy samaradorlik ko'rsatkichlari.

Bu ko'rsatkichlar har bir variantdagi minimumga keltirilgan xarajatlardir. Bu quyidagicha hisoblanadi:

$$S_i + E_n K_i \rightarrow \min$$

bu erda: S_i -joriy xarajatlar;

K_i - i varianti bo'yicha kapital qo'yilmalar.

Agarda qiyoslanayotgan variantlarda kapital qo'yilmalar xar xil vaqtlarda amalga oshirilsa, bunday sharoitda variantlar keltirilgan koeffitsientlar bo'yicha aniqlanadi:

$$V = \frac{1}{(1+E_{np})} t$$

bu erda: E_{np} - har xil vaqtlarda xarajatlarni keltirish normativi;

t- mablag'larni ishga tushirishdan samara olgungacha bo'lgan vaqt.

Masalan: Tarmoq bo'yicha kapital qo'yilmalar samaradorligining normativ koeffitsienti 0,20¹.

Variant	Variantlar bo'yicha smeta qiymati	Yil ichida ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi	Shartli xarajatlar
I	6,2	5,5	6,74 (5,5-0,2 0,6)
II	6,8	5,0	6,36 (5-0,2 0,8)
III	7,4	4,5	5,94 (4,5-0,2 7,4)

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy nuqtai nazardan III variant maqsadga muvofiqdir.

Tayanch iboralar

- *Qurilish kompleksi*
- *Qurilish industriyasi*
- *Xo'jalik usuli*
- *Pudrat usuli*
- *Buyurtmachi*
- *Tanlov savdolari (tender)*
- *Loyiha-qurilish tashkilotlari*
- *Kapital qo'yilmalar*
- *Yangi qurilish*
- *Korxonalar rekonstruktsiyasi*
- *Investitsiya siyosati*
- *Qiyosiy iqtisodiy samaradorlik*

¹Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодийнинг ривожланиши Т.Ўқитувчи, 1996 йил 66-67 бетлар.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Qurilish kompleksi. Uning mazmuni, tarkibi va iqtisodiyotda tutgan o'rni haqida nima deya olasiz?*
2. *Qurilish jarayonida xo'jalik va pudrat usulini qanday tushunasiz?*
3. *Qurilish sohasida respublikada o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar qanday kechayapti?*
4. *Qurilish industriyasi negizini qanday xo'jaliklar tashkil qiladi?*
5. *Qurilish tashkilotlari haqida nima deya olasiz?*
6. *Qurilish sohasidagi xalqaro hamkorlik qanday olib boriladi?*
7. *Qurilish qanday sotsial-iqtisodiy vazifalarga ega?*
8. *Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari qaysilar.*
9. *Kapital qo'yilmalar tushunchasi to'g'risida nima deya olasiz?*
10. *Kapital qurilishi sohasidagi investitsiya siyosatining mohiyati qanday?*
11. *Kapital qo'yilmalarning xududiy tarkibi nimani bildiradi?*
12. *Kapital qo'yilmalarning hajmi qanday aniqlanadi?*
13. *Kapital qo'yilmalarning manbaiga nimalar kiradi?*
14. *Mutloq va qiyosiy samaradorlik ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?*

Adabiyotlar:

1. I. Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» Toshkent. O'zbekiston, 1999 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisining «2003 yilning 1 yarim yilligida iqtisodiyot va ijtimoiy sohani rivojlantirish yakunlari hamda Ushbu sohalarda islohotlarning muhim ustivor yo'nalishlari bo'yicha chora tadbirlarni amalga oshirish to'g'risida»gi qarori. 2003 yil 18 iyul. «Ma'rifat» gazetasi, 2003 yil 23 iyul.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy ynalishlari to'g'risida» 2003 yil 6 maydagi PF-3240 sonli Farmoni. Qzbeiston Respublikasi moliyaviy onunlari №5.2003 yil 10-18 betlar.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2003 yil 2 dekabrda Qarori. Xalq so'zi, 2003 yil 4 dekabr.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Toshkent shahridagi uy-joy qurilishini davlat tomonidan qo'llab quvvatlashni kuchaytirish to'g'risida»gi 1996 yil 31 yanvar Farmoni.
6. I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.
7. A.P. Gradov. Natsionalnaya ekonomika. Sankt-Peterburg. «Spetsialnaya literatura» 1997 g. Str. 189-210.
8. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanishi. Toshkent. O'qituvchi 1996 yil 61-67 betlar.

8-bob. Ijtimoiy tarmoqlar majmui va ularni isloh qilish

- § 1. Ijtimoiy tarmoqlar majmui va uni rivojlantirish vazifalari.
- § 2. Ta'lim tizimi va uni isloh qilish. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi.
- § 3. Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish.
- § 4. Uy-joy kommunal xo'jaligini isloh qilish.
- § 5. Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'ini qayta qurish.

§ 1. Ijtimoiy tarmoqlar majmui va uni rivojlantirish vazifalari

Davlatning funktsiyalaridan biri-uni ijtimoiy siyosati funktsiyasi hisoblanadi. Aholini ijtimoiy himoya qilish va ular o'rtasidagi kuchli iqtisodiy tengsizlikning oldini olish maqsadida daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bo'yicha davlat chora-tadbirlari tizimi **Ijtimoiy siyosat** deyiladi. Keng ma'noda ijtimoiy siyosat deganda shaxsning hayot faoliyatini shunday sharoitlarini yaratish va tutib turish bo'yicha ko'rilgan barcha chora-tadbirlar tushuniladi. Bu tadbirlar shaxsning rivojlanishiga yordam beradi va uning ijodiy imkoniyatlarini to'liq namoyon qilishni rag'batlantiradi.

Ijtimoiy soha aholining o'ziga xos bo'lgan intilishi va ma'naviy ehtiyojini qondirish uchun turli-tuman xizmat ko'rsatadigan muhim tarmoqlar yig'indisidir.

Aholini turmush farovonligi darajasi mamlakatning faqat iqtisodiy taraqqiyot darajasi bilangina emas, balki ijtimoiy sohalar taraqqiyoti darajasi bilan ham ifodalanadi. Ijtimoiy soha davlat tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning natijasi o'z aksini topadi va amalga oshiraladi. Iqtisodiy siyosati esa barcha aholi manfaatini ko'zlaydi. Aynan ijtimoiy sahada davlatning insonparvarlik darajasi har tomonlama yaqqol namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy soha Milliy iqtisodiyotning bajaruvchi tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Jumladan, u xalq ta'limi va ma'daniyati, sog'liqni saqlash, aholiga nafaqa to'lash, kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat ko'rsatish, fizkultura va sport xo'jaligi kabi qator sohalarni o'z ichiga oladi. Bulardan tashqari ijtimoiy soha hayot darajasini yaxshilash, iqtisodiyotda ijtimoiy adolatni o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2002 yil avgust oyida bo'lib o'tgan Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining to'qqizinchi sessiyasida qilgan ma'ruzasida Islom Karimov mamlakatimiz taraqqiyoti haqida to'xtalib, **ettita ustuvor vazifalarni olg'a surgan edi**. Ettinchi ustuvor vazifa ustida to'xtalib, **ijtimoiy sohalarning muhimligini ta'kidlab shunday degan edi**: "O'ylaymanki, ijtimoiy infratuzilmani, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarni yanada rivojlantirish, nafaqa bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish aholini ekologik va boshqa xavf-xatarlardan muhofaza etish, qisqa qilib aytganda, odamlarimizning sotsial soha bo'yicha talab va e'tirozlarini qondirish masalalarini har tomonlama kuchaytirish lozimligini isbotlab o'tirishga hojat bo'lmasa kerak".

Ijtimoiy soha taraqqiyotning qay darajadaliigi ma'lum jihatdan mamlakatdagi siyosiy va psixologik muhiti, aholining umumiy kayfiyatini belgilaydi. Ijtimoiy sohalarning o'sishi hududlarning umumiy iqtisodiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi belgi bo'lib xizmat qiladi.

Milliy iqtisodiyotning asosiy muammolariga faqat iqtisodiy jihatdangina emas, balki ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan qaralishi lozim. Shundan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy sohalar moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalasi bozor munosabatlariga o'tishning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Ijtimoiy sohalar faoliyatining samaradorligi uning barcha asosiy tarkibiy qismlarining kompleks rivojlanishiga bog'liq.

Mustaqillik yillarida ijtimoiy sohaning barcha tarkibiy qismlarini rivojlantirish borasida muhim, diqqatga sazovar ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Aholini ijtimoiy himoya qilish, ularga tibbiy yordam ko'rsatish, ta'lim-tarbiya, madaniyat, dam olish, uy-joylar sharoitini yaxshilash, maishiy xizmat ko'rsatish kabi qator sohalarni yaxshilash borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Ijtimoiy sohada olib borilayotgan islohatlar quyidagi vazifalarni bajarishini ta'minlashi lozim:

1. Har bir insonni, eng avvalo malakali tibbiy xizmatdan foydalanishi, bepul umumiy ta'lim olishi uchun zarur shart- sharoit yaratishi va ta'minlashi lozim.

2. Aholini kam ta'minlangan, ya'ni uning moddiy va ijtimoiy himoyaga muxtoj bo'lgan qismini himoya qilishga qaratilgan, eng avvalo aholini nochor guruhlarini aniq manzilli va maqsadli ijtimoiy himoya qilish tizimini barpo etish.
3. Aholini ijtimoiy himoya qilishni iqtisodiy islohatlar dasturidagi uzluksiz ustivor yo'nalishlardan biri deb, hisoblash.
4. Pensiya tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, pensiyaning real miqdorini oshirish.
5. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aholiga o'z daromadlari hisobidan yuqoriroq ijtimoiy iste'mol qilishni ta'minlaydigan iqtisodiy sharoit yaratish.
6. Aholini turar joylarga, maishiy xizmat ko'rsatish, savdo va umumovqatlanish korxonalarining xizmatlariga, hamda madaniyat, san'at, sport va boshqa sohalarga bo'lgan qonuniy talablarini ta'minlash uchun zarur sharoitlar yaratish.
7. Ijtimoiy-madaniy institutlarning rivojlanishini xuquqiy va tashkiliy asoslarini shakllantirish va boshqalar.

§ 2. Ta'lim tizimi va uni isloh qilish. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi

Ta'lim jamiyatning rivojlanish tendentsiyasi va holatini aks ettiradi va unga ta'sir ko'rsatadi. Millatning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy ahloqiy qiyofasi ko'p jihatdan uning ziyolilar dunyoqarashi, bilimdonlik saviyasi va jasoratiga bog'liq. «Olamga quyosh ziyo taratsa, odamzod qalbiga ziyoli nur sochadi», deydi xalqimiz.

Hozirgi vaqtda Respublikada 63 ta Oliy o'quv yurti, jumladan, 16 ta universitet, 9575 ta maktab faoliyat ko'rsatmoqda. Umumta'lim maktablarida mustaqillik yillarida 300 dan ortiq yangi tipdagi ta'lim muassasalari ochildi. Faqat 1998-2002 yillar mobaynida 216 ming o'quvchiga mo'ljallangan zamonaviy o'quv va ishlab chiqarish uskunalari bilan jihozlangan kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar barpo etildi, Yangi ta'lim standartlari yaratildi va o'quv jarayoniga joriy etildi.

O'rta maxsus o'quv yurtlariga zarur bo'lgan jihozlar sotib olish uchun jalb qilingan chet el investitsiyalarining miqdori 150 mln. AQSh dollarini tashkil etdi.

Iqtidorli **talabalarni** qo'llab-quvvatlash maqsadida «**Umid**», **Pedagogik kadrlarni** xorijda tayyorlash va qayta tayyorlashni ta'minlash bo'yicha «**Ustoz**» jamg'armalari tashkil etildi. Uch mingga yaqin talaba va aspirantlar chet mamlakatlarda ta'lim olmoqdalar, 2,2 ming pedagoglar malakasini oshirdilar. Bugungi kunda «**Umid**» va «**Ustoz**» jamg'armalari birlashtirilib «**Iste'dod**» jamg'armasi tuzildi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davlat va xo'jalik qurilishining barcha sohalarida yuqori malakali mutaxassislar mavjudligini taqozo qiladi. Shunday sharoitda ta'lim muammosi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham **ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqarishdagi yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoldi.**

Mamlakatimizda 1992 yilning iyul oyidan boshlab «Ta'lim to'g'risida»gi qonun amal qila boshladi. Unga binoan ta'lim tizimini islox qilishni asoslari, yoshlarni o'qitish va tarbiyalashga qo'yiladigan asosiy talablar aniqlandi. U eng avvalo kishilik jamiyati yaratgan boyliklarni va erishgan milliy davlat yutuqlarini nazarda tutadigan bolalar bog'chasidan oliy maktabgacha bo'lgan uzluksiz bo'lishi kerak.

Isloxotlarni boshlanish davrida Respublikada maktab ta'limini tashkil qilishda qator ijobiy siljishlar yuz berdi:

1. 1996-1997 o'quv yilidan boshlab maktablarning birinchi sinflarida o'qish yangi alifboda olib borildi. Yangi imlo, alifboda o'qish uchun zarur dastur, qo'llanma va darsliklar yaratildi.
2. Shu davr maboynida 300ga yaqin yangi turdagi ta'lim muassasalari ochildi. Oliy o'quv yurtlari qoshida 46 litsey tashkil etildi, 800 ga yaqin o'quvchi chet ellarda ta'lim oldi, ko'pgina o'qituvchilar xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish maqsadida chet mamlakatlarga borib qaytdi.
3. Talabalar va O'qituvchi-murabbiylarni, moddiy va ma'naviy rag'batlantirish yo'lga qo'yildi. Masalan, 1993 yildan boshlab oxirgi kurs a'lochi talabalar va aspirantlari uchun «**Prezident stipendiyasi**» joriy qilindi; Beruniy, Navoiy, Ulug'bek nomidagi stipendiyalar ta'sis qilindi; konkurs va musobaqa g'oliblariga moddiy-pul rag'batlantirishlari joriy qilindi. Professor-o'qituvchilarga mehnat shartnomalarining kontrakt tizimi joriy etildi va hokazo.
4. O'rta maxsus ta'lim sohasida respublikada joylarda biznes maktabi, kasb-hunar kurslarining ochilishi, bozor iqtisodiyoti talabalaridan kelib chiqqan holda, yangi mutaxassisliklar (Fermer, Soliq va Bojxona xodimi, Audit va hokazo) kiritildi.
5. Oliy maktab sohasida **test usullari joriy etildi**; viloyatlar markazlaridagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi; Chet ellarga tajriba almashish va talabalarni o'qishga yuborish yo'lga qo'yildi; Iqtisod va biznes sohasidagi mutaxassis va o'qituvchilarni qayta tayyorlash bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan ishlar olib borildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida 2 mingdan ortiq talaba va mutaxassislar chet ellarda o'qib kelishdi; 200 dan ortiq chet el mutaxassislari respublikamiz o'quv muassasalariga jalb qilindi;

6. Davlat va Jamiyat qurilish akademiyasi, Bank va Moliya akademiyalari tashkil qilindi.
7. «Mahalla», «Kamolot», «Sog'lom avlod uchun», «Nuroni», «Ulug'bek», «Umid», «Ustoz» jamg'armalari tuzildi.

Yuqoridagi amalga oshirilgan ishlar daslabki yillarda ta'lim jarayoni tizimida ko'pgina ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatini berdi. Ammo o'tgan davr maboynida amalga oshirilgan bu tadbirlar bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera olmadi, natijada **ko'pgina muammolar hal qilinmay qolaverdi:**

1. Sobiq Sovet davridan qolgan ta'lim-tarbiya tizimiga xos mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan qutilish imkoniyatini bermadi.
2. Amalga oshirilgan o'zgarishlar va tadbirlar ta'lim-tarbiya va o'quv jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog'lash ya'ni uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini tashkil qilish muammolarini echa olmadi.
3. Amaldagi ta'lim-tarbiya jarayoni zamonaviy talablarga javob beraolmasligi mutaxassislar tayyorlash ta'lim tarbiya tizimini jamiyatdagi bo'layotgan islohat, yangilanish jarayonlari talablari bilan bog'lanmaganligi ko'rinib qoldi.
4. Yoshlarni sezilarli qismi (O'rta maktabni bitirganlarining 70 foizgacha bo'lgan qismi) mehnat bozoriga kirishga tayyor emas, chunki ular ma'lum bir kasb-malakaga ega emas edi.
5. Aksariyat maktablarning moddiy texnika va axborot bazasi etarli axvolda emasligi, O'rta va Oliy maktablarning zarur uskunalar bilan ta'minlanganligi esa-talab darajasidan ancha past bo'lganligi, sifatli o'quv-uslubiy adabiyotlarni kamligi sezilarli darajada edi.

Ma'lumot uchun quyidagilarni keltirish lozim topdik: 1988 yilda o'rta maktabning bitta o'quvchisiga SSSRda – 58 so'm, GDR – 119 marka, Shvetsiyada – 1000 dollar to'g'ri kelgan.

Oliy o'quv yurtining har bir talabasiga SSSRda – 2400 so'm to'g'ri kelgan bo'lsa, rivojlangan sharb davlatlarida bu – 80000 dollargacha to'g'ri kelgan.

6. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning axvoli qoniqarsiz darajada qoldi. Bog'cha yoshdagi bolalarning 25 foizi maktabgacha bolalar muassasalariga qamrab olingan edi xolos.
7. Maktablarda va boshqa o'quv yurtlarida ta'lim jarayonining o'zidagi va o'qitish uslubiyatidagi juda ko'p kamchiliklar o'quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlanmay qolishga sababchi bo'lib qolgan edi. O'rta maktabni bitirganlarning 10 foizigina Oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirar edi xolos.

Yuqorida ko'rsatilgan va boshqa muammolar ta'lim jarayonlarini chuqur isloh qilish lozimligini taqozo etdi.

Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1997 yil avgust oyida «**Ta'lim to'g'risida**» Qonun qabul qildi. Bu qonunda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsiplari, ta'lim tizimi va turlarining huquqiy asoslari belgilab berildi.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunga binoan O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti soxasi, **ta'lim, ustivor deb e'lon qilingan.**

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsiplari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

1. Ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xarakterda ekanligi;
2. Ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
3. Umumiy qrta, shuningdek qrta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyiligi;
4. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;
5. Ta'lim tizimining dunyoviy xarakterga ega ekanligi;
6. Davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqiligi;
7. Ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
8. Bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
9. Ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Ta'lim to'g'risidagi qonunga binoan **Kadrlar Tayyorlash Milliy dasturi** qabul qilindi. U uzoq davrga mo'ljallangan bo'lib ta'limning barcha tizimini va turlarini, **tizimini isloh qilishga** qaratilgandir.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi quyidagi ta'lim turlarini belgilaydi.

1. Maktabgacha ta'lim;
2. Umumiy o'rta ta'lim;
3. O'rta maxsus, kasb-hunar, ta'limi;
4. Oliy ta'lim;
5. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
6. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
7. Maktabdan tashqari ta'lim.

Maktabgacha ta'lim - maktabgacha ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktabgacha ta'lim bola olti-etti yoshga etgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

Umumiy o'rta ta'lim To'qqiz yillik (I-IX sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Ta'limning bu turi boshlang'ich ta'limni (I-IV sinflar) qamrab oladi hamda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmlarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi. Umumiy o'rta ta'lim tugallanganidan keyin ta'lim fanlari va ular bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan na'munadagi attestat beriladi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati uch yil bo'lgan majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimidagi mustaqil turdir. O'rta maxsus, kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohalashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi; o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradi.

Oliy ta'lim o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negiziga asoslanadi hamda ikki (bakalavriat va magistratura) bosqichiga ega.

Oliy ta'lim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantalari negizida va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriat - mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'limdir.

Bakalavrlik dasturi tugallanganidan so'ng bitiruvchilarga davlat attestatsiyasi yakunlariga binoan kasb bo'yicha "bakalavr" darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistratura - aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida ta'lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir.

"Magistr" darajasini beradigan davlat malaka attestatsiyasi magistirlik dasturining intixosidir. Magistr'larga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga, shaxsning ijodiy ta'lim-kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni oliy o'quv yurtlarida va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (aspirantura, ad'yunktura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik) olish mumkin. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim bosqichlari (aspirantura, doktorantura) dissertatsiya himoyasi bilan yakunlanadi.

Yakuniy davlat attestatsiyalari natijalariga tegishli ravishda fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar topshiriladi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning kasb bilimlari va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalaridagi o'qish natijalariga ko'ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma va sertifikat topshiriladi.

Maktabdan tashqari ta'lim bolalar va o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqtini va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat tashkilotlari, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etadilar.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining **maqsadi**- ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratishdir.

Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish quyidagi **vazifalar hal etilishini nazarda tutadi**:

1. «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq ta'lim tizimini isloh qilish, davlat va no'davlat ta'lim muassasalari hamda ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida ta'lim tizimini yagona o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlantirishni ta'minlash;

2. Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik xuquqiy davlat qurilishi jarayonlariga moslash;

3. Kadrlar tayyorlash tizimi muassasalarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko'tarish;

4. Kadrlar tayyorlash tizimi va mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda qayta qurish;

5. Ta'lim oluvchilarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyalashning va ma'rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish va joriy etish;

6. Ta'lim va kadrlar tayyorlash, ta'lim muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish va akkreditatsiya qilish sifatida baho berishning holis tizimini joriy qilish;

7. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta'limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko'rsatishi va barqaror rivojlanishining kafolatlarini, ustuvorligini ta'minlovchi normativ, moddiy-texnika va axborot bazasini yaratish;

8. Ta'lim, fan va ishlab chiqarish samarali integratsiyalashuvini ta'minlash, tayyorlanayotgan kadrlarning miqdori va sifatiga nisbatan davlatning talablarini, shuningdek nodavlat tuzilmalari, korxonalar va tashkilotlarning buyurtmalarini shakllantirishning mexanizmlarini ishlab chiqish;

9. Uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag'lar, shu jumladan, chet el investitsiyalari jalb etishning real mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

10. Kadrlar tayyorlash sohasida o'zaro manfaatli xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining **maqsad va vazifalari bosqichma-bosqich ro'yobga chiqariladi**.

Birinchi bosqich (1997-2001 yillar) – mavjud kadrlar tayyorlash tizimini ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy-uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish.

Ikkinchi bosqich (2001-2005 yillar)- Milliy dasturni to'liq ro'yobga chiqarish, mehnat bozorining rivojlanishi va real ijtimoiy iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritish.

Bu bosqichning asosiy vazifalari quyidagilardir:

1. Majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga, shuningdek, o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga qarab, tabaqalashtirilgan ta'limga o'tish to'liq amalga oshiriladi.

2. Ta'lim muassasalarining maxsus tayyorlangan malakali pedagogik kadrlar bilan to'ldirish ta'minlanadi, ularning faoliyatida raqobatga asoslangan muhit vujudga keltiriladi.

3. Ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlash davom ettiriladi, o'quv tarbiya jarayoni yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlanadi. Uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirish amalga oshiriladi.

4. Ta'lim xizmati ko'rsatish bozorini shakllantirish mexanizmlari to'liq ishga solinadi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keyingi yillar) – to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish. Bu bosqichda:

1. Ta'lim muassasalarini resurs, kadrlar va axborot bazalari yanada mustahkamlanadi, o'quv tarbiya jarayoni yangi o'quv-uslubiy majmualar, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlash;

2. Milliy (elita) oliy ta'lim muassasalarini qaror toptirish va rivojlantirish amalga oshiriladi. Kasb-hunar ta'limi muassasalarining mustaqil faoliyat yuritishi va o'zini-o'zi boshqarishi shakllari mustahkamlash;

3. Ta'lim jarayonini axborotlashtirish, uzluksiz ta'lim tizimi jahon axborot tarmog'iga bilan to'liq qamrab olish kabi vazifalar hal qilinadi.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi ijtimoiy rivojlanishning barcha sohalarida ta'limning ustivorligini bildiradigan davlat siyosatining mohiyatini ifodalaydi. Respublikamizda yaratilgan yalpi ichki mahsulotning 11% i, davlat sarf-xarajati byudjet bo'yicha umumiy sarf-xarajatdan 35% dan yuqoriroq miqdorni ta'lim uchun sarflanayotganligi buni yaqqol isbotidir. Ta'lim uchun sarf-xarajatlarning bu miqdori bo'yicha O'zbekiston jahonning etuk mamlakatlariga yaqinlashib borayotganligini isbotlaydi.

Taxminlarga ko'ra 2005 yilning oxiriga borib, Respublikamizda jahon standartlariga javob beradigan akademiy litseylarni soni 181 va kasb-hunar kollejlarni soni 1611 hamda ulardagi o'quvchilarning soni 1,5 mln. kishiga etadi.

Kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ta'limning uzluksizligini ta'minlash;
2. Pedagog va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
3. Ta'lim jarayonini mazmunan isloh qilish;
4. Ma'naviy va axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlarni takomillashtirib borish;
5. Iqtidorli va iste'dodli yoshlarni aniqlab borish va o'qitish;
6. Ta'lim tizimini boshqarish;
7. Kasb-hunar ta'limi sifatini nazorat qilish tizimini shakllantirish;
8. Ta'lim tizimini moliyalash;
9. Moddiy-texnika ta'minotini yaxshilash;
10. Ta'lim tizimining yaxlit axborot makonini vujudga keltirish;
11. Ta'lim xizmati ko'rsatish bozorini rivojlantirish;
12. Ta'lim sohasida ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash hamda bu sohani davlat tomonidan qo'llab quvvatlash;
13. Fan va ta'lim jarayoni aloqalarini rivojlantirish;
14. Ishlab chiqarish va ta'lim tizim integratsiyalashuvini rivojlantirish;
15. Ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

§ 3. Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish

Sog'liqni saqlash-bu jamiyat a'zolari sog'lig'ini himoya qilish va yaxshilash bo'yicha davlat tomonidan olib borilgan iqtisodiy va tibbiy tadbirlar majmuidir.

Sog'liqni saqlash tizimi bu davolash va dori-darmon etkazib beruvchi muassalarining barchasini o'z ichiga oladigan ijtimoiy-sohaning muhim tarmog'idir. Bu muassalarining holatiga inson salohiyatini rivojlanishi bevosita bog'liq bo'ladi. Inson sog'lig'i, insoniy salohiyat mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Hozir Respublika aholisiga davlatga qarashli 1050 kasalxona va 3594 ambulatoriya-poliklinikasi tibbiy yordam ko'rsatmoqda. 2000 yili O'zbekistonda «**Sog'lom avlod yili**», deb e'lon qilindi va tibbiy muassasalarning faoliyatini yaxshilaydigan, axoliga tibbiy xizmatlar sifatini yanada ko'taradigan katta ishlar amalga oshirildi. **O'zbekiston Respublikasida zamonaviy, yuksak jahon talablariga javob beradigan tashxis qo'yish va davolash tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlangan, yuqori malakali vrachlar va o'rta tibbiy xodimlari bilan ta'minlangan shoshilinch tibbiy yordamning yaxlit tizimi yaratilgan va faoliyat ko'rsatayapti.**

O'zbekiston ulkan insoniy salohiyatga ega bo'lgan mamlakatdir.

“Inson salohiyati eng faol, eng bunyodkor omil bo'lib, - deydi Prezidentimiz, - u mamlakatning islohatlari va tub o'zgarishlar yo'lidan tinimsiz ilgarilab borishini ta'minlab beradi”. Jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi darajasi bilan belgilanuvchi mazkur omil, o'z navbatida, uni rivojlantirish va taraqqiy ettirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Respublika aholisi 2004 yilning boshlanishiga 26,0 mln. kishidan oshdi. Bundan 37,2% shahar va shaharchalarda 62,8% qishloqlarda yashaydi. O'zbekistonning muhim xususiyati shundan iboratki, bu erda aholining o'sish sur'atlari yuqori. 1990-2003 yillarning o'zida mamlakatimiz aholisining soni salkam 24,0% ga ko'paydi. Aholi sonining o'rtacha yillik o'sish sur'ati ana shu yillarda 1,8% ni tashkil etdi yoki yiliga 400 ming kishidan sal ko'proqqa o'sdi.

O'zbekistonga dunyo aholisining 0,4%i to'g'ri kelgani holda, u jahon aholisi tabiiy o'sishining 0,5% ni ta'minlaydi.

«**Trent**» agentligi BSST Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga tayanib xabar qilishicha, sayyoramizda odamlarning o'rtacha umri 48,5 yilni tashkil etadi. MDH davlatlari orasida eng ko'p umr ko'ruvchilar Belorussiyada 68,5 yil, Rossiyada 67,5 yil bo'lib, undan keyin Armaniston (66,5), Ukraina (66,3), Moldaviya (64,6), Tojikiston (64,2), O'zbekiston (63,9), Qirbiziston (63,5), Qozog'iston (63,3), va Turkmaniston (61,1) turgan ekan. Sobiq Ittifoq xududida eng uzoq umr ko'radiganlar Boltiqbo'yi respublikalari –Estoniya 70,1 yilni, Litvada 69,2, Latviyada 69 yilni tashkil etadi. Jahon davlatlari ro'yxatida eng uzoq yashaydiganlar Andorrada 83 yil, San-Marinoda 81, Yaponiyada 80 yilni tashkil etadi. Eng qisqa umr ko'radiganlar Botsvana va Mozambikda bo'lib, ular 35,5 yil umr ko'rishar ekan. (Darakchi gazetasi 8(258), 19.02.04).

Aholining sog'lig'ini saqlash holati eng avvvlo davlat va jamiyatning ijtimoiy tuzumiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun mustaqil O'zbekistonda bo'layotgan qayta qurishlar sog'liqni saqlash tarmog'ini ham chetda qoldirmadi.

1992 yildayoq O'zbekistonda tarmoqni intensiv rivojlantirish printsiplariga asos solgan sog'liqni saqlashni rivojlantirish kontseptsiyasi belgilandi. Sobiq Sovet davridagi sog'liqni saqlash tizimi samarasiz bo'lib ekstensiv printsiplari asosida rivojlangan. Bu tizimda sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdor ko'rsatkichlariga asosiy e'tibor berilgan. Masalan, mustaqillik davrining boshlarida O'zbekistonda 22 mln. kishiga 70 mingdan oshiq vrach to'g'ri kelar edi. Ana shu davrda Turkiyada 60 mln. aholiga 23 ming vrach Malayziyada 18 mln. aholiga 6,2 ming vrach to'g'ri kelgan. O'zbekistondagi vrachlarning ko'pligi aholini davolash yuqori darajada ekanligini aslo bildirmas edi.

Shunday qilib, Respublikamizda qabul qilingan sog'liqni saqlashning intensiv yo'lga o'tkazish kontseptsiyasi na faqat to'g'ri, balki zarurat ekanligini hayotni o'zi isbotladi.

O'zbekistonda 1996 yil 26 avgustda “Respublika fuqarolarining sog'lig'ini saqlash xaqida” Qonun qabul qilindi.

Mazkur qonun bilan Respublika aholisini sog'lig'ini saqlashning quyidagi **asosiy printsiplari aniqlab qo'yildi:**

1. Sog'liqni saqlash sohasida inson huquqini ta'minlash;

2. Aholini barcha qatlamlari uchun tibbiy yordam olish imkoniyati;
3. Profilaktik tadbirlar ustivorligi;
4. Sog'lig'ini yo'qotgan kishilarni ijtimoiy muhofaza qilish;
5. Tibbiy fan va amaliyotni birligi.

Bu qonun sog'liqni saqlash tizimining institutsional tuzilmasini va birinchi darajali faoliyat yo'nalishlarini aniq belgilab berdi. Respublikamizda sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirishning xuquqiy holati va mulkchilik shakli turlicha **institutsional tuzilmalarni tashkil qilish va amaliy faoliyatini yo'lga qo'yish modeli tanlab olingan**. Bir vaqtning o'zida, qonunda fuqarolarning yoshi, moddiy va professional holati, shuningdek, zaruriy xizmat xarakteri aniq e'tirof etilgan tibbiy yordam olish xuquqlari alohida belgilangan.

Qonunga muvofiq, xalq salomatligini saqlash maqsadida davlat siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirishni boshqarish davlat zimmasiga yuklatiladi. **Sog'liqni saqlash bo'yicha davlat tizimi tarkibiga markaziy va mahalliy boshqaruv organlari**, shuningdek ularning tassarrufida bo'lgan **davolash-profilaktika, ilmiy-tadqiqot muassasalari, o'quv dargohlari, farmatsevtika korxonalari va tashkilotlari, sanitariya-profilaktika muassasalari, tez tibbiy yordam xizmati, sud-tibbiyot ekspertizasi tashkilotlari kiradi**.

Davlat tashkilotlari markaziy va mahalliy byudjet hisobidan moliya bilan ta'minlanadi. Bu tashkilotlarda-bepul tibbiy xizmat ko'rsatiladi. Davlat korxonalari va tashkilotlari tomonidan yaratilgan hamda moliya bilan ta'minlanadigan **tibbiy muassasalar ham shu guruhga kiritiladi**.

Xususiy tibbiyot muassasalari tizimi tarkibiga davolash-profilaktika, apteka muassasalari, tibbiyot va farmatsevtik mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, shuningdek, **yakka tartibda tibbiy yoki farmatsevtik faoliyat bilan band bo'lgan jismoniy shaxslar kiradi**.

Sog'liqni saqlash sohasida barcha muassasa va tashkilotlarning, shu bilan bir vaqtda jismoniy shaxslarning faoliyati davlat tomonidan qat'iy belgilanadi va nazorat qilinadi. **Tibbiy xizmat bilan bog'liq faoliyat olib borish uchun maxsus davlat litsenziyasiga ega bo'lish lozim**.

Mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 1998 yil 10 noyabrda tasdiqlangan **1998-2005 yillarga mo'ljallangan "Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi" bosqichma-bosqich ro'yobga oshirilmogda**. Bu dastur respublika hududlarida turli mulkchilik shakliga asoslangan tibbiy muassasalar tarmog'ini kengaytirish va sog'liqni saqlash tizimining moddiy texnika bazasi mustahkamlashni ko'zda tutadi. Bundan ko'zlangan maqsad respublika aholisini zaruriy tibbiy xizmat bilan ta'minlash, tibbiy xizmat tizimini takomillashtirish, islohotning tashkiliy-strategik rejalarini amalga oshirishdan iborat.

Ushbu dasturga asosan sog'liqni saqlash sohasida:

- ona va bola salomatligini himoyalash;
- yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish va ularning oldini olish;
- dastlabki tibbiy-sanitariya yordami bazasini mustahkamlash;
- atrof-muhitni himoyalash kabi **yo'nalishlar ustuvor deb belgilangan**.

Mazkur dasturga muvofiq 2005 yilgacha sog'liqni saqlash sohasida ikki bosqichli dastlabki va keyingi tibbiy xizmat ko'rsatish shakliga o'tiladi. Bu vaqtda tibbiy yordam quyidagicha amalga oshiriladi:

★ **qishloq sharoitida: qishloq tibbiyot punkti (QTP)- markaziy hududiy kasalxona (MHK) va uning qoshidagi poliklinika**. Cho'l, yaylov zonalaridagi chorvadorlar uchun va tog'liq joylardagi aholi uchun **uchastka kasalxonalari hamda feldsher- akusherlik punktlari saqlanadi**;

★ **shaharlarda: maslahat- diagnostik poliklinika (yoki diagnostika markazi)- shahar kasalxonasi**.

★ **Tibbiy xizmat sohasida tor mutaxassislik yo'nalishlaridan voz kechib, bosqichma-bosqich umumiy amaliyotchi vrachlarni tayyorlashga o'tiladi**. Bundan maqsad, sog'liqni saqlash tizimining boshlang'ich bo'g'inidayoq **ko'p sohali malakali tibbiy yordam** olishni ta'minlashdir.

Umumiy amaliyotchi vrach bu terapev, otolaringolog, ambulatoriya sharoitida diagnoz qo'yib og'ir bo'lmagan operatsiyalarni bajaraoladigan xirurgdir.

Dasturga muvofiq **tibbiy hamshiralarni** kollejlarda tayyorlanadi. Ular kollejlarda 3 yil o'qigandan so'ng Oliy o'quv yurtiga kirishlari va xorijiy davlatlarda bo'lgani kabi oliy ma'lumotli hamshira kasbini olishlari mumkin.

★ Respublikamizda **pullik tibbiy xizmat ko'rsatish** tizimini shakllantirish ham ko'zda tutilgan. **Bunday tibbiyot muassasalari moliyalashtirishning ikki xili negizida shakllantiriladi. Birinchisi, xususiy moliyalashtirish.** Bunda yuridik va jismoniy shaxslardan ko'rsatilgan tibbiy xizmatlar uchun pul undiriladi. **Ikkinchisi, aralash moliyalashtirish.** Bunda sarf-xarajatlarning ma'lum qismi davlat byudjetidan ajratiladigan dotatsiyalar hisobiga qoplanadi. **Aralash moliyalashtirish** asosida faoliyat yurituvchi tibbiy muassasalar jumlasiga kattalar va bolalarga mo'ljallangan ko'p tarmoqli kasalxonalar, ixtisoslashgan markaz va klinikalar, sog'liqni saqlash, sanitariya, farmakologiya sohasida izlanishlar olib boruvchi, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari, qisman tibbiy kadrlarni tayyorlash bilan band o'quv dargohlari kiradi.

Xususiy moliyalashtirish printsipiga asosan, shaxsiy amaliyotchi vrachlar, nodavlat davolash profilaktika tashkilotlari, homiladorlarga va tug'adigan ayollarga tibbiy yordam ko'rsatuvchi ayrim xususiylashtirilgan muassasalar ish yuritadi. Sug'urta kompaniyalarining maqsadli pul o'tkazmasi, yuridik va jismoniy shaxslarning xizmat xaqini to'lashi tibbiy xizmat ko'rsatuvchi nodavlat muassasalarining moliyaviy ta'minot manbai hisoblanadi.

Respublikada 2003 yilda sog'liqni saqlash manbalari bo'lib davlat byudjeti mablag'lari – 95,4%, Homiylarni mablag'lari – 1,9% pulli xizmatlardan tushumlar – 2,7%ni tashkil qilgan.

★ Sog'liqni saqlash ishini takomillashtirish va «detsentralizatsiya» yo'li bilan boshqarishni tashkil etish; Boshqarish va taqsimlash funksiyalarini pastki-quyi bo'g'inga zvenoga berish; Tibbiyot vazirligi boshqarishning oliy organi sifatida sog'liqni saqlashning strategik masalalarini hal qilish bilan shug'ullanishi lozim bo'ladi.

★ Respublikada sog'liqni saqlashni islox qilishning muxim muammolaridan bo'lib bu majburiy tibbiy sug'urtalashga o'tish masalasidir. Ma'lumki ko'pchilik rivojlangan davlatlarda tibbiy sug'urtalash o'z samarasini ko'rsatgan. O'zbekistonda bu masalani hal qilishda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymasdan axolini iqtisodiy, demografik, tarixan vujudga kelgan urf-odatlarini e'tiborga olish lozim.

Tibbiy sug'urtalash mexanizmini amalda qo'llashni ta'minlash maqsadida Davlat fondi tashkil etiladi. Shuningdek, ixtiyoriy tibbiy sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi xususiy fondlar shakllantiriladi, davlat nazorati ostida faoliyat yuritayotgan boshqa sug'urta tashkilotlariga tibbiy sug'urtalash bilan shug'ullanishga ruxsat beriladi.

★ **Sog'liqni saqlash sohasida nodavlat tashkilotlarning shaklanishi va rivojlanishini qo'llab-quvvatlash maqsadida davlatimiz yangi tashkil topgan xususiy tibbiy muassasalarni ikki yil muddatga barcha turdagi soliqlardan ozod etdi.**

Respublikada xususiy tibbiy muassasalarni shakllantirish mavjud davolash-profilaktika tashkilotlarini **davlat tasarrufidan chiqarish hisobiga** ham amalga oshirilmoqda. Xususiylashtirishga tender asosida aktsiyalar savdosi orqali yoki keyinchalik sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berish yo'li bilan erishilmoqda. Xususiylashtirishning asosiy shartlaridan biri, davlat tomonidan belgilangan va kafolatlangan bepul tibbiy yordam ko'rsatishni ta'minlashdan iborat. Bu degan so'z, tibbiy muassasalar xususiylashtirilishi oqibatida xuddi shu hududda istiqomat qiluvchi aholi kafolatlangan tibbiy yordamga muhtoj bo'lib qolmaydi.

Nodavlat tashkilotlar qatoriga xalqaro tashkilotlar va sog'liqni saqlash maqsadlari uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi **qo'shma korxonalar ham kiritiladi.**

Respublikada **xayr-saxovat ishlari** bilan shug'ullanuvchi jamg'arma va tashkilotlarning salmog'i oshib bormoqda. Bu xususiy tibbiy muassasalarni kuchli raqobat sharoitida ishlashga undaydi. Natijada, bozor munosabatlarining keskin salbiy ta'siri ancha yumshatiladi. Sog'liqni saqlash tizimini isloh etish va nodavlat tuzilmalarning shakllanib rivojlanishiga, ular tomonidan ko'rsatiladigan tibbiy xizmat sifatining yuksalishiga **xorijiy investorlarni roli ham beqiyosdir.**

★ Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturiga muvofiq davolashning yangi intensiv shakllarini qo'llash asosida oshiqcha kasalxona koykalarini sonini qisqartirish nazarda tutilgan. 1991 yili Respublikadagi tibbiyot muassasalarida mavjud bo'lgan koykalar soni 260 mingdan oshiq edi. Sog'liqni saqlashning Milliy dasturini xayotga tadbiiq qilish jarayonida ularning soni teng yarmiga qisqartirildi va koyka oborotini tezlashtirish hisobiga ularning zarur miqdordagi qismi saqlanib qolindi.

Tibbiy muassasalarga murojaat qilgan kishilarning 25 %igacha bo'lgan qismi uzoq muddat

davomida statsionar holda davolanar edi. Bu ko'rsatkich rivojlangan davlatlarda 3-4 %ni tashkil qiladi xolos.

Dasturga binoan asosiy tibbiy xizmat bu poliklinikalarda va kunduzgi statsionarlarda bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi 2003 yil 2 dekabr kuni "Aholiga shoshilinch tibbiy yordam xizmatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qaror qabul qildi. Unda respublikada sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish dasturi muvaffaqiyatli amalga oshiralayotganligi qayd qilinib aholiga shoshilinch tibbiy xizmat ko'rsatishni tashkil etishni yanada takomillashtirish va uning sifatini oshirish, shoshilinch tibbiy yordam tizimini rivojlantirishni rag'batlantirish nazarda tutilgan. Bu qarorga muvofiq respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi huzurida byudjetdan tashqari shoshilinch tibbiy yordam xizmatini qo'llab quvvatlash va rivojlantirish jamg'armasi tashkil etiladi. 2004-2005 o'quv yilidan bishlab "Shoshilinch tibbiy yordam" ixtisosligi bo'yicha Magistratura ochiladi.

§ 4. O'y-joy kommunal xo'jaligini isloh qilish

Kommunal xo'jaligi- uy joy xo'jaligiga xizmat ko'rsatish, uni asrash, suv ta'minoti va kanalizatsiya, issiqlik va gaz ta'minoti, aholi yashaydigan joylarni tozalash bilan shug'ullanuvchi sanitariya-texnika tashkilotlari, elektr, gaz va taqsimlovchi tarmoqlar, shahar xo'jaligini obodonlashtirish, sanoat, ta'mirlash-qurilish, loyihalash korxonalari, tashkilotlari va boshqalarni o'z ichiga oladigan ko'p tarmoqli sohalar yig'indisidir.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyotiga o'tgungacha respublikada kommunal xizmat ko'rsatishni **kommunal xizmat ko'rsatish vazirligi** va uning tegishli viloyatlar, shahar, tuman, bug'inlari amalga oshirar edi. Ularning faoliyat doirasi shahar va shaharchalar, tuman markazlari bilan chegaralanar edi. Ayrim shahar va shaharchalarda, qishloq joylarda kommunal xizmat ko'rsatishni qishloq xo'jaligi, yirik sanoat korxonalari va tashkilotlari ham amalga oshirar edi.

Respublika kommunal xo'jaligida umumiy quvvati bir kecha-kunduzda 6,3 mln. m³ ichimlik suvni olish quvvatiga ega bo'lgan inshootlar, 16238 km uzunlikdagi suv o'tkazgich shahobchalari va suv o'tkazgichlar, bir kecha-kunduzda umumiy quvvati 3,4 mln. m³ chiqindi suvlarini tozalash kuchiga ega bo'lgan inshootlar, 5114 km kollektorlar va kanalizatsiya shahobchalari, 3671 km issiqlik tarmog'i, 16 gaz to'ldiruvchi stantsiya va 72 ming km.dan ortiq gaz shoxobchalaridan foydalaniladi. Yiliga iste'molchilarga 2,1 mlrd. m³ ichimlik suv, 36,5 mlrd. m³ dan ziyod tabiiy gaz etkazib beriladi.

Mustaqillik yilliklarida O'zbekistonda kommunal xo'jaligi yirik sohaga aylandi, sanoat ishlab chiqarishining rivoji va aholining tez o'sishiga bog'liq xolda ildam suratlar bilan rivojlandi. Qishloq joylarida aholi yashaydigan joylarni obod qilishda loyihalash ishlari yo'lga qo'yildi, shaharchalar, ko'plab eksperimental agrosaharlar qurildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993 yil 15 iyuldagi "**O'zbekiston Respublikasida kommunal xizmat ko'rsatishni boshqarishni takomillashtirish to'g'risida**"gi Farmoniga muvofiq viloyatlar va Toshkent shahrida hududiy kommunal xo'jaligi va undan foydalanish birlashmalari barpo etildi. 1996 yilning boshidan boshlab Respublika Kommunal xizmat ko'rsatish vazirligi tizimida ko'pgina korxonalar va inshoot xususiy lashtirildi, kommunal xizmat ko'rsatish korxonalari negizida 20 aktsiyadorik jamiyati barpo etildi.

Respublika uy-joy fondi jamoat, uy-qurilish kooperativlari, davlat, fuqarolarning shaxsiy mulki bo'lgan uy-joylarni o'z ichiga oladi. 20-asrning 20-yillari boshlaridan O'zbekistonda davlat yo'li bilan uy-joy binolari qurila boshlandi. Shahar va qishloqlarda zamonaviy evropacha andozadagi binolar qad ko'tardi. Keyinchalik aholi turar joylarini yaxshilash uchun ko'plab mablag'lar sarflandi. Respublikada shaxsiy uy-joy qurilish xissasi katta. Jami uy-joy fondi 300,0 mln. m² dan oshib bolib, uning 42,6% shaharlarda joylashgan. Shahar uy-joy fondi marakazlashtirilgan suv ta'minoti bilan 75%, kanalizatsiya bilan 56,9%, markazlashtirilgan isitish bilan 62,6%, gaz bilan 92,3% ta'minlangan, uy-joylarning 60,4% vannaxonalalar bilan jihozlangan.

O'zbekiston Respublikasining "**Davlat uy-joy fondini xususiy lashtirish to'g'risida**" gi Qonuniga ko'ra respublikada davlat uy-joy fondini xususiy lashtirish asosan tugallandi. Davlat uy-joy fondining qariyb 99,0% fuqarolariga xususiy mulk qilib berildi. Umumiy maydoni 57 mln. m² bo'lgan 990,6 ming kvartira arzon baholarda, shu jumladan, 18,87 mln. m² bo'lgan 318,7 ming kvartira bepul (madaniyat, maorif, sog'liqni saqlash xodimlariga) xususiy mulk qilib berildi.

Shahar, shaharcha va tuman markazlarida aholini suv bilan ta'minlash, shuningdek ichimlik suvining sifatini yaxshilash maqsadida sutkasiga 381 ming m³ ichimlik suvi etkazib beradigan vodoprovod shaxobchalari qurilib ishga tushirildi, 90-yillarda Tuyamo'yin-Urganch, Tuyamuyin-Nukus, Uchqurg'on-Namangan, Damxo'ja va boshqa suv quvirlari foydalanishga topshirildi. Respublikada vodoprovod tizmining umumiy quvvati bir kecha-kunduzda 12,0 mln. m³, ko'cha vodoprovodlari yakka tarmog'i uzunligi 36231,5 km ga etdi. Aholi jon boshi hisobiga bir kecha-kunduzda iste'mol qilinadigan suv shaharlarda 536,0 l va qishloqlarda 240,0 l ni tashkil etdi.

Uy-joylarni obodonlashtirishda **k a n a l i z a t s i y a** muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda arxeologik qazilmalar davrida ayrim yirik shaharlarda (Samarqanddagi Afrosiyob qal'asi, Toshkentdagi Qoratosh hammomi xarobasidan) sopol quvurli kanalizatsiya qoldig'i topilgan. Aholi asosan kir o'ralar, haniklardan foydalangan. Kanalizatsiya-tozalash inshootlarining bir kecha-

kunduzdagi quvvati esa 4,0 mln. m³ dan oshiqni tashkil etadi. Kanalizatsiya-sanitariya inshootlari orqali 1,39 mlrd. m³ oqava suv o'tkaziladi.

Mustaqillik yillarida respublika shahar va ayniqsa qishloqlarini **gazlashtirish ustivor davlat siyosatiga aylandi**. Respublikaning shahar, shaharcha va qishloqlarida uzunligi 65,2 ming km dan ortiq yakka tortilgan gaz shoxobchalari mavjud. Jumladan 23,9 ming km dan ortiq er osti gaz quvuri, 27,5 ming gaz taqsimlash punkti (shundan 1573 tasi ko'chmas) ishlab turibdi. 3,38 mln. xonadon tabiiy gaz bilan ta'minlangan, bu umumiy xonadonlarning 70%ga yaqinini tashkil etadi. Binolarni isitish sohasida 935 gaz bilan ishlaydigan bug' qozonlari va 3671 ming km uzunlikdagi issiqlik tarmog'i ishlab turipti.

Respublika kommunal xo'jaligining yana bir muhim tarmog'i – shahar, shaharcha va tuman markazlari sanitariya holatini yaxshilash, qattiq va suyuq chiqindilarni o'z vaqtida yig'ish va ularni chiqindi maydonlariga olib borish zararsizlantirishdir. Bu xizmat 113 shahar, 97 shaharchada yo'lga qo'yilgan. Umumiy maydoni 930 gektar bo'lgan 173 chiqindi zararsizlantiriladigan maydonlar bor. Yiliga 11 mln. m³ qattiq va 5 mln. m³ suyuq chiqindi yig'iladi va ular 5 mingdan ortiq mashina va mexanizmlar (ko'cha supuradigan, suv sepadigan, axlat tashiydigan, kanalizatsiya va kir o'ralarini tozalaydigan va boshqalar) orqali chiqindixonlarga tashiladi. Yirik shaharlar – Toshkent, Andijon, Buxoro, Namangan, Uchqo'rg'on, Farg'ona va boshqalarda maxsus ixtisoslashtirilgan avtobazalar bor. Kommunal xo'jalik tarmog'ida uy-joylar, ijtimoiy, madaniy-maishiy inshootlar, muhandislik tizimlarini kapital ta'mirlash korxonali mavjud. Tarmoqdagi sanoat korxonalari sanitariya-texnika buyumlari, sanoat gaz jihozlari, nostandart buyumlar, kichik mexanizatsiya vositalari va xalq iste'moli mollari ishlab chiqaradi. Gaz apparatlari zavodi – Toshkentdagi "Gazavtomatika", Farg'onadagi "Gazapparatlar", Angrendagi tajriba mexanika zavodlarining mahsulotlari MDH mamlakatlariga ham chiqariladi.

Respublika Prezidentining Farmoniga asosan (19 dekabr 2000 yil) **Respublika kommunal xizmat ko'rsatish vazirligi «O'zbekkommunxizmat» agentligiga aylantirildi**. Bunday qayta qurishning asosiy maqsadi aholiga xizmat ko'rsatish tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish, hamda aholiga xizmat ko'rsatishda o'z-o'zini boshqarish va mahalliy davlat organlarining rolini va javobgarligini oshirish hisoblanadi. Xududiy kommunal-ekspluatatsiya birlashmalari viloyat hokimiyatlari ixtiyoriga berildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kommunal xizmat ko'rsatish sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirishning yangi bosqichi to'g'risida» 2001 yil 17 aprelda PF-2832 sonli Farmoni qabul qilindi. Unga muvofiq uy-joy mulkdorlarining shirkatlarini samarali faoliyat ko'rsatishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, aholiga ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar sifatini oshirish, kommunal xizmatlar xaqining to'liq va o'z vaqtida to'lanishi yuzasidan ma'suliyatni kuchaytirish masalalari ko'rib chiqildi.

2002 yilning 26 fevralida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Uy-joy mulkdorlari shirkatlarining faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. Unda ta'kidlanganidek respublikada aholiga kommunal xizmat ko'rsatish tizimidagi iqtisodiy islohatlar izchil amalga oshirilmoqda. Zarur qonunchilik va normativ huquqiy baza yaratilgan. Uy-joy mulkdorlarining shirkatlarini shakllantirish jarayoni faol davom etmoqda. Uy-joy mulkdorlarining salkam 1400 ta shirkatlari tashkil etilgan bo'lib, ko'p xonadonli jami uy-joy binolarining 86%iga raxbarlik qilish ularga topshirilgan. Ko'rsatilgan kommunal xizmatlarga hisob-kitoblar o'z vaqtida amalga oshirilishi uchun kollektiv ma'suliyati tizimi yaxshilandi. 1991 yilga qadar barpo etilgan ko'p xonadonli uy-joy binolarini kapital ta'mirdan chiqarish dasturlari ishlab chiqildi.

Ushbu yutuqlar bilan birga uy-joy mulkdorlari shirkatlarining faoliyatida qator jiddiy **kamchiliklar va hal etilmagan muammolar mavjud**. Xususan, uy-joy mulkdorlari shirkatlarini zurur moddiy-texnika bazasi nochor, ularning moddiy resurslar, asbob-anjomlar bilan ta'minlashda ularga amaliy ko'mak va yordam ko'rsatish zarur edi, hamda uylar atrofidagi er uchastkalarini qonun yo'li bilan biriktirib qo'yish kabi kamchiliklar mavjud edi. Oqibatda ko'pgina uy-joy mulkdorlarining shirkatlari uy-joylarini joriy hamda kapital ta'mirdan chiqarish, obodonlashtirish ishlarini o'z vaqtida bajarish uchun etarlicha mablag'ga ega emas edilar.

"Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi 1999 yil 15 apreldagi Qonuni bajarilishini ta'minlash maqsadida uy-joy mulkdorlari shirkatlarining faoliyati uchun qulay sharoit yaratish, uy-joy fondini saqlash, ta'mirlash-tiklash ishlarini o'z vaqtida o'tkazishda, uy-joylar

atrofidagi hududni obodonlashtirishni yaxshilashda mazkur shirkatlarning rolini oshirish, shuningdek ularning moddiy-texnikaviy va moliyaviy bazasini mustahkamlash chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Masalan, Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari xizmatlar ko'rsatishdan tushadigan daromadlardan 2007 yilga qadar barcha turdagi soliqlar va byudjetga yig'imlar to'lashdan ozod etildi va buning natijasida bo'shaydigan mablag'lar aylanma mablag'larni to'ldirishga, uy-joy mulkdorlari shirkatlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga, uy-joy binolarini ta'mirlashga, hududni obodonlashtirishga yo'naltiriladigan bo'ldi.

§ 5. Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'ini qayta qurish

Maishiy xizmat ko'rsatish. milliy iqtisodiyotning o'ziga xos sohaslaridan biridir. Hozir O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish xizmatining o'z an'analari va tarixiga ega bo'lgan tizimi shakllangan. Maishiy xizmat sohasida 130,0 ming kishi yoki respublika iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan jami ishchi va xizmatchilarning 8%dan ko'prog'i ishlaydi. Respublikada 60,0 mingdan oshiq modalar atelelari, salonlar, qabul punktlari ishlayapti. Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish iste'molchilar bilan bajaruvchilar o'rtasidagi munosabatdir. Bu munosabatlarni tartibga solish uchun Respublika Vazirlar mahkamasining qarori bilan O'zbekiston respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish qoidalarini ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Tizim korxonalarini aholiga 800dan ortiq xizmat turini ko'rsatadi. Ular poyafzal, kiyim kechak, trikotaj buyumlarini yakka tartibda tikish, to'qish va ta'mirlash, radio-televizion apparaturalar, ro'zg'orda ishlatiladigan asboblari, metal buyumlarini tuzatish va yasash, shaxsiy transport vositalariga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, mebellarni ta'mirlash, kiyimlarni kimyoviy usulda tozalash va buyash, kir yuvish, suratga olish, xammom, sartaroshlik xizmatlari, ro'zg'or buyumlarini ijaraga berish, transport xizmatlari, uy-joylar qurish va ta'mirlash xizmati, bog' va polizlarda qishloq xo'jaligi ishlarini bajarish xizmati va boshqa shunga o'xshash ishlarni bajaradi.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini davlat, jamoa, kooperativ, shaxsiy, aktsiyadorlik kabi turlicha mulk shakllariga asoslangan korxonalaridan iborat.

Maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarida har yili aholiga xizmat ko'rsatishning 150 dan ortiq turi va usullari joriy qilindi. Barcha xizmat turlarining soni qariyb 800 ga etdi. Lekin aholiga maishiy xizmat ko'rsatish aholining o'sib borayotgan talabini etarlicha qondira olmadi. Respublikaning ko'plab qishloqlarida maishiy xizmat ko'rsatish talab darajasidan juda uzoq edi.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni yanada takomillashtirish maqsadida 1992 yil aprel oyida aholiga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini va tashkilotlari uyushmasi - **"O'zmaishiyxizmatuyushma"** tuzildi. Tizim tarmoqlarini bozor munosabatlariga o'tkazish uchun maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish - ularni ijaraga, aholiga shaxsiy mulk qilib berish hamda aktsiyadorlik korxonalarini va kooperativlarni tuzish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Ayni vaqtda mulkchilikning aralash shakllariga asoslangan korxonalar ham barpo etila boshlandi.

1992-95 yillarda maishiy xizmatga qarashli jami 12587 korxonalar xususiy lashtirilib, 29 ijara korxonasi, 13 aktsiyadorlik jamiyatlari, 565 jamoa korxonasi, 527 shaxsiy korxonalar tashkil topdi, 4 mingga yaqin shaxs yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga o'tdi. Shahar va qishloqlarning guzarlarida 474 savdo-maishiy majmualari tashkil etildi, maishiy xizmatning 218 xil yangi shakl va usullari ishlab chiqarishga joriy etildi. 1996 yil boshlariga kelib, "O'zmaishiyxizmatuyushma"ga qarashli barcha davlat korxonalarini xususiy lashtirildi va ular turli mulkchilik shakllaridagi korxonalariga aylantirildi, ayrim korxonalar zarurat taqozosi bilan **ko'ngilli assotsiatsiyalarga, kontsernlarga birlashtirildi.** Korxonalarini davlat nazoratidan chiqarish bazan shoshilinch amalga oshirilganligi tufayli Respublika viloyatlarining yarimida maishiy xizmat uyushmalari tarqab ketdi. Maishiy xizmatga bo'lgan aholini talabini qondirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini 1995 yil 12 oktyabrda "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini faoliyatini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qaror qabul qildi. Unga ko'ra tarmoqning viloyat va tuman tuzilmalari qaytadan tiklandi. Barcha viloyat markazlarida, tumanlarda va shaharlarda maishiy xizmat sohasidagi kichik, xususiy va o'rta biznesni muvofiqlashtirish va qo'llab-quvvatlash uyushmalari tuzildi. Respublika Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 17 sentyabrdagi Qarori bilan aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasini markazdan turib boshqarishni tugatish va raqobat muhitini mustahkamlash, maishiy xizmat korxonalarini va mahalliy boshqaruv organlarining xo'jalik mustaqilligini oshirish maqsadlarida "O'zmaishiyxizmatuyushma" tugatildi. Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish ishlarini hududiy (viloyat) uyushmalari, maishiy xizmat ko'rsatuvchi tadbirkorlar tuman (shahar) uyushmalari boshqaradi. Respublikada aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni rivojlantirishni 1996-2000 yillarga mo'ljallangan dasturi ishlab chiqildi va muvaffaqiyatli bajarildi.

O'zbekiston Respublikasi aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasidagi chet el investitsiyasini jalb qilish, yangi ishchi o'rinlarini tashkil etish maqsadida chet el firmalari bilan qo'shma korxonalar

tashkil etildi. Hozirda O'zbekiston – Turkiya qo'shma korxonasi “Shuhrat” (Erkaklar ichki trikotaj kiyimlari), O'zbekiston – Afg'oniston qo'shma korxonasi “Imkon” (poyabzal ishlab chiqarish), Koreya respublikasi, Germaniya (“Ag Vella” firmasi), Turkiya, Yugoslaviya (“Loreal”, “Legeran”, “Per Karden”, “Obreme”, “Fillips” firmalari) bilan aloqalar o'rnatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil sentyabrdagi «Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimida islohotlarni chuqurlashtirish xaqida»gi Farmoniga asosan «O'zmaishiyxizmatuyushma» tugatildi. Bundan ko'zlangan maqsad aholiga xizmat ko'rsatish sohasini boshqarishda mahalliy hokimiyat organlari va korxonalarni mustaqilligini oshirish va bu sohada raqobatchilik muhitini mustahkamlashdir.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni xududiy uyushmalari viloyat va tuman (shahar) hokimiyatlari ixtiyoriga berildi.

Hozir Respublikada aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni uning doimiy yashash va ishlash joyiga yaqinlashtirish, maishiy xizmat ko'rsatish turlarini kengaytirish, sifatini yaxshilash borasida katta ishlar qilinayapti. Maishiy xizmat ko'rsatish ishlariga sanoat korxonalari, qurilish tashkilotlari, fermer va dehqon xo'jaliklari jalb qilingan. Bu o'z navbatida qishloq joylaridagi maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlarini kengaytirish imkonini beradi.

Tayanch iboralar

- *Ijtimoiy siyosat*
- *Ijtimoiy soha*
- *Ta'lim tizimi*
- *Ta'lim sohasidagi Davlat siyosati*
- *Ta'limni uzviyligi va uzluksizligi*
- *Kadrlar tayyorlash milliy dasturi*
- *Akademik litsey*
- *Kasb-hunar kolleji*
- *Bakavriatura*
- *Magistratura*
- *Sog'liqni saqlash tizimi*
- *Tibbiy xizmat*
- *Aralash va xususiy moliyalashtirish*
- *Xorijiy investorlar*
- *Shoshilinch tibbiy yordam*
- *Kommunal xo'jaligi*
- *Uzkommunalxizmat*
- *Uy-joy mulkdorlari shirkati*
- *Maishiy xizmat ko'rsatish tizimi*
- *Uzmaishiyxizmatuyushma*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Ijtimoiy tarmoqlar majmui to'g'risida nima deya olasiz?*
2. *Ijtimoiy siyosat tushunchasini qanday tushinasiz?*
3. *Ijtimoiy sohadagi islohotlarning vazifalari qanday?*
4. *Ta'lim tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?*
5. *Ta'lim to'g'risidagi qonun nima deya olasiz?*
6. *Ta'lim tizimini isloh qilish zaruriyati nima?*
7. *Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsiplari qanday?*
8. *Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?*
9. *Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida belgilangan ta'lim turlari qaysilar?*
10. *Maktabgacha ta'lim tizimi mohiyati nimada?*
11. *Umumiy o'rta ta'lim tizimi mohiyati nimada?*
12. *O'rta maxsus, kasb-xunar ta'limi tizimi mohiyati nimada?*
13. *Akademik litsey tizimi mohiyati nimada?*
14. *Kasb-hunar kolleji tizimi mohiyati nimada?*
15. *Oliy ta'lim tizimi mohiyati nimada?*
16. *Bakalavriatura to'g'risidagi tushunchangiz?*
17. *Magistratura haqida tushunchangiz?*
18. *Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni qanday tushunasiz?*
19. *Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash to'g'risida nima deya olasiz?*
20. *Maktabdan tashqari ta'limni qanday tushunasiz?*
21. *Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini ro'yobga chiqarish vazifalari qanday?*
22. *Milliy dasturni ro'yobga chiqarish bosqichlari va vazifalari to'g'risida nima deya olasiz?*
23. *Kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari qaysilar?*
24. *Sog'liqni saqlash tizimi to'g'risidagi tushunchangiz?*
25. *Sog'liqni saqlashning asosiy printsiplari qaysilar?*
26. *Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi*
27. *Kommunal ho'jaligi nimani tushunasiz?*
28. *Respublika uy-joy fondi to'g'risidagi tushunchangiz qanday?*
29. *Davlat uy-joy fondi qanday xususiy lashtiriladi?*
30. *Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida nima deya olasiz?*
31. *Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish nima deya olasiz?*
32. *Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish turlari qanday?*
33. *Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasi qanday isloh qilinadi?*

Adabiyotlar:

1. I. Karimov. *O'zbekiston XXI asrga intilmoqda*. Toshkent. O'zbekiston, 1999 yil. 15-19 betlar.
2. I. Karimov. *O'zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura*. Toshkent. O'zbekiston, 1996 y. 202 bet.
3. I. Karimov. *O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafvsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari*. Toshkent. O'zbekiston, 1997 y. 1-63 bet.
4. I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish-asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. *Xalq so'zi gazetasi*, 2004 yil 10 fevral.
5. *Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori*. Toshkent. «Sharq» 1997 yil. 1-63 betlar.
6. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 18 aprel 178-sonli «Aholiga kommunal xizmat ko'rsatishni takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori*. O'zbekiston Respublikasi Moliyaviy qonunlari №6. 2001 yil, 7-34 betlar.
7. «O'zbekiston Respublikasining sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish Davlat dasturi to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 1998 yil 10 noyabr, PF №-2107.
8. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori "Aholiga shoshilinch tibbiy yordam xizmatini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"* Xalq so'zi. 3 dekabr, 2003 yil.
9. «Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligini tashkil etish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2001 yil 13 fevral.
10. *O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish qoidalari*. O'zbekiston Respublikasi Moliyaviy qonunlari. №9-2 qism, 1998 yil 7-15 betlar.
11. S. Şulomov va boshqalar. *Mustaqil O'zbekiston*. Toshkent. Toshkent Islom universiteti, 2003 yil. 75-96 betlar.
12. *Regionalnaya ekonomika pod red. N. G. Kuznetsova i S. Teglova*, izd. Feniks Rostov-na-Donu 2001 g. 219-279 betlar.

9-bob. Tadbirkorlik, xususiylashtirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish

- § 1. Tadbirkorlik. Uning mohiyati, shakllari va ahamiyati.
§ 2. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlarining o'ziga xos tomonlari va bosqichlari.
§ 3. Aktsiyalashtirish–xususiylashtirishning asosiy yo'nalishidir.
§ 4. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida xususiylashtirishni chuqurlashtirishning asosiy vazifalari.

§ 1. Tadbirkorlik. Uning mohiyati, shakllari va ahamiyati

Bozor iqtisodiyoti biznesga asoslangan iqtisodiyotdir. Biznes biror ish yuzasidan bo'lgan ishbilarmonlarning iqtisodiy munosabatidir. Biznes bilan shug'ullanuvchilarni ishbilarmonlar yoki biznesmenlar deb yuritadilar (inglizcha business – ish, man - odam).

Biznes munosabat sifatida bir qator belgilarga ega: bizneschilar o'z manfaatiga ega, foyda olishga intiladi-lar, xatarli ishga qo'l urishga tayyor, tashabbuskor, ishning siru asrorlarini biladigan, o'zaro iqtisodiy aloqalar madaniyatini egallagan bo'ladilar, ularning aloqalari hamma ishtirokchilari uchun naf keltiradi. **Biznes – bu ruxsat etilgan, jamiyat a'zolariga naf keltiruvchi faoliyat bilan shug'ullanib, pul, daromad topishni bildiradi.**

Biznes keng ma'nodagi qonuniy yo'l bilan daromad topishga qaratilgan faoliyatdir. Madaniylashgan bozor iqtisodiyoti pul topishning g'ayri qonuniy usullarini tan olmaydi. Shu boisdan qalloblik, tovlamachilik, poraxo'rlik, o'g'irlik, fohishalik, tilamchilik, bosqinchilik, narkotik moddalar bilan shug'ullanib pul topish kabilarni haqiqiy biznes deb atash mumkin emas. Man etilgan yo'llar bilan daromad topishni biznes munosobati inkor etadi. Ammo ijtimoiy hayotda g'ayri qonuniy yo'l bilan pul topish uchrab turadi, lekin bu bozor munosobati qonunlari bilan boqliq emas. Biznes ishbilarmonchilik munosabati sifatida o'z ishtirokchilariga ega. Ular jumlasiga:

- **yakka tartibda biznes bilan shug'ullanuvchi kishilar, tadbirkorlar jamoasi va uyushmasi;**
- **yakka iste'molchilar, iste'molchilar birlashmalari;**
- **davlatning iqtisodiy idoralari kiradi.**

Biznesning eng asosiy jihati tadbirkorlikdir. Tadbirkorlik biznesi – bu mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish orqali daromad topishni ko'zlovchi faoliyatdir. Shunga ko'ra u ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat ishi va tijoratda vositachilik qilishni o'z ichiga oladi.

Biznesga bozor orqali talab-ehtiyojni qondiruvchi faoliyat ham kiradi. Iste'molchilar (xaridorlar)ning biznesda ishtirok etishdan manfaati tovar va xizmatlarni sotib olishlaridir. Tadbirkorlik biznesidan farqliroq iste'molchi biznesida hamma fuqarolar qatnashadi, ularning talab-ehtiyojlarini bozor orqali qondirish zarurati faol tadbirkorlikni talab qiladi. **Tadbirkorlarning o'zlari: birinchidan**, inson sifatida hayot kechirish uchun iste'molchi biznesiga kirishadilar; **ikkinchidan**, ular ishlab chiqaruvchi sifatida resurslarni xarid etib ishlatadilar, o'z tovarini sotadilar. **Tadbirkorlik biznesning bir qismi, u tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish yo'li bilan daromad topishdir.** Biznesga tadbirkorlikdan tashqari boshqa yo'l bilan, masalan, **pul yoki qimmatbaho buyumlarni bankka qo'yib, daromad topish yoki erni ijaraga berib pul topish kabilar ham kiradi, lekin bu faoliyat sohalarida yaratuvchilik yo'q, ya'ni hech bir narsani yaratmay, u boylikdan boylik undirishdan iborat, xolos.**

Biznes munosabatining ikkita **asosiy talabi bor:**
Birinchidan, biznes ishtirokchilari suverinitetga, mustaqillik, erkinlikka ega bo'lishlari shart. Ammo bu biznes sub'ektlarining mustaqilligi bilan cheklanmaydi, balki har bir sub'ektning boshqa sub'ekt, ya'ni o'zi aloqa qiladigan sub'ekt manfaatlari bilan hisoblashish, uning niyatlarini va xatti-harakatlarini bilish va to'g'ri tushunishni ham talab qiladi. Boshqalarni nazarpisand qilmagan erda haqiqiy biznes bo'lmaydi. Sub'ektlarning biznes yuzasidan bo'lgan munosabatlari belgilangan tartib-qoidalar doirasida bo'ladi va buni davlat nazorat qiladi. **Ikkinchidan**, biznes aloqalaridagi sub'ektlar manfaatlarining murosali munosabatda bo'lishi talab qilinadi. Murosa

ish yuzasidan bir-biri bilan aloqa qiluvchilar o'zaro majburiyatlarini kanda qilmay bajarishlarini, xatti-harakatlari har ikki tomonga zarar keltirmasligini ularning suverinitetini buzilmasligini taqozo etadi.

Bozor iqtisodiyotining asosini tadbirkorlik tashkil etadi. Tadbirkorlik iqtisodiyotning harakatga keltiruvchi kuchi hisoblanadi.

Tadbirkorlik-kishilarning moddiy va pul mablag'larini amalda xo'jalik oborotiga tushirib, daromad topish mo'ljallangan iqtisodiy faoliyatidir. Tadbirkorlik, umuman pul topish emas, balki yaratuvchilik faoliyati orqali daromad olishni bildiradi. Pul topish yollanib ishlash, erni ijaraga berib renta olish, pulni bankka qo'yib protsent olish orqali ham bo'ladi. Ammo ular tadbirkorlikka kirmaydi.

Tadbirkorlik mavhum narsa emas, balki aniq maqsadga qaratilgan faoliyat aniq shaxslar xatti-harakatida namoyon bo'ladi. **Tadbirkorlik ishi bilan shug'ullanuvchi shaxslar tadbirkor yoki ishbilarmon deb yuritiladi.** «O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida»gi qonunga ko'ra «Tadbirkorlik — mulkchilik sub'ektlarining foyda olish maqsadida tavakkal qilib va mulkiy javobgarligi asosida amalda qonunlar doirasida tashabbus bilan iqtisodiy faoliyat ko'rsatishdir». Tadbirkorlar sinfi erkin bozor iqtisodiyotiga tayangan demokratik jamiyatdagi **o'rtancha sinfdir.** Ular iqtisodiy faol guruh hisoblanadi. O'rtancha sinf ikki qutbdagilar- boylar va kambag'allar hisobidan ortib boradi. Bu toifa o'rtacha mavqega ega, uning vakillari ham o'z biznesiga, mulkiga ega, ammo ayni vaqtda o'zlari ham ishlaydilar. Ular o'ziga to'q guruh, shu sababli jamiyatda sotsial keskinlik chiqarmaydilar, sinfiy kurash va revolyutsiyaga moyil bo'lmaydilar. Ular o'z tabiati bilan gibriddir, ya'ni chatishilgan sotsial tabaqadir. Tadbirkorlar sinfi turli toifadagi ishbilarmonlardan iborat bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida **tadbirkor-ishbilarmonlarning quydagi guruhlari paydo bo'ladi:**

1. Mayda ishlab chikarish bilan band bo'lgach ishbilarmonlar; ular odatda **yakka tartibda faoliyat ko'rsatuvchilar deb yuritiladi.**

2. Intellektual mulk sohiblari **aqliy-ijodiy mehnat** bilan shug'ullanuvchi kishilar.

3. **Fermerlar, tomorqa xo'jaligi sohiblari, dala hovli egalari.**

4. Jamoa va aksionerlar mulkining birgalikdagi egalari.

5. O'z korxonasiga ega, o'zgalarni yollab ishlatuvchi mulk sohiblari.

Aytilgan toifalar tadbirkorlik faoliyatining sub'ekti, ular o'zaro munosabatda bo'ladilar.

Tadbirkorlik mulkiy munosabatlar doirasida yuz beradi. Mulchilik turli-tuman bo'lganidan tadbirkorlik ham bir xil emas. Uni xususiy faoliyat bilan cheklab bo'lmaydi. **Xususiy tadbirkorlik bilan bir qatorda jamoa, individual-oilaviy, davlat, aralash (qo'shma) tadbirkorliklar ham bo'ladi.** Tadbirkorlik turli mulk qorishmasiga tayanishi mumkin. Masalan, aksioner jamiyat doirasidagi tadbirkorlikda, xususan, jamoa, davlat va xorijiy kapital qatnashishi mumkin. Tadbirkorlik rivojlangan jamiyatda mulk egalari ko'payganidan mol-mulki talon-taroj qilgandan ko'ra, uni avaylash va ko'paytirish iqtisodiy jihatdan hamma uchun ma'qul bo'ladi.

Tadbirkorlikning **muhim belgilari yoki amal qilish printsiplari quyidagicha:**

1. Mulkiy munosabatlarning ishtirokchisi bo'lish ishlab chiqarish omillarining **barchasiga yoki ba'zi biriga va yaratilgan tovarlarga egalik qilish.**

2 **Iqtisodiy erkinlik, xo'jalik faoliyati turini tanlash,** uni **resurslar bilan ta'minlash, oldi-sotdi ishlarini yuritish,** ishlab chiqarishni boshqarishda erkinlik.

3. Iqtisodiy xatti-harakatlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish; **ish natijasiga javob berish, tavakkal qilib ish yurita olish, iqtisodiy xatarli ishga qo'l urish**

4. **Foyda olishga intilish;** foydaga erishish chora-tadbirlarini ko'rish, olingan foydani o'z bilganicha ishlatish.

5. **Tijorat siriga ega bo'lish;** biznesga oid va o'zgalarga oshkor etilmaydigan ma'lumotlarni sir tutish.

6. **Raqobat kurashida katnashish;** bozorda amal qiluvchi qoidalarga rioya etgan holda xalol raqobatda qatnashib, uning g'irrom, yovvoyi usullaridan voz kechish.

7. **Halollik bilan ish yuritish, qalloblik, g'irromlik va aldanchilikka moyil bo'lmaslik.** Obro' (imij)ga ega bo'lish, boshqalarga ishonish va boshqalar ishonchini qozonib e'tibor orttirish, firma nomini e'zozlab, unga putur etkazmaslik, firmani obro'sizlantirmaslik.

Tadbirkorlik deganda uning o'tmishdagi qo'pol yovvoyi shakllari emas, balki zamonaviy turlari, ya'ni madaniylashgan shakllari haqida gap ketadi. **Hozirgi zamon tadbirkori ENG avval bozorni talabgor tovarga to'ydira oladigan tovar ishlab chiqaruvchidir.** U yangilikni joriy eta oladigan, ishlab chiqarish omillaridan oqilona foidalanib, iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan, o'zining va o'z jamiyatining boyligini oshira oladigan, kishilarning farovonligiga hissa. qo'sha oladigan bo'lishi zarur.

Savdo-sotiqdagi tadbirkorlikdan farq qilgan holda ishlab chiqarishdagi **tadbirkorlik nisbatan yirik kapital, uzoq vaqt, katta tajriba, keng va chuqur bilimlar, boshqarish mahorati va malakali ish kuchini talab qiladi.** U serkapital, serxatar bo'ladi va nihoyat katta toqat talab qiladi. Masalan, savdoda 1 mln. so'mlik oborot qilish uchun 100 ming so'm oborot kapitali va bir oy muhlat etarli bo'lsa, sanoatda 1 mln. so'mlik mahsulot yaratish uchun 2—3 mln. so'mlik kapital va 3—4 oy vaqt ketishi mumkin. Ishlab chiqarish tadbirkordan nafaqat iqtisodiy, balki texnikaviy va boshqarish bilimlarini talab qiladi.

Tadbirkorlik **innovatsiya** faoliyati tarziga kirsam, ya'ni texnika va **texnologiya yangiliklarini joriy etish** bilan bog'liq bo'lsa, iqtisodiy, o'sish tezlashadi. Innovatsiya tufayli **mehnat unumi o'sadi, yangi tovarlar paydo, bo'ladi, bozor yanada to'yinadi.** Ammo innovatsion tadbirkorlik uchun ilmiy-texnikaviy ishlanmalar, ya'ni patent, litsenziya, nou-xau bozori erkin va baynalmilal miqyosda amal qilishi shart. **Tadbirkorlik yuzaga chiqishi uchun jamiyatda iqtisodiy erkinlik bo'lishi shart, ya'ni cheklanmagan bozor, erkin narx-navo, kredit, innovatsiya, eksport-import erkinligi talab qilinadi.** Tadbirkorlik rivoji uchun erkinlik moliyaviy aloqalarni ham qamrab olishi kerak.

Tadbirkorlar hohlagan bankini tanlab ish ko'radi, bir necha bankda o'z hisob varag'i (schyoti)ni ochishi, o'z pul mablag'larini o'z bilganicha ishlatishi, o'z mablag'ini naqd pul qilib YOKI naqt pulsiz schyotdan-schyotga ko'chirib olishi mumkin. Tadbirkor qonuniy faoliyat bilan shug'ullanganda uning moliyaviy ishlariga xech kim aralashishga hakli emas. **Tadbirkor byudjet bilan ham erkin aloqada bo'ladi. Belgilangan soliq summasini byudjetga to'laydi; byudjetdan tegadigan pulni o'zi o'zlashtiradi.** U xoxlagan moliyaviy kompaniya yoki tashkilot faoliyatida ishtirok eta oladi. Tadbirkorlik uchun qulay muhit — bu yagona iqtisodiy maydonning, jumladan, yagona pul maydonining mavjud bo'lishidir. Iqtisodiy maydonda korxonalar erkin ish tutishi, iqtisodiy bitimlar tuza olishi shart. Bu erda tovarlar, kapitallar va ish kuchi erkin va cheklanmagan holda ko'chib yura olishi kerak, yangi ishlab chiqarish resurslari har tomonga qarab erkin oqa olishi kerak. Iqtisodiy aloqalar pul va bozor orkali amalga oshadi, barter emas, haqiqiy oldi-sotdi amal qiladi. Oldi-berdi bo'yicha xisob-kitoblar yagona valyuta bilan kilinib, u erkin muomalada almashtiriladigan bo'lmog'i zarur. Yagona iqtisodiy maydonda tadbirkorlik uchun bir xil ishlab chiqarish infrastrukturasi xizmatlari ko'rsatiladi. Bu erda narx va tariflarning tashkil topish qoidalari ham bir xil bo'ladi. Yagona iqtisodiy maydonning doirasi har xil bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik bilan millionlab kishilar band bo'lganidan uni hech qachon bir **markazdan boshqarib bo'lmaydi.** Shunisi muhimki **tadbirkorlikni iqtisodiy mexanizm** tartibga soladi. **Uning muhim xususiyati o'zini-o'zi boshqarish va munitsipal-mahalliy hokimiyat doirasida boshqarishdir.** Bunday boshqarish usullari **iqtisodiy federalizm** deb yuritiladi. Iqtisodiy federalizm sharoitida xalqaro, milliy yoki hududiy miqyosda tadbirkorlikning u yoki bu ko'rinishi ustivor rivojlanadi. **Ochiq iqtisodiy zonalarda xorijiy tadbirkorlik** va qo'shma-aralash tadbirkorlik, ichki hududlarda, va **yirik sanoat markazlarida milliy sanoat tadbirkorligi, qishloq erlarida agrotadbirkorlik, dam olish va turizm hududlarida servis tadbirkorligi** (xizmat ko'rsatish) rivoj topadi. Tadbirkorlikning mulkiy shakllari ham har xil salmoqqa ega bo'ladi. Sanoat-savdo markazlarida yirik biznes, davlat tadbirkorligi keng rivojlanadi. Mayda shaharlarda **kichik biznes, qishloq fermer xo'jaliklari** tarkaladi, mayda hududiy bo'g'inlarda **oilaviy-ivividual va mahalla, jamoa tadbirkorligiga sharoit qulay bo'ladi.** Tadbirkorlik o'z-o'zidan **davlat ishtirokisiz, uning yordamisiz rivoj topmaydi.** Davlat soliq, subsidiyalar, eksport imtiyozlari, o'zining axborot xizmatlari orqali, shuningdek, o'z hisobidan **bepul umumiy ta'lim berish orqali tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlaydi.** Tadbirkorlik **yuridik jihatdan** kayd etiladi, uning shart-sharoiti, qonun-qoidalari, **haq-huqini** belgilovchi, davlat va jamoatchilik **tomonidan himoya qilinishi va kafolatlanishini ta'minlovchi qonunlar amal qiladi.** «O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik

to'g'risida»gi **qonunda tadbirkorlarga o'z mol-mulkidan foydalanish erkinligi**, maxsulotlarni taqsimlash mustaqilligi, **huquqiy tenglik, ixtiyoriy ishga yollash, cheklanmagan daromad olishga imkoni kafolatlanadi**. Odatda tadbirkorlar qonunlar man etmagan har qanday faoliyat - bilan shug'ullanishga haqli bo'ladi. Tadbirkorlik faoliyati mavhum bo'lmay, aniq, ochiq-oydin ishda, ya'ni turli-tuman firmalar, kompaniyalar va korxonalar ishida o'z ifodasini topadi.

Tadbirkorlikning o'z **axloqiy qoidalari bor, ulardan eng muhimi halollik va haromdan xazar qilishdir**. Bu qoida islom ta'limotida qo'llanishi shart deb bilinadi. **Alloh taolo Qur'oni Karimda «halol va pokiza nafaqa englar va solih ishlar bajaringlar» deb buyurgan. Hadisi shariflardan birida payg'ambarimiz «halol nafaqa bilan ta'minlash har bir musulmon uchun farzdir»** - deganlar. Islom ta'limotiga ko'ra mehnatsiz qo'lga kiritilgan luqma haromdir. Tadbirkorlar xam o'z risqu nasibasini halol mehnat bilan topishlari shart, halollik — imijga ega bo'lishni kafolatlaydi.

Tadbirkorlikni **yo'lga qo'yishning quyidagi uchta muhim shakli bor: yakka holda tadbirkorlik qilish, shirkat va korporatsiya (kooperativ)**.

Yakka holda tadbirkorlik qilish eng oddiy shakl bo'lib, bunda boshqaruv ishlarini bir odam olib boradi, lekin bu barcha ishni bir odam bajaradi degani emas. Yakka holdagi tadbirkorlikka asoslangan korxonada juda ko'p **yollangan ishchilar mehnat** qiladigan joylar bor. Agar ishni bir kishni olib borsa, demak, u sohibkor hisoblanadn. Sohibkor nazorat qiladi, butun ma'suliyatni o'z zimmasiga oladi va tushgan daromadni hisoblab turadi. Tadbirkorlikni yo'lga qo'yishning mazkur shakli bir qancha **afzalliklarga ega**. Bunda tadbirkor tijorat faoliyatini hech bir **shartnomasiz**, faqat o'z qaroriga ko'ra boshlashi mumkin. Uning o'zi qabul qiladigan qaror **shaxsiy qaror** bo'lib, u sherikka ham, direktorlar kengashiga ham bog'liq bo'lmaydi. Bundan tashqari tadbirkor faqat o'z qarori uchun javob beradi va shunga asoslanib ish tutadi.

Shirkatchilik ham tadbirkorlikni yo'lga qo'yishning oddiy shaklidir. Biroq u ko'proq qonun yo'li bilan boshqarib turiladi. Bundan tashqari sheriklar o'rtasida; muammolar, xuddi uchinchi tomon bilan sheriklarning o'zaro munosabatlari muammolari singari vujudga keladi.

Tadbirkorlikning korporatsiya shakli, «korporatsiya» degan so'z Amerika huquqshunosligida keng qo'llaniladi. AQShda korporatsiyalar o'rtasida, shuningdek shaxslar, muassasalar, bir yoki bir kecha kishining xoxishi bilan o'z oldilaridagi maqsadga erishish uchun tuzilgan va odatda tadbirkorlik tusida bo'lmagan idoralar o'rtasida farq bor deb hisoblanmaydi. Keng ma'noda olganda AQShda muayyan davlat vazifalarini amalga oshiradigan munitsipial tashkilotlar, foyda olishni maqsad qilib qo'ygan diniy jamoalar, ilmiy, o'quv, madaniy, tibbiyot muassasalari va tijorat kompaniyalari korporatsiyalari mavjud.

Respublika to'lig'icha mustaqil bo'lishi uchun iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lishi va tadbirkorlikni keng ko'lamda rivojlantirishi shart. Bunga esa osonlikcha erishib bo'lmaydi, chunki meros bo'lib qolgan iqtisodiy munosabatlar bu ishda to'g'anoq bo'lishi tabiiy. Shunday bo'lsada, tadbirkorlikni rivojlantirish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish respublikamizda iqtisodiyotni tez rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Tadbirkorlikni rivojlanishi chet el investitsiyalarining kirib kelishi uchun shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi, aholi tadbirkorlik yo'llarini ulardan o'rganadi.

Xususiy tadbirkorlik faoliyatini har tomonlama rag'batlantirish, mayda ulgurji va oilaviy asosdagi savdo tizimlarini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Naqd chet el valyutalarini va MDH mamlakatlari pul belgilarini O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va xorijiy fuqarolar tomonidan respublikaga keltirish ko'payadi.

§ 2. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlarining o'ziga xos tomonlari va bosqichlari

Mamlakatda iqtisodiy qayta qurishning asosiy vazifasi bo'lib mulkiy munosabatlarni islox qilish hisoblanadi. Jaxon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti mulkchilikning ko'p xilligiga tayanadi, chunki **bozor munosabatlarini asosini konkurentsia tashkil** qiladi. Sotsialistik tuzumda davlat mulkchiligi uning yagona iqtisodiy asosini tashkil qilib o'zining samarasizligini ko'rsatdi. Oqibatda xalq iste'mol tovarlarining sifati past bo'ldi, ularni assortimenti juda kam bo'ldi, yangi texnika, fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish juda qiyin kechdi, ishlab chiqarishda qatnashayotgan kishilarni iqtisodiy manfaatdorligini pasayishiga olib keldi va hokazo.

SSSRni tugashi va yosh milliy davlatlarni bozor iqtisodiyotiga o'tishi eng avvalo ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan davlat mulkchiligini qayta ko'rib chiqishdan va **ko'p ukladli iqtisodni yaratishdan boshlandi**.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikning barcha turlari teng huquqqa ega bo'ladi. Ularni paydo bo'lishligi uchun barcha shart-sharoitlar yaratildi- (huquqiy normalar, faoliyat ko'rsatish mexanizmlari soliqqa tortish yuzasidan imtiyozlar berildi va hokazo.)

Mulkiy munosabatlar taraqqiyotida xususiylashtirish yoki privatizatsiya zaruratga aylanadi. Mulkiy monopoliyadan mulkiy erkinlikka o'tish muqarrarligidan privatizatsiya zarurati kelib chiqadi. **Privatizatsiyaning lug'aviy ma'nosi xususiylashtirish** degani. Ammo privatizatsiya iqtisodiy jihatdan mulkni davlatlashtirishdan chekinishni, davlat mulkining boshqa mulklarga aylanishini bildiradi. U davlat mulki hisobidan nodavlat mulk shakllarini rivojlantirishdir. Mulkiy munosabatlarga xos narsa erkin mulkdan monopol mulk (bunga davlat mulki ham kiradi) va qaytadan monopol mulkdan erkin mulkka o'tishdir. Shu sababli **privatizatsiya faqat hozir biz yashab turgan davrda yuz bermoqda desak noto'g'ri bo'ladi**. O'tmishda er, suv, o'rmon boyliklari, bino, inshoot va boshqalar davlat mulkidan chiqarilib, ayrim shaxslarga – ularning davlat oldidagi alohida **xizmatlari uchun, xususiy mulk sifatida berish mavjud bo'lgan**. Ammo u paytlarda privatizatsiya davlat mulkining faqat xususiy mulkka aylanishidan iborat bo'lgan va ayrim mamlakatlarda yuz bergan. Hozirgi **privatizatsiya umuminsoniy, umumdunyo hodisasi bo'lib, monopollashgan bozor iqtisodiyotidan erkin bozor iqtisodiga o'tish bilan bog'liq**. Bu hodisaning o'z moddiy asosi bor. Ilgari ishlab chiqarish faqat katta miqiyosda to'plangan holda rivojlana olgan, chunki texnika-texnologiya shuni talab qilgan. Endilikda ishlab chiqarishning katta qismi ozchilik qo'lida to'planishi shart emas. Aksincha mayda firmalar doirasida ham samarali ishlab chiqarishini yurgizish mumkin, chunki katta xususiy mablag' bo'lmasa-da, uni qarz olib, hatto asbob-uskunani ijaraga olib tadbirkorlik qilish mumkin. Mayda tarqoq ishlab chiqarish raqobatga sharoit hozirlab, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Mulkning davlat ixtiyorida bo'lish zarurati kamaydi. Shu boisdan privatizatsiya ommaviy tus olib, hamma davlatlarda yuz bermoqda, bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lgan davlatlarda ham amalga oshmoqda.

Xususiylashtirish mulkni demokratiyalashtirish sifatida davlat mulkini ko'pchilik o'rtasida tarqatib, **mulkdorlarni ko'paytirishni bildiradi. Uni amalga oshirishning bir necha yo'li mavjud:**

1. **Davlat korxonalarini aktsionerlar jamiyatiga aylantirib, uning molu-mulki hisobidan chiqargan aktsiyalarni xalqqa sotish. Aktsiyani sotib olgan kishi mulkdorga aylanadi.**

2. **Ijaraga olingan davlat korxonasini ijarachilar jamoasi tomonidan o'zi ishlab topgan pulga yoki qarzga sotib olib, uni jamoa mulkiga aylantirish. Bunda yangi mulkdorlar xalq emas, faqat korxonaga jamoasi bo'ladi.**

3. **Davlat mulkini qiymatiga qarab chiqariladigan sertifikatlar yoki vaucherlarga binoan fuqarolarga bepul berish. Bunda mulk xalq o'rtasida tarqatiladi, chunki vaucher va sertifikat korxonaga aktsiyasini olish huquqini beradi.**

4. Davlat mulkini faqat tanilgan, ishning ko'zini biladigan, mas'uliyatni zimmasiga ola biladigan tadbirkorlarga, boshqaruvchilarga (**menejerlarga**) **sotish**. Bunda ham **ma'lum qatlamgina mulk sohibiga aylanadi**.

5. Davlat mulkini xorijiy qarzni uzish **evaziga chet el firmalari va fuqarolariga berish**. Bunda milliy mulk hisobidan xorijiy mulk o'sadi.

6. Davlat mol-mulkini **auksionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish**. Bunda ham faqat ma'lum toifadagi kishilargina **yangi mulk sohibiga aylanadilar**.

Xususiylashtirish usullarni tanlash undan kutilgan maqsadga bog'liq:

- Agar ishbilarmonlikni rag'batlantirib mulkiy ma'suliyatni kuchaytirish nazarda tutilsa, xususiylashtirish saralangan ozchilik o'rtasida o'tkaziladi.

- Mulkchilik sotsial adolatni ta'minlab, hamma uchun teng imkoniyat yaratish shart bo'lsa, xususiylashtirish butun xalq ishtirokida o'tkaziladi. Bunga Rossiyadagi vaucherizatsiya misol bo'la oladi. Rossiyada **1992 yil har bir fuqaroga 10000 rubllik vaucher tarqatildi**, bu bilan har bir kishi davlat mulkida shu summaga teng hissaga ega bo'ldi. **O'zbekistonda privatizatsiya korxonalar jamoasi uchun ustivorlik berish yo'sinida boshlandi. Bunda korxonalar mol-mulki uning jamoasiga beriladi. Bundan maqsad privatizatsiya jarayonida ko'proq jamoa mulkini o'stirish bo'ldi, ammo iqtisodni liberizatsiyalash uchun xalq privatizatsiyasiga ham yo'l berildi.**

- Agar privatizatsiya chet el kapitalining kirib kelishiga yo'l ochishi zarur bo'lsa, davlat mulki xorijiyarlarga berish shaklida amalga oshiriladi. Privatizatsiya usullaridan ayrimlarining ustivorligi boshqa usullarni ham qo'llashni bildiradi. Masalan, O'zbekistonda **privatizatsiya korxonalar jamoasiga ustunlik beradi, lekin aksionerlash ham mavjud, unda chet el kapitali ham ishtirok etib, mulkni sotib olishi mumkin.**

Privatizatsiya sharoitiga qarab **pulli, bepul yoki imtiyozli** tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan qat'iy nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilikni ta'minlaydi, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkining hamma shakllari va turlari rivojlanadi. Privatizatsiya davlat mulki monopoliyasini tugatishga qaratilgan, ya'ni antimonopol xarakterga ega, mulk sohiblarini, binobarin, mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilarni ko'paytirib, sog'lom konkurensiyaga yo'l ochadi. **Xususiylashtirishning pirovard maqsadi mulkiy mas'uliyatni ishga solish orqali iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash, xalq farovonligini oshirishdir.** Chunki, xususiylashtirish yangi tadbirkorlar sinfini vujudga keltiradi. Ular ishlab chiqarishni rivojlantirishga, maxsulot sifatini yaxshilashga natijada foyda olishga va uning darajasini oshirishga manfaatdordirlar.

O'zbekistonda xususiylashtirishning o'ziga xos tomonlari. O'zbekiston Respublikasida xususiylashtirish jarayoni o'z yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Unda regionlarni sotsial-iqtisodiy xususiyatlari, xususiylashtirishga real tayyorgarlik darajasi va xar xil tomonlarni manfaatlari hisobga olinayapti. Bu sohada Rossiyada **juda qisqa vaqt ichida aholini sotib olish qobiliyatini hisobga olmay, puxta o'ylangan xarakat dasturiga ega bo'lmay turib** o'tkazildi. Rossiyada xususiylashtirishga iqtisodiy va moliyaviy **barqarorlik omili** sifatida qaralmadi. Shuning uchun u iqtisodiy jihatdan kuchli bo'lgan mulkdorlarni qatlamini vujudga keltirmadi. Rossiyada o'tkazilgan xususiylashtirish jarayoniga baho berib taniqli olim N.Shmelov («Bessovestnaya ekonomika-neeffektivna», gazeta «Trud» 19 iyul 1997 yil) shunday degan edi: Kishilarni sotib olish qobiliyatidan mahrum qilib davlat mulklarini, shu jumladan «Uralmash» kabi gigantlarni ham **direktorlarga tarqatib yubordi.** Shunday qilib Rossiyada **millionerlar tayinlandi.** Xususiylashtirish jarayonini g'oyasi bozorga tezroq o'tish uchun **hamma narsani tezroq tarqatish** bo'ldi. Amalda esa bu jarayon ishlab chiqarishni pasayib ketishiga, moliyaviy muvozanatni –baravarlikni buzilishiga olib keldi. Mulkchilik shaklini o'zgartirgan korxonalar bankrotlik yoqasiga kelib qoldi va arzimagan bahoga qaytatdan sotib yuborildi. **Keng mulkdorlar qatlami o'rniga vaucher egalari, chek fondlari, Moliya va xolding kompaniyalar** tarmoqlari vujudga keldi. Natijada aholining asosiy qismi savodsiz bo'lganligi uchun mablag'lar bir joyga to'plandi va hokazo.

Sotsial adolat printsiplarini ta'minlash qobilida Rossiyada o'tkazilgan **«Chekoviy xususiylashtirish»** usuli O'zbekistonda qabul qilinmadi. Bunga juda ko'p obektiv sabablar mavjuddir. Masalan: mamlakat boyligi ko'p avlod mehnati bilan yaratilgan. Shuning uchun Respublika har bir aholisini real qo'shgan hissasini aniqlash qiyin; tekinga chek tarqatish, mamlakat boyligini qadrsizlantiradi. Ma'lumki tarqatilgan cheklarni «Ucharlar» arzimagan pulga sotib olib qo'yдилar va hokazo. Shuning uchun O'zbekistonda bu yo'l qabul qilinmadi. **O'zbekistonda eng avvalo xususiylashtirish davlat nazoratida o'tkazildi va o'tkazilayapti.** Davlat iqtisodiy islohotlar o'tkazishni asosiy printsiplarini ishlab chiqdi. Uning asosida **xususiylashtirishning xuquqiy asosini** yaratish, **bosqichma-bosqich** xususiylashtirish hamda sotsial adolatlilik printsiplari yotadi. Xususiylashtirish jarayonini **boshlanishidan oldin unga** katta tayyorgarlik ko'rildi. Prezidentimizning 1992 yilning «Birja va birjalar faoliyati to'g'risidagi» Farmoni, «O'zbekiston Respublikasi Mulkchilik to'g'risida»gi, «O'zbekiston chet el investitsiyalari

to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish» qonuni bunga misol bo'la oladi.

Xususiylashtirish jarayoni respublika aholisiga turar joyni sotish (tekinga berishlar)dan boshlandi. **Bu bosqichda** savdo, umumovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari, mahalliy, engil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida o'tkazildi. **Bu kichik xususiylashtirish** deb ataladi. **Ikkinchi bosqich**, o'rta va yirik davlat korxonalarini mulkini xususiylashtirish bilan aniqlanadi.

Bu bosqichda sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa sohaslarida xususiylashtirish ishlari amalga oshirilayapti. Bu jarayon ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohaslariga ham kirib borayapti. Shubhasiz kelgusida ularning soni yanada ortadi. **O'zbekistonda xususiylashtirishning o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iborat bo'ldi:**

1. Respublikaning qiyin **demografik situatsiyasi**, ya'ni mehnat resurslarining ko'pligi, aholi migratsiyasining kamligi, aholi daromadining pastligi;
2. Xususiylashtirish oqibatida **bo'shab qolgan aholi qatlamini ijtimoiy himoyalash** davlat tomonidan ko'p tadbir o'tkazishni talab qildi. **Ikkinchi tomondan** davlat korxonalarining mol-mulkini xususiylashtirish asosan mehnat jamoalari tomonidan ularning **ixtiyorida qolgan foyda hisobiga amalga oshirildi. Shaxsan sotib oluvchilarning ulushi nisbatan kam bo'ldi.** Bunga sabab davlat korxonalarini mol-mulkini auktsionda sotish hali talab darajasida rivoj topmagan edi.
3. Chet el investorlarini xususiylashtirish jarayoniga jalb qilish masalasi. Xususiylashtirishni ko'zda tutilgan ko'pchilik korxonalariga ishlab chiqarishni texnik holatini pastligi, texnika va texnologiyani eskirib qolganligi xosdir. Shuning uchun chet el investitsiyalari ishlab chiqarish tarkibini qurishga, modernizatsiyalashga, xalq iste'moli buyumlari bilan bozorni to'ldirishga, jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashishga qaratildi.
4. Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni tashkilotchisi va asosiy reformatori Davlat hisoblanadi. Davlat o'zi tashkil qilgan organlari va institutlari orqali mulkchilik shakllarini o'zgartirish yo'llarini, usullarini asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqdi.

Respublikada dastlab davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish komiteti tuzilgan edi. Respublika Prezidentining Farmoniga binoan keyin bu komitet Respublika Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash qo'mitasiga aylantirildi. Hozir bu qo'mita O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi deb nomlangan va rais tomonidan boshqariladi. Bu qo'mitaning viloyat hokimiyatlari qoshida xududiy boshqarmalari tuzilgan.

§ 3. Aktsiyalashtirish-xususiyalashtirishning asosiy yo'nalishidir

Aktsiyalashtirish- mablag'larni (kapitalni) markazlashtirish shakli bo'lib, shuning bilan birga korxonani xususiyalashtirish yo'nalishlaridan biridir. Aktsiyalashtirish aktsionerlik jamiyati (AJ) tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Aktsiyadorlik jamiyati- bu turli korxonalar, tashkilot, bank, kompaniya va ayrim shaxslar pul mablag'larini sherikchilik asosida birlashtiradigan jamiyatdir. Muomalaga nominal qiymati ko'rsatilgan **aktsiyalar** (obligatsiyalar) chiqarish va uni sotish bunday jamiyatning moliyaviy negizini tashkil etadi. Aktsiya egalari – shirkatchilar **dividend** shaklida daromad oladilar. Aktsionerlik jamiyatining ochiq va yopiq kurinishlari bor.

Yopiq aktsionerlik jamiyati – jamiyat aktsiyalari faqat uning ta'sischilari o'rtasida tarqatiladi.

Ochiq aktsionerlik jamiyati – jamiyat aktsiyalari erkin sotiladi va sotib olinadi.

Aktsionerlik jamiyati yuridik shaxs bo'lib, majburiyatlari uchun o'ziga tegishli mulk doirasida javob beradi. Aktsionerlik jamiyatlar erkin kapitallarini markazlashtirish shakli va shu bilan bir qatorda aholi keng qatlamlarining jamg'armalarini safarbar qilish, ularni kapitalga aylantirish vositasi hamdir. Bunda aktsiyalar chiqarish shirkatchilik jamiyatlarida ish haqi va mukofotni bir qismini ishchilarga korxonalar aktsiyasi bilan to'lash sifatida taqsimlash amalga oshiriladi.

Aktsiya (frantsuzcha so'z bo'lib farmoyish, ruxsatnoma, faoliyat degan ma'noni bildiradi) **aktsioner jamiyat chiqargan qimmatbaho qog'ozdir** (daromad keltiruvchi) Aktsiya egasining shu jamiyat mablag'iga qo'shgan hissasini va shunga muvofiq topilgan foydaning bir qismini **dividend** tariqasida olishini, uni boshqarib turishda qatnasha olishini tasdiqlaydi.

Aktsiya qimmatli qog'ozlar bozorida oldi-sotdi qilinadi. Aktsiya qiymati aktsiyada qayd etilgan pul miqdoridir. U sotiladigan narx **aktsiya kursi** deb ataladi. Aktsiyaning AJ ta'sis etilganda **sotilgan dastlabki narxi NOMINAL qiymati** deyiladi.

Aktsiya kursi qiymatining nominal qiymatidan oshib ketishi-**KAJ**, pasayib ketishi-**Dizajio** deb ataladi. Aktsiya narxining oshib borishi yoki pasayib turishiga qarab ayrim kompaniyalar axvoliga va umuman iqtisodiy vaziyatga baho beriladi. Aktsiyalar **oddiy** va **imtiyozli** bo'ladi.

Oddiy aktsiyalarga dividend olinadigan foydaga qarab beriladi, lekin aktsiya egasi aktsionerlar majlisida ovoz berish huquqiga ega bo'ladi.

Imtiyozli aktsiyalarga dividend - olingan foydaga qarab emas balki zayomga to'langani kabi oldindan belgilangan qat'iy foizlarda beriladi, ammo aktsiya egasi aktsionerlar majlisida ovoz berish huquqiga ega bo'lmaydi. Bunday aktsiyalar qoidaga ko'ra Aktsionerlik jamiyati ustav fondini 10%idan ortiq chiqarilishi mumkin emas. Jamiyat (korxonalar) birinchi navbatda imtiyozli aktsiya egalari bilan hisob-kitob qilganidan keyin qolgan mablag' oddiy aktsiya egalari taqsimlanadi. O'zbekistonda 90-yillarni boshlarida Aktsionerlik jamiyatlarining erkin sotiladigan aktsiyalari chiqarila boshlandi.

Aktsiyalar nazorat paketi – aktsiya egasiga Aktsionerlik jamiyatida amaldagi xukumronligini ta'minlaydigan aktsiyalar miqdori chiqarilgan aktsiyalarni umumiy summasida bir shaxs, kompaniya yoki davlatni yirik hissasi. Aktsionerlik jamiyatining yig'ilishida hal qiluvchi ovozga ega bo'lish huquqini beradi (bunda jami aktsioner kapitalni 51%ga emas, balki 20-30%, ba'zan undan ham kamroq hissaga ega bo'lish kifoya). Aktsiyalarning nazorat paketiga egalik qilish amalda aktsioner jamiyatini xo'jaligi bo'lish, uning qolgan a'zolari kapitalni boshqarish imkoniyatini beradi.

Aktsionerlik jamiyati 1600 yillarda **Angliyada**, keyin Gollandiya, Frantsiyada tashkil topgan. U qarib 2 asr davomida tadbirkorlikni tashkil qilish uslubi bo'lib xizmat qilgan. Uning intensiv rivojlanishi XIX asrni 30 yillarida **temir yo'l qurilishini boshlanishi** bilan bog'liqdir. **Rossiyada** Aktsionerlik jamiyati 1757 yildan boshlangan (Rossiya Konstantinopol **savdo kompaniyasi**)da 1917 yilga kelib Aktsionerlik jamiyati soni 2.9mingni tashkil qilgan. Revolyutsiyadan keyin korxonalarni natsionalizatsiyalash oqibatida Aktsionerlik jamiyatlarining faoliyati to'xtatilgan. Faqat NEP davrida davlat tadbirkorligining faoliyatidagi chegaralashlar olib tashlangan. Natijada Rossiyada yana Aktsionerlik jamiyatlar tashkil qilina boshlagan. 1922 yilga kelib 20 ta Aktsionerlik jamiyati tashkil qilingan 1922 yilning fevralida uni soni 161 taga etdi. Aktsionerlik jamiyati kapitalini asosiy faoliyati savdo va sanoat maxsulotlari savdosiga yo'naltirilgan edi. 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlarida Aktsionerlik jamiyati sekin asta tugatila boshlandi va bu korxonalar davlat korxonalariga aylantirildi.

Shunday qilib SSSRda Aktsionerlik jamiyati rivojlanishi tarixi tugadi. SSSRni tarqalib ketishi va iqtisodiyotni isloh qilinishi va bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan **yana Aktsionerlik jamiyati tuzish** g'oyasi paydo bo'ldi. Chunki kapitalistik mamlakatlarda Aktsionerlik jamiyatini avfzalliklarini to'g'ri tushunilishi tufayli u keng qo'llaniladi. **Eng muhim avfzalligi** aktsionerlarni shaxsiy kapitalini jalb qilish hisobiga investitsiyalarni sezilarli ko'paytirish imkoniyati mavjudligidadir. **Ikkinchi avfzalligining** mohiyati aktsioner bo'lgan xodimning foyda olishidadir. Aktsiya egalari ya'ni korxonani ishchilari uni samarali ishlashiga ham ma'naviy ham moddiy manfaatdordirlar. Bu o'z navbatida kapitalni ko'payishiga, foydani va natijada dividendni oshishiga olib keladi. Bularning hammasi ishlab chiqarish intizomini mustahkamlanishiga kadrlarni ko'nimligiga va umuman jamiyatni barqarorligiga olib keladi.

O'zbekistonda kichik xususiylashtirish bosqichi tugagandan so'ng kiyingi bosqich ya'ni o'rta va yirik ishlab chiqarish korxonalarini aktsiyalashtirish asosidagi yangi mulkchilik shakliga o'tish davri boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentini **1995 yil 12 iyundagi Farmoniga** binoan davlat korxonalarini aktsiyalashtirish jarayonini tezlashtirish ko'zda tutildi. Unda isloh qilishdagi barcha chegaralashlar olib tashlandi. Respublikada korxonalarini aktsiyalashtirish jarayoni bozor munosabatlarini rivojlantirishni ob'ektiv ifodasi bo'ldi. Bozor iqtisodiyotini aktsiyalashtirish shaklisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki u kapitalni demokratizatsiyalash uchun sharoit yaratadi, Fan texnika taraqqiyoti rivojlanishini ta'minlaydi, natijada ishlab chiqarishni iqtisodiy samaradorligi oshadi va o'zgarib turadigan bozor talablariga mos kelishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mazkur Farmonini rivojlantirish maqsadida respublika **Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror qabul** qilib davlat korxonalarini ochiq holdagi AJga aylantirishni tartib qoidalarini tasdiqladi. Unga ko'ra korxonalar raxbari 3 kun ichida xususiylashtirish to'g'risida xujjatlarni tayyorlash uchun ishchi komissiya tuzish to'g'risida buyruq chiqaradi. Mazkur komissiya **bir oy ichida** davlat xususiylashtirish qo'mitasiga yoki uning joylardagi boshqarmalariga quyidagi xujjatlarni **ishlab chiqadi va taqdim etadi**:

1. Xususiylashtirish rejasi
2. Mol-mulkni baholash akti
3. Aktsionerlik jamiyati ustavining loyihasi
4. Aktsiya emissiyasining prospekti (emissiya qog'oz pullar va qimmat baho qog'ozlarni muomalaga chiqarish)

Bu xujjatlar Respublika Davlat xususiylashtirish qo'mitasida yoki ularni joylardagi boshqarmalarida qarab chiqiladi va tasdiqlanadi, so'ngra hokimiyatda ro'yxatga olinadi.

Respublika Vazirlar Mahkamasining mazkur qarorida, shuningdek aktsionerlik jamiyati aktsiyalarini chiqarish tartibi ham aniqlangan.

Respublikada xususiylashtirish jarayoni va aktsionerlik jamiyati tuzish ancha intensiv tarzda amalga oshirildi. Shu bilan birga unda sezilarli darajada xatolarga va rasmiyatchiliklarga yo'l qo'yildi. Aktsionerlik jamiyatlarining hammasi ham to'la ro'yxatdan o'ta olmadi. Unga juda ko'p xujjat tayyorlanishi, ularni eng kamida 6 ta instantsiyadan o'tishi, ro'yxatdan o'tish uchun to'lanishi lozim bo'lgan summani kattaligi va h.o lar natijasida aktsionerlik jamiyati tuzish nihoyatda mushkul bo'ldi. Shuning uchun 1995 yil 15 iyun Respublika Vazirlar Mahkamasining qarori bilan aktsionerlik jamiyati tuzishni yangi tartibi belgilandi va muammolar, byurokratik to'siqlar olib tashlandi. Natijada xususiylashtirish jarayoni muvaffaqiyatli rivojlandi. Aktsionerlik jamiyati nafaqat sanoat va boshqa o'rta korxonalarini balki yirik korxonalarini ham asta sekinlik bilan o'z ichiga olaboshladi. Masalan, ochiq turdagi Aktsionerlik jamiyati xolding kompaniyalari, (O'zs/xmash-xolding kompaniyasi) TTZ tarkibiga (o'zi, Goskomimushestva, O'zselxozsnabremont, Uzprostroybank,) kirdi.

Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi Davlat aktsionerlik jamiyatiga (ochiq turdagi) aylantirildi. Uning aktsionerlarini yuridik va jismoniy shaxslar hamda boshqa davlatlarning yuridik shaxslarini ham olishlari mumkin.

1997 yil mart oyida Respublika Prezidentining Farmoniga binoan ochiq turdagi AJ ustav kapitalini tashkil qilishda davlat o'z ulushini saqlab qoladi va quyidagicha aktsiya paketlarini belgilaydi:

- Davlat -25% oshiq bo'lmagan

- Mehnat jamoasi -26% oshiq bo'lmagan
- Chet el investorlariga -25 % kam bo'lmagan
- Qolgan qismi erkin sotish uchun qoldiriladi.

Bunday tartib faqat bir yil davomida xarakat qiladi (emissiya chiqarilgandan boshlab). Keyin sotilmagan aktsiyalar davlat xususiylashtirish qo'mitasi tomonidan erkin-ochiq savdoga (jismoniy va yuridik shaxslar) shu jumladan chet el grajdanlariga ham sotilishi mumkin bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – Aktsionerlashning zarur shartidir.

Respublikada xususiylashtirish jarayoni va AJ tuzish qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish hamda jarayonga xizmat ko'rsatadigan infrastruktura bo'limlarini tuzish yo'li bilan olib borildi. Qimmatli qog'ozlar bozori bu qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan faoliyat bozoridir.

Qimmatli qog'ozlar – birlamchi va ikkilamchi bozorga bo'linadi.

Birlamchi bozor yangi chiqarilgan aktsiyalarni sotishni bildiradi. Aktsiyalar birinchi marta o'zi sotib olayotgan kishilar qo'liga o'tadi.

Ikkilamchi bozor bu aktsiyalarni keyingi sotilishidir. Unda emitentga yangi moliya resurslari kelib tushmaydi, balki u faqat investorlar o'rtasida qayta taqsimlanadi.

Yaxshi yo'lga qo'yilmagan ikkilamchi bozorsiz birlamchi bozorni samarasi to'g'risida gapirish mumkin emas. Aktsiyalarni qayta sotish yangi bozor narxlarida olib boriladi.

$$\text{Bozor bahosi} = \frac{\text{Dividend}}{\text{xissa, ulush bo'yicha protsent}} \cdot 100$$

Qimmatli qog'ozlar bozori o'z ichiga Invest fondi va Milliy depozitariy birjasini oladi.

Depozit – bu banklar va omonat kassalariga qo'yilgan omonatlar. Davlat muassalariga topshiriladigan va uni topshirgan shaxsga muayyan sharoitda qaytarib beriladigan mablag'lardir.

Qimmatli qog'ozlar birjasini yuragini fondlar birjasi tashkil qiladi.

“Toshkent” nomidagi respublika fond birjasi “Toshkent” nomidagi tovar-fond birjasi asosida tashkil topgan.

Fond birjasi – bu qimmatli qog'ozlar bilan oldi sotdi operatsiyalarini amalga oshiradigan muassasadir.

Qimmatli qog'ozlarni keng tarqalgan turlari bo'lib aktsiyalar, obligatsiyalar, veksellar, sertifikatlar va boshqalar hisoblanadi. **Respublika fond birjasining eng asosiy vazifalari bo'lib:**

1. Alohida tarmoq, umuman iqtisodiyotni rivojlantirish uchun aholini va yuridik shaxslarni bo'sh pul mablag'larini jalb qilish. Buning uchun kishilarda, ayniqsa joylarda bo'sh pul mablag'larini aktsiyalar sotib olish uchun qiziqish uyg'otish;
2. Qimmatli qog'ozlarni ikkilamchi bozorini rivojlantirish hisoblanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan vazifalarni hal qilishda PIFlarni tuzish va rivojlantirish dasturini qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. U 1996 yilda xukumat qarori asosida tuzilgan. (PIF – privatizatsionniy investitsionniy fond). Hozirgi vaqtga kelib respublikada 85000 aktsionerlarni birlashtirgan 85dan oshiq PIFlar tuzilgan. Mazkur dastur aktsiyalariga aholini 300 mln so'mga yaqin mablag'lari jalb qilingan.

§ 4. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida xususiylashtirishni chuqurlashtirishning asosiy vazifalari

Davlat mulkini xususiylashtirish va ijtimoiy yo'naltirilgan qo'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichining ustuvor vazifasidir.

Davlat mulkini dastlabki **xususiylashtirishni tugallash**, chinakam **mulkdorlar qatlamini shakllantirish**, ularni haqiqiy **mulk egasi qilish**, **davlatga qarashli bo'lmagan sektor hukmron mavqeni egallaydigan ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirish eng muhim vazifalardir.**

Ayni vaqtda **xususiylashtirish** jarayonini iqtisodiy islohotlarning **birdan-bir maqsadi, deb qaramaslik kerak.**

Xususiylashtirish iqtisodiy islohatlar natijasi bo'lmay, uning yo'nalishlaridan biri, uni amalga oshirishning eng muhim yo'llaridandir. Xususiylashtirish natijasida kamida ikkita asosiy vazifa hal qilinishi kerak.

Birinchi, mulk o'zining haqiqiy xo'jayiniga ega bo'lishi kerak. Mulknı tejab tergab, ishning ko'zini bilgan holda tasarruf qila oladigan mulkdorga berish zarur. Shu mulknı u ko'paytira biladigan, texnika bilan qayta jihozlaydigan va zamon talablariga muvofiq takomillashtira oladigan, uning negizida raqobatga bardoshli mahsulot chiqarishni yo'lga ko'ya olish zarur. shuningdek, ish bilan band bo'lmagan aholini ish o'rinlari bilan ta'minlashi, o'ziga ham, ishlovchilarga ham, davlatga ham daromad keltiradigan ishlab chiqarishni tashkil qila olish kerak.

Xususiylashtirishni pul to'lash asosida, uni bunyod qilishga ilgari sarflangan xarajatlarni qoplash asosida o'tkazish tartibi qo'llanildi. Buning uchun xususiylashtirishning **aktsiyalash, ob'ektlarni tanlov bo'yicha va kim oshdi savdosiga** qo'yib sotish kabi usullaridan keng foydalanish zarur bo'ldi.

Haqiqiy xo'jayin tuyg'usini xis etish: Iqtisodiy munosabatlarning xususiyatini tubdan o'zgartiradi; Ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga ma'muriy-buyruqbozlik yo'li bilan majbur etish uchun zarurat qolmaydi. Haqiqiy ishlab chiqaruvchi erkinlikka chiqadi, yuqoridan beriladigan buyruq bilan ishlashdan xalos bo'ladi. Ishlab chiqaruvchini sifat jihatdan yangi rag'batlar va tashabbuslar, o'z faoliyati natijalarini amalda his etish tuyg'usini harakatga keltiradi, iqtisodiy javobgarlik ham kuchaytiriladi.

O'zini mulkdor, mulk xo'jayini, **o'z mehnatining va ishlab chiqargan mahsulotining xo'jayini deb his etish insonning yashirin kuch-g'ayratini yuzaga chiqaradi.** Uning aqliy va ijodiy imkoniyatlarini, tashkilotchilik qobiliyatlarini namoyon etadi, uni tashabbuskor va omilkor qiladi. haqiqiy xo'jayin rahbarlik qilayotgan korxonaning rivojlanish istiqbollari hamisha yorqin va aniq ravshan, ishlab chiqarish samaradorligi hammadan ko'ra yuqori, oladigan foydasi ham, xodimlarning ish haqi ham ancha yuqori. Haqiqiy, mustaqil mulkdorlar qancha ko'p bo'lsa, barcha kishilarning o'z mehnatlari evaziga yuqori ish haqi olishlariga imkon beradigan iqtisodiy shart-sharoitni shuncha tez vujudga keltiradi.

Xususiylashtirish davomida hal qilinadigan **ikkinchi muhim vazifa — ko'p ukladli iqtisodiyotni va rag'batlantiruvchi raqobatchilik muhitini vujudga keltirishdan iborat.**

Raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda xususiylashtirishning ishtiroki turlichadir. **Eng avvalo**, bu mulkning **davlat monopoliyasi ekanligiga barham berish** va faoliyatning shunga o'xshash turlari bilan shug'ullanuvchi yoki bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi, ammo **mulkchilikning turli shakllariga** — davlat, jamoa, aktsiyadorlik, xususiy va boshqa shakllariga **asoslangan ko'pdan-ko'p korxonalar tashkil qilishdan iborat.** Xususiylashtirish ayrim korxonalar va faoliyatning butun bir sohalariga nisbatan mavjud yakkahokimlikni tugatish, erkin iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltirish uchun sharoit yaratish imkonini beradi. Ishlab chiqarishning samaradorligi, xom ashyo va materiallar, sarmoya bozori, o'z mahsulotini sotadigan bozor uchun iqtisodiy bellashuv yuzaga keladi.

Pirovard natijada bu iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning qudratli vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Xususiylashtirish jarayonida faqat mulkchilik shakllari o'zgaribgina qolmaydi. Shu bilan birga, eng muhimi, yagona xalq xo'jaligi kompleksi sharoitida tarkib topgan **tor ixtisoslashgan tarmoq monopoliya tuzilmalariga ham barham berish imkoniyati tug'iladi.**

Monopoliya qilib olingan korxonalar o'tish davrida barcha ishlab chiqarish chiqimlarini qoplashga va monopoliya imkoniyatidan foydalanib, narxlarni ko'tarish hisobiga yuqori ish haqi to'lanishini ta'minlashga intiladilar. Bu esa pulning qadrsizlanishi ortib borishi sabablaridan biridir. Shu boisdan monopoliyalashtirilgan tuzilmalarni xususiylashtirish chog'ida, ishlab chiqarishning o'zini nisbatan ixchamlashtirish, uni yakkahokimlikdan chiqarish choralarini ko'rish zarur.

Ilgari xususiylashtirilgan korxonalardan ma'lum davr davomida avvalgi faoliyati sohasini saqlab qolishlari talab qilinardi. Endi bunday cheklashlar bekor qilindi. Bu esa mulkchilik shakllarini o'zgartirish bilan bir vaqtda chiqarilayotgan **mahsulot tarkibini ham tubdan o'zgartirish, talab katta bo'lgan, ichki va tashqi bozorlarda raqobatlasha oladigan mahsulot ishlab chiqarishni yulga qo'yish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.**

Xususiylashtirilgandan keyingi davrda korxonalarining barqarorligini ta'minlash maqsadida ularning **moliyaviy imkoniyatlariga baho berish kerak.** Bozor talablarini hisobga olgan holda, **ishlab chiqarish tarkibini qayta o'zgartirish lozim.** Bunda korxonalarini texnikaviy, texnologik va tashkiliy iqtisodiy jihatdan qayta o'zgartirish loyihalarini ishlab chiqishni nazarda tutish zarur.

Xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. **Yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, turli xil kooperativlar, shirkatlar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi yangi kichik va o'rta korxonalarini tashkil qilish — ikkinchi qudratli jarayon xisoblanadi.** Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda barcha korxonalarining yarmidan ko'prog'i mana shunday kichik korxonalarining ulushiga to'g'ri keladi.

Bu har bir kishiga o'z ishini tashkil qilishda o'zini sinab ko'rishga, iste'dodini va bor imkoniyatlarini namoyon qilishiga imkon beruvchi g'oyatda muhim manbadir. Bu manba orqali katta sarmoya sarf qilmasdan ham juda ko'p miqdorda ishchi o'rinlarini vujudga keltirish, shaharlarda ham, shuningdek qishloq joylarda ham aholining ish bilan bandligi muammosini hal etish mumkin. Ixcham texnologiya uskunalarini bilan jihozlangan kichik korxonalarini rivojlantirish hisobiga qisqa muddat ichida raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishni avj oldirish, bu bilan ichki bozorni to'ldirish mumkin.

Shuning uchun ham davlat kichik ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga butun choralar bilan yordam ko'rsatishi kerak. Buning uchun ularni tashkil qilish va ro'yxatdan o'tkazish tartibini mumkin qadar soddalashtirishga, eng imtiyozli soliq tizimini vujudga keltirishga harakat qilinayapti. Shuningdek ularning kreditlar va moddiy resurslardan foydalanishlari uchun keng imkoniyat tug'dirilayapti, tadbirkorlik va tashqi iqtisodiy faoliyat yuritishda ularga erkinlik berilayapti. Davlat tasarrufidan chiqqan kichik korxonalar qonun orqali va davlat ijroiya hokimiyatining butun kuchi bilan qattiq himoya qilinadi. Respublika Iqtisodiyotining barcha sohalarida kichik biznesni rivojlantirish va uni davlat tomonidan qullab-quvvatlash bo'yicha bir qancha xukumat qarorlari qabul qilindi. Masalan, 1995 yil 28 avgustda «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish davlat dasturi,» 1997 yil 7 fevralda – «Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun xorijiy kreditlar berishni tashkil etish masalalari to'g'risida» respublika Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilindi.

Kichik biznesga, xususiy tadbirkorlikka nisbatan respublikamizni iqtisodiy jihatdan jadal rivojlantirishni ta'minlaydigan omil deb qaraldi.

Prezidentimiz I.Karimov: **«Ayni shu xususiy sektor eng harakatchan, eng tashabbuskordir. Agar xususiy sektorning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berilsa, u iqtisodiyotimizni tanglikdan olib chiqishga qodir lokomotiv bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning asosiy qismini xususiy, davlatga qarashli bo'lmagan sektor beradigan bo'lgan taqdirdagina iqtisodiyot haqiqiy erkinlik oldi va o'z kelajagiga ega bo'ldi, deb dadil aytish mumkin bo'ladi», degan edi.**

Tabiiyki, iqtisodiyotning davlat korxonalarini saqlanib qolishi kerak bo'lgan boshqa sohalarini ham mavjud. Frantsiya, Yaponiya, Italiya hamda bozor iqtisodiyoti rivojlangan boshqa mamlakatlarning

tajribasi **davlat sektori bozor sharoitida ham sezilarli rol o'ynayverishidan dalolat beradi**. Aslini olganda, davlat sektorining roli sezilmaydigan mamlakat yo'q desa bo'ladi.

Xususiylashtirish dasturi ishlab chiqilayotganda **bir tomondan**, xususiylashtirilmaydigan korxonalar doirasini aniq-ravshan belgilab olinishi, bunda ularni jiddiy suratda kamaytirish yo'lidan borishi zarur bo'ldi. **Ikkinchi tomondan**, mazkur korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilindi. **Davlat korxonalari iqtisodiy jihatdan iloji boricha erkin bo'lishi zarur**. Xo'jalik yuritish mexanizmi, foydani taqsimlash va moddiy rag'batlantirish shartlariga ko'ra davlatga qarashli bo'lmagan korxonalardan kam farq qilishlari kerak. Aksincha, respublika uchun printsipliy yangi ishlab chiqarish turlarini barpo etish bilan bog'liq sohalar uchun muayyan imtiyozlar berilishi ham mumkin. Bu respublikaning iqtisodiy va milliy mustaqilligini mustahkamlashga yo'naltirilgandir.

Respublikada davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarini yanada **chuqurlashtirishning asosiy maqsadlari quydagilar:**

— xususiylashtirish miqyoslarini kengaytirish hamda ana shu jarayonga amalda iqtisodiyotning barcha tarmoklari va sohalaridagi o'rta va yirik korxonalarni kiritish;

— yakkahokim ishlab chiqarish-xo'jalik tuzilmalarini ixchamlashtirish va ular uchun raqobatli bozor muhitini yaratish;

— respublika aholisining keng qatlamlari, xorijiy yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarishda qatnashuvini ta'minlaydigan xususiylashtirish mexanizmini takomillashtirish;

— davlat tasarrufidan chiqarilgan korxonalar xususiylashtirilgandan keyingi davrda ularga har tomonlama yordam ko'rsatish;

— qimmatli qog'ozlar va ko'chmas mulkning bozorini vujudga keltirish hisoblanadi.

Xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirish va chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir: Birinchidan, bundan buyon ham davlat korxonalarini mulkchilikning boshqa shakllariga o'tkazish maxsus ishlab chiqilgan tarmoq va mintaqaviy xususiylashtirish dasturi asosida amalga oshirilishkerak.

Xususiylashtirish respublikada ishlab chiqilgan dasturlarga asosan sanoat, qurilish, transport va aloqada, agrosanoat kompleksida, shuningdek ijtimoiy sohada va faoliyatning boshqa sohalarida amalga oshirildi.

Ikkinchi bosqichda sanoatning asosiy tarmoqlari: yoqilg'i-energetika, kon sanoati, mashinasozlik va paxtani qayta ishlash komplekslarida davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni keng tus oldi. Chunonchi, "O'zbekneftgaz" korporatsiyasi tizimida Energetika vazirligida, "O'zmashsanoat" uyushmasida va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida ham xususiylashtirish keng ko'lamda amalga oshirildi va oshirilayapti.

Transport korxonalarini, shu jumladan avtobus va taksomotor parklarini ham, transport vositalarini xususiylashtirish kilib sotish orqali davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoni olib borilayapti.

Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent shaharlaridagi sayohatchilarga xizmat qiluvchi komplekslarni tender asosida sotish, aktsiyadorlik jamiyatlari qilib qayta tashkil etish, xorijiy sheriklar ishtirokida korxonalar tashkil qilish yo'li bilan ular ham xususiylashtiriladi.

Ikkinchidan, xususiylashtirish bo'yicha barcha ishlarning markazi tarmoq, umumrespublika darajasidan hududiy darajaga ko'chirilayapti. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturlarining amalga oshirilishi uchun hududiy idoralarning maqomini oshirish, ularning huquqlarini kengaytirish va javobgarligini kuchaytirish zarur.

Uchinchidan, yirik va o'rta korxonalarni keng ko'lamda aktsiyadorlikka o'gkazish, ularning negizida ochiq hissadorlik jamiyatlari tuzish xususiylashtirishning asosiy yunalishi bo'lmog'i lozim. Shu bilan birga ilgari tuzilgan yopiq turdagi aktsiyadorlik jamiyatlari **ochiq turdagi jamiyatlar** qilib qayta tuzilishi kerak.

Aktsiyadorlikka o'tish jarayoni respublika aholisining keng qatlamlari uchun, shuningdek xorijiy jismoniy va yuridik shaxslar uchun ochiq bo'lishi lozim. **O'z mablag'larining bir qismini yirik korxonalarining aktsiyalariga qo'yishni istagan har bir kishi shunday imkoniyatga ega bo'lishi kerak**. Buning uchun qimmatli qog'ozlarning ochiq savdosini o'tkazib turish, fond birjasining

faoliyatini kengaytirish, investitsiya kompaniyalari, investitsiya fondlari, qimmatli qog'ozlar bozori infrastrukturasi vujudga keltirish zarur. Har bir korxonaning aktsiyadorlikka o'tish jarayoni ochiq va oshkora bo'lishi darkor. Aktsiyalarni joylashtirish shartlarini va ular bo'yicha dividendlarni to'lash tartibini aholi orasida keng tushuntirish zarur.

To'rtinchidan, xususiylashtirish ishining muvaffaqiyati u qishloqda kanday o'tkazilayotganiga ko'p jihatdan bog'liq. Dehqon xo'jaliklarini rivojlantirishning davlat investitsiya dasturida **qishloq xo'jaligida xorijiy investorlarning qatnashishi, er dehqonlarga umrbod foydalanish uchun berilishi ko'zda tutilgan.**

Xususiylashtirish uchun va xususiylashtirilgan savdo hamda xizmat ko'rsatish sohasi ob'ektlari foydalanishi uchun er uchastkalari sotishni kengaytirish, ishxonalar, turarjoylar, kichik korxonalar, do'konlar va xizmat ko'rsatish ob'ektlari qurish uchun **er uchastkalari sotish kerak.** Qishloq xo'jaligi erlarini meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanishga berish bo'yicha kim oshdi savdolari va tanlovlarni tez-tez o'tkazib turish lozim.

Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi **er bozorisiz bozor xo'jaligi** bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatadi.

Ikkinchi bosqichda xususiylashtirish mexanizmining o'zini yanada takomillashtirishga aloxida e'tibor berilishi kerak. Aholining xususiylashtirishda qatnashadigan qismi ko'payib borishini ta'minlaydigan ommaviy tarzda xususiylashtirish mexanizmini ishlab chiqish hamda joriy etish, **uning qimmatli qog'ozlar bozoriga kirishi uchun keng imkoniyatlar ochib bsrish zarur.**

Tanlovlar va kim oshdi savdolari islohatlarini ikkinchi bosqichida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish hamda xususiylashtirishning eng asosiy usuli bo'lishi lozim.

Fond birjasi va ko'chmas mulk birjasi faoliyatini yanada rivojlantirish zarur. Davlat tasarrufidan chiqarish sur'atlari jadallashtirilishi, ochiq turdagi aktsiyadorlar jamiyatlari tuzilishi bilan ular oldida sifat jihatidan yangi istiqbollar ochildi. **Ko'chmas MULK va qimmatli qog'ozlar bilan savdo qiluvchi birlamchi bozorlarni tashkil qilgan holda asosiy e'tibor ikkilamchi bozorlarni yaratish va rivojlantirishga qaratilishi lozim.** Ayni shu ikkilamchi bozorlar davlat mulki hisoblangan aktsiyalar va paylar ulushini keskin kamaytirishga, zarar keltiradigan va bankrotga uchragan korxonalarni tugatishga, qimmatli qog'ozlarning tabiiy harakati va aylanishiga, ularning qadr-qimmati oshishiga imkon tug'dirishi kerak.

Xususiylashtirish jarayonini chuqurlashtirish va raqobatchilik muhitini vujudga keltirish yuzasidan belgilangan tadbirlarning amalga oshirilishi bozor iqtisodiyotini tarkib toptirish yo'lida ilgarilash tomon yana bir amaliy qadam tashlashga imkon beradi.

Tayanch iboralar

- *Biznes*
- *Tadbirkorlik*
- *Xususiy tadbirkorlik*
- *Tadbirkorlik shakllari*
- *Konkurentsia*
- *Ko'p ukladli iqtisodiyot*
- *Privatizatsiya*
- *Xususiylashtirish*
- *Aktsiyalashtirish*
- *Aktsionerlik jamiyati*
- *Yopiq aktsionerlik jamiyati*
- *Ochiq aktsionerlik jamiyati*
- *Aktsiya*
- *Dividend*
- *Aktsioner*

- *Aktsiya kursi*
- *Oddiy aktsiya*
- *Imtiyozli aktsiya*
- *Aktsiyalar nazorat paketi*
- *Qimmatli qog'ozlar bozori*
- *Birlamchi bozor*
- *Ikkilamchi bozor*
- *Fond birjasi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Tadbirkorlik, uning mohiyatini qanday tushunasiz?*
2. *Tadbirkorlikning muhim printsiplari qaysilar?*
3. *Mulkiy munosabatlar va xususiylashtirishni mohiyati nimada?*
4. *Xususiylashtirishni amalga oshirish usullari qaysilar?*
5. *O'zbekistonda xususiylashtirishning o'ziga xos tomonlari nimada?*
6. *Xususiylashtirishning xuquqiy asoslari nimada?*
7. *Xususiylashtirish qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?*
8. *Aktsiyalashtirishning mohiyati nimada?*
9. *Aktsionerlik jamiyatlari. Yopiq va Ochiq aktsionerlik jamiyatlari deganda nimani tushunasiz?*
10. *Xususiylashtirish to'g'risidagi xujjatlarni tayyorlash tartibi qanday?*
11. *Qimmatli qog'ozlar bozori. Birlamchi va ikkilamchi bozor tushunchasi qanday?*
12. *Fondlar birjasi, ularning asosiy vazifalari qaysilar?*
13. *Xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish qanday kechadi?*
14. *O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlari nimalardan iborat?*

Adabiyotlar:

1. I.Karimov “O‘zbekiston buyuk kelajak sari” Toshkent “O‘zbekiston”-1998 yil, 329-411 betlar.
2. I.Karimov “O‘zbekiston XXI asr bo’sag’asida xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” o’sha erda. 524-599 betlar.
3. I.Karimov “Jamiyatda tadbirkorlik ruxini qaror toptirish – taraqqiyot garovi” Xalq so’zi 2001 yil 18 iyul.
4. I.A.Karimov. “Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo’lidan izchil borish-asosiy vazifamiz” mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo’lib o’tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi. Xalq so’zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.
5. Tadbirkorlik va tadbirkorlik faoliyatini kafolatlari to’g’risidagi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 1998 yil 22 yanvar
6. E.Akramov, A.Toirov. *Ekonomicheskie reformi Respubliki Uzbekistan. Moskva too «Lyuks-art», 1998yil 141-203 betlar*
7. A.O’lmasov *Iqtisodiyot asoslari. Toshkent «Mehnat» 1997yil 68-91 betlar*
8. A.Eshmuhamedov va boshqalar «Bozor munosobatlari sharoitida Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi». Toshkent. «O’qituvchi», 1996 yil 169-186 betlar.

10-bob. Strategik rejalashtirish va uni tashkil etish

- § 1. Strategik rejalashtirish nazariyasi, uning mohiyati va vazifalari.
- § 2. Iqtisodiyotni muvofiqlashtirishda davlatning roli.
- § 3. Strategik rejalashtirishning metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasida strategik rejalashtirishni tashkil qilish.

§ 1. Strategik rejalashtirish nazariyasi, uning mohiyati va vazifalari

Ma'lumki, **bozor munosabatlari** ishlab chiqarish vositalariga va iste'mol buyumlariga bo'lgan xususiy mulkchilikka, tovar ishlab chikaruvchilarni erkin faoliyatiga, erkin raqobat va iqtisodiyotni ochiqligiga asoslanadi.

Iqtisodiyotning markazdan turib boshqaruv tizimiga xos xususiyatlari bo'lib barcha bosqichlarni qamrab olish, ishlab chikarishni yuqori darajada kontsentratsiyalashuvi va uni davlat korxonalarida monopollashganligi, ishlab chikarish faoliyatini xalq xo'jaligi samaradorligiga yo'naltirilganligi, mamlakatning yagona xalq xo'jalik kompleksini **yopiqligi** bo'lib hisoblanadi.

Sobiq SSSRda rejalashtirishning umumdavlat tizimi mavjud edi. U yuqoridan toki quyigacha bo'lgan boshqaruv va xo'jalik organlarini faoliyatini barcha qirralarini nazorat qilar edi. Bozor iqtisodiga o'tilishi munosabati bilan vaziyat tubdan o'zgardi. Bozor iqtisodiga har qanday ma'muriy buyruqbozlik bilan kiritiladigan rejalar yotdir, chunki xo'jalik sub'ektlari ham huquqiy ham iqtisodiy jihatdan davlat boshqaruvida emaslar.

Sobiq Ittifoq davrida tepadan tushirilgan rejalar qonun darajasigacha ko'tarilgan bo'lsa ham ulardan samara bo'lmadi. Shuning uchun iqtisodiy islohotlar jarayonini boshlanishidan rejalashtirishga bo'lgan e'tibor susaya bordi. Hozir ham bu masalaga byurokratik kamchiliklarga ega bo'lgan hol deb qarash uchrab turadi. Iqtisodiy rivojlanishni, aholini turmush darajasini yaxshilashni asosiy vazifa qilib qo'ygan har bir davlat uning mexanizmlarini, bajarish muddatlarini oldindan belgilaydi. Holbuki, etti marta o'lchab bir marta kesgan kishi yutqazmaydi. Ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan har qanday muammo pirovard natijalarni oldindan ko'ra bilishni, bashorat qilishni va rejalashtirishni talab qiladi. **Shunday ekan, bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirish va prognozlashtirish o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.**

Hozirgi zamon tsivilizatsiyasining rivojlanish tajribasi bozor munosabatlari tizimini ma'muriy buyruqbozli, buyurokratik tizimga asoslangan jamiyatga nisbatan hayotiy faoliyatning barcha qirralarini samarasi yuqori bo'lishini ko'rsatayapti. Uning sabablaridan biri bozor munosabatlari tizimiga asoslangan barcha davlat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni **davlat tomonidan tartibga solish usullaridan keng foydalanishidadir.** Masalan, Yaponiya, sharbiy Evropa, Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlarini misol keltirsa bo'ladi.

Yaponiyada urushdan keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lganligi tufayli dunyoda iqtisodiy quvvati bo'yicha ikkinchi o'ringa chiqib oldi. Yaponiyada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni umumdavlat rejalarini, qonun bo'lmasa ham, iqtisodiyot tarkibining ayrim bo'g'inlarini umummillat manfaatlarini ta'minlashga safarbar qiladigan davlat **dasturlari bo'lib** hisoblanadi. Yaponiya birinchi 1956-1960 yillarga mo'ljallangan «Iqtisodiy o'z-o'zini ta'minlash 5 yillik plani» Yapon iqtisodini asosini tashkil qiladigan xususiy korxonalar ekanligidan kelib chiqdi. Bundan keyingi tuziladigan mamlakatni sotsial-iqtisodiy umumdavlat rejalarini Yaponiyaning umummillat-iqtisodiy rejalashtirish shakliga aylandi.

Bozor munosabatlari sharoitida umumdavlat rejalashtirish yuzasidan Frantsiyada ham qiziqarli tajriba mavjuddir. Ikkinchi jahon urushi tugashi bilanoq hukumatni boshqargan general DE-GOL iqtisodni tiklash va rivojlantirishni yo'llarini qidira boshladi. Shuni ta'kidlash lozimki 1946 yilgacha bozor sharoitida rejalashtirish tajribasi yo'q edi.

Frantsuz iqtisodiyotining rejalashtirishni bosh markazi 1946 yilda reja tuzishni tashkil qiladi. Frantsiyani birinchi davlat rejasi-«Mooneplani» 1947-1953 yillarga mo'ljallangan edi.

Sanoati rivojlangan ko'pchilik davlatlarni ayniqsa Osiyodagi Yangi industrial davlatlarning iqtisodini taxlili shuni ko'rsatayaptiki bozor va reja nafaqat muvaffaqiyatli amal qilayapti, balki bir-

biriga bog'liq bo'lib qolgan. Chunki tadbirkorlikni va erkin raqobatni rivojlanishi uchun sharoit yaratgan bozor mexanizmlarini shakllanishiga o'z ta'sirini o'tkazib turadi.

Bu soxada Janubiy Koreyani misol keltirsa bo'ladi. Bu erda dinamik va qattiq rivojlanishni bozor modelini tuzishda davlat asosiy rolni o'ynaydi. 1963 yilda Janubiy Koreyada iqtisodiy rejalashtirish boshqarmasi tuzildi. Unga umumiy iqtisodiy strategiyani ishlab chikish, rivojlanishni joriy shakllarini tuzish, Davlat byudjetini tuzish va bajarilishini nazorat qilish, moliya resurslarini jalb qilish va undan foydalanish siyosatini muvofiqlashtirish, tashqi davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish kabi vazifalar yuklatildi. Keyin bu boshqarma iqtisodiy rejalashtirish vazirligiga aylantirildi.

Besh yillik reja amalga oshirilmoqda. Rejalashtirish u erda rivojlangan bozor iqtisodiyotini yaratishning muhim elementi bo'lib qolgan.

Strategik rejalashtirishning mazmuni bu milliy iqtisodiyotni, uning barcha tarmoqlari faoliyatini rivojlanishini reja asosida tartibga solishdir.

Rejalashtirish bu **boshqaruv elementidir**. Rejalashtirish boshqaruv tizimida markaziy o'rinni egallaydi. Boshqaruvning muhim xususiyatlaridan biri esa - uning **rejali xarakterga** ega ekanligidir.

Rejalashtirishning mohiyati shundaki, kishilar o'z harakatlarini ongli ravishda belgilaydilar. Bu harakatlarni resurslar bilan solishtirib chiqadilar, tashqi muhitga bevosita va bilvosita bog'liq holda olib boradilar. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasini rivoji shuni ko'rsatayaptiki, rejalashtirish har bir mehnat aktiga taalluqli bo'lib jamiyatni rivojlanishiga, mehnat taqsimoti va kooperatsiyasiga qarab rivojlana boradi. U bir ishlab chiqarish birligidan ajralib chiqib tadbirkorlar uyushmasi, milliy korporatsiyalar, davlatni o'ziga ham tarqalib ketadi. Shunday qilib boshqaruv, demak rejalashtirish moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan tijorat tarmoqlariga ham, jamiyat va uning ayrim olingan tarmoqlariga ham taalluqlidir.

Rejalashtirish turlicha shaklda bo'ladi:

- Tarmoqlar, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy, ekologiya, moliya va boshqa aspektlar;
- Umumdavlat, regionlar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, ularni birlashmalari bo'yicha va hokazo;
- Uzoq muddatli, o'rta muddatli va joriy rejalar.

Hal qilinayotgan muammolar darajasiga qarab - ular **strategik** va **taktik** rejalar bo'linadi. Strategik rejalashtirish bu kishilarni alohida bajaradigan amaliy faoliyatidir. Bu faoliyat prognozlar, dastur va rejalar loyixasini tuzish bilan bog'liq bo'lgan ishlardir.

Mamlakat rivojlanishini va davlat iqtisodiy siyosatini asosiy mezon bo'lib rejalashtirish, ayniqsa tarmoqni rivojlanishini prognozlash hisoblanadi.

Strategik rejalashtirish quyidagi xususiyatlarga egadir:

- Bir yildan oshiq bo'lgan o'rta va uzoq muddatli istiqbolga intilish;
- E'tiborni sotsial - iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydigan eng dolzarb masalalarni hal etishga qaratish;
- Belgilangan vazifalarni resurslar hajmi va tarkibi bilan chambarchas bog'lash;
- Rejalashtirilayotgan ob'ektga ta'sir qiladigan ko'pdan-ko'p tashqi omillarni hisobga olish va ularni salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish va hokazo.

Strategik rejalashtirishning mohiyatini uning jarayonlari belgilaydi. Ular quyidagilardir:

- Strategik prognozlashtirish (ayrim tarmoqlarni va sohalarni rivojlantirish, demografik prognozlar, sotsial prognozlar, davlat prognozlari, tashqi iqtisodiy prognozlar, ekologik prognozlar);
- Strategik programmalash (strategik dasturlar loyixasi);
- Loyixalash (milliy iqtisodiyotni rivojlantirishni strategik rejalar loyixasi). Uning mohiyati, strategik rejalar loyixasini ishlab chiqishdir.

Strategik rejalashtirish orqali, amalda strategik prognozlar, dasturlar loyixasi va rejalar tuzish, bozor iqtisodiyotini belgilaydigan ob'ektiv qonunlarni o'rganish, strategik rejalashtirishni ko'pgina muammolarini hal qiluvchi metodika va metodologiyalarni ishlab chiqish va takomillashtirish, hamda uni amalga oshirish imkoniyatlari yaratiladi.

Strategik rejalashtirish ob'ekti bo'lib xo'jalik sub'ektlarini milliy iqtisodning tarkibiy elementlarini va butun mamlakatning milliy iqtisodini hozirgi rivojlanishidan kelib chiqqan holda yaqin kelajakdagi va istiqboldagi **faoliyati** hisoblanadi.

Strategik rejalashtirish nazariyasining 3 muhim tamoyillari mavjud:

- 1. Sotsial – iqtisodiy.** U sotsial iqtisodiy jarayonlarni rivojlanishini ta'minlaydigan aniq qonuniyatlarni o'rganishdan iborat.
- 2. Strategik rejalashtirish metodologiyasi.** U sotsial-iqtisodiy jarayonlarni bilish quroli hisoblanadi.
- 3. Tashkiliy.** U o'z ichiga strategik jarayonida qatnashadigan tashkilotlar tizimini, uni aniq funksiyalarini belgilash kabi ishni tashkil qilishni o'z ichiga oladi.

§ 2. Iqtisodiyotni muvofiqlashtirishda davlatning roli

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlardagi rejalashtirish va iqtisodiyotni tartibga solish tajribasi shuni ko'rsatayaptiki bu mexanizmlar orqali **davlat** jamiyatni sotsial-iqtisodiy stabiligini, makroproportsiyani tashkil qilishni, iqtisodiyotni dinamik rivojlantirishni ta'minlaydigan asosiy omillarni o'z qo'lida ushlab turadi. Har bir mamlakatda qarama-qarshi manfaatlarni, turli xil kuchlarni birlashtiradigan, jamiyatni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadigan va amalga oshiradigan **davlatni roli** beqiyosdir. Bu umumiy qoidani mensimaslik og'ir oqibatlarni olib kelishi mumkin. Xususan, iqtisodidagi uzulishlar, makroiqtisodiy proportsiyalarni va mikroiqtisodiy bog'liqliklarni buzilishi, moliya, baho tizimidagi va hakoزالardagi vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolar, shular jumlasidandir. Shuning uchun ham O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyilidan biri qilib respublikaning ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy rivojlanishida **davlat asosiy reformator-islohatchi qilib belgilangan**.

Davlatning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati quyidagichadir:

1. Davlat iqtisodiyotni tartibga solib turuvchi sub'ekt hisoblanadi.
2. Davlat soliq, subsidiya, litsenziya, boj to'lovlari kabi vositalar bilan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatadi. Davlatning qo'lida kata moliyaviy resurslar to'planadi.
3. Davlat siyosiy hokimiyatga ega bo'lgan alohida sub'ektdir. U o'z izmini boshqa sub'ektlarga o'tkazadi. Uning organlari beradigan buyruq va farmoyishlar barcha iqtisodiy sub'ektlar uchun majburiy hisoblanadi.

Ayrim tadbirkor, ishchi yoki xizmatchi, firma, korporatsiya yoki fermer xo'jaligi faqat o'zining manfaatini ko'zlab faoliyat ko'rsatadi, davlat esa yakka yoki guruhiiy manfaatlarni **yagonalikka** birlashtiruvchi va hammaning umumiy manfaatini ifodalovchi kuch hisoblanadi. Davlat mulk sohibi, ammo uning iqtisodiyot uchun ahamiyati iqtisodiy faoliyatni tartiblay olishidan kelib chiqadi. Gap shundaki, iqtisodiyot bir maromda rivojlanib borishi uchun uning turli tarmoqlari bir-biriga mutanosib bo'lishi, bir-biriga bog'lanib, bir-birini to'ldirib turishi talab qilinadi. Buni ta'minlashning **asosiy vositasi – bozor mexanizmidir**. Agar bozor mexanizmi iqtisodiyotni nuqsonsiz tartiblab turganida edi, tanglik va iqtisodiy beqarorlik hech yuz bermagan bo'lar edi. Holbuki, bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida tanglik va inqirozlar uchrab turadigan hodisalardir. Demak, **bozor mexanizmi muvozanatni to'la-to'kis va nuqsonsiz ta'minlay olmaydi, shu sababdan davlat iqtisodiyotni albatta tartiblashi lozim**.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy (sotsial) tengsizlik ya'ni boylar va qambag'allar mavjud. Ularning o'rtasida nizo chiqmasligi uchun davlat aholining nochor qatlamlariga ijtimoiy yordam berishdek vazifani o'z zimmasiga olishi kerak bo'ladi. **Jamiyatda hamma bahramand bo'ladigan xizmatlar bor**. Ular jumlasiga **umumiy ta'lim, sog'liqni saqlash, atrof muhitni muhofaza qilish, mamlakat xavfsizligini ta'minlash, yurtni obod qilish, ijtimoiy tartibni saqlash** va boshqalar kiradi. Bu sohalar g'oyat serxarajat, lekin bevosita foyda olish imkonini bermaydi. Shu sababli ularga firmalar qo'l urmaydi. Bu ish hammaga zarur bo'lgani uchun mazkur sohalarini davlat o'z qo'lga oladi. Demak, **davlat iqtisodiy vazifani bajarishi turgan gap**.

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvini o'z me'yori bor. Iqtisodiyot muttasil o'sib borayotgan sharoitda davlat bozor mexanizmiga xalaqit bermaslik uchun iqtisodiyotga kamroq aralashadi. Bozor mexanizmi yaxshi ish bermay, iqtisodiy qiyinchiliklar kuchaygan sharoitda davlat iqtisodiyotga faolroq aralashadi va uning tanglikdan chiqib, yaxshi ishlab ketishiga ko'maklashadi. Masalan, 50-70 yillarda sharb mamlakatlarida iqtisodiy inqirozlar tez-tez bo'lib turganda davlat iqtisodiyotga o'z siyosati bilan faol aralashgan. 80-yillarning o'rtalaridan boshlab bozor mexanizmi yaxshi ishlab ketganligi uchun davlat iqtisodiyotga kamroq aralashish yo'liga o'tdi.

Davlatning iqtisodiyot uchun ahamiyati uning tartiblab turuvchi kuch bo'lishi bilan belgilanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi qoidalarga asoslanadi:

-) Davlat iqtisodiyotni tartiblaganda umumjamiyat manfaatlarini ko'zlashi, umumiqtisodiy ahamiyatga molik chora-tadbirlarni qo'llab-quvvatlashi lozim;
-) Iqtisodiyotni tartiblashda davlat ma'muriy vositalardan emas, balki xilma-xil iqtisodiy vositalar majmuidan foydalanishi zarur;

-) Davlat tadbirkorlar bilan raqobatlashmasligi, balki ularning erkin o'zaro raqobat qilishlari uchun sharoit yaratishi talab qilinadi, davlat raqobat kurashining bevosita ishtirokchisi emas, balki uning oliy hakami vazifasini bajaradi;
 -) Davlat siyosati mamlakatda ijtimoiy barqarorlik, xotirjamlik, hamkorlik va hamjihatlikni ta'minlash orqali iqtisodiy o'sish va ommaviy farovonlikni ta'minlashga qaratilishi kerak.
- Mazkur tamoyillar umumiy, lekin ular turli mamlakatlarda har xil darajada amalga oshiriladi.

Davlatning iqtisodiyotni tartiblash vositalari

Davlat ixtiyorida xilma-xil siyosiy, xuquqiy va sotsial-iqtisodiy vositalar bor. Ammo ulardan qaysi birining ustivor bo'lishi iqtisodiy vaziyatga bog'liq. Birinchi navbatda davlat qonunchilik orqali iqtisodiyotni tartiblaydi. Qonun chiqaruvchi davlat organi tomonidan iqtisodiy hayotga oid qonunlar qabul qilinadi, qonunlarda iqtisodiyotning tartib-qoidalari belgilanadi. Iqtisodiy sa'y-xarakatlar shu qonunlarga binoan yuz berishi talab qilinadi, davlat qonunlarning bajarilishini nazorat qiladi, qonunbuzarlarni jazolaydi.

O'zbekistonda ham Oliy Majlis tomonidan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, bozorga xos iqtisodiy mexanizmni yaratishga oid 400dan oshiq qonunlar qabul qilindi. O'zbekistonda qonunlar ustivor, hamma unga bab-baravar rioya etishi shart.

Qonunchilik iqtisodiy faoliyatning xuquqiy asoslarini belgilab beradi. Davlat qonunlarni ishlab chiqish bilan cheklanmay, ularning amalda joriy etilishini ham ta'minlaydi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi uning siyosatida ifodalanadi. Iqtisodiy siyosat ko'zlagan maqsadlar va ularga erishish vositalari yaxlitligini talab qiladi.

Iqtisodiy siyosat

Maqsadlar	Vositalar
Barqaror iqtisodiy o'sish	Soliqlar
To'liq ish bilan band bo'lish	Subsidiyalar
Pul qadrini saqlab qolish	Foiz stavkasini o'zgartirish
Daromadlarni bir me'yorda taqsimlash	Inflyatsiyaga qarshi kurash choralari
Turmush darajasini oshirish va boshqalar	Daromadlarni nazorat qilish
	Davlat mulki va tadbirkorligi, davlat buyurtmalari va iste'mol

Davlatning ixtiyorida kuchli moliyaviy vositalar mavjud. Shulardan **eng muhimi soliqdir.**

Soliqlar har qanday ishlab chiqaruvchilar va oddiy fuqarolarning xarajatiga kiradi. Davlat soliqlarni oshirsa, xarajatlar ham oshadi, binobarin, bu foydani qisqartiradi, natijada ishlab chiqarishni o'stirishda manfaatdorlik kamayadi. Soliqlar kamaytirilsa, xarajatlar pasayib, foyda ko'payadi. Bunda manfaatdorlik kuchayishi bilan birga ishlab chiqarishga foydaning reinvestitsiyalash (qayta qo'yish) imkoni ham kengayadi. Masalan, firma soliqning hammasini to'lagan sharoitida 100 mln. so'mni investitsiya eta oladi, buning natijasida ishlab chiqarish kengayib qo'shimcha 60 mln. so'mga teng mahsulot yaratiladi. Agar firmaga soliqdan imtiyoz berilsa, u 120 mln. so'mni investitsiyaga sarflaydi, natija mahsulot ishlab chiqarish 72 mln. so'mga etadi. Demak, soliq imtiyozi tufayli mahsulot 12 mln. (72-60=12) so'mga ko'payadi.

Fan-texnika taraqqiyoti yuzaga keltirgan Yangi ishlab chiqarish sohalari borki, ularni jadal o'stirish talab qilinadi. Bu sohalarda chiqarilgan tovarlar bozorbop bo'lib, tez sotiladi va katta foyda keltiradi. Bu mahsulotlar sanoatning boshqa sohalarida ishlatilganida ham katta naf beradi. Masalan, yonilg'ini tejoychi, o'tga chidamli dvigatellar ishlab chiqaruvchi korxonalariga soliqdan engillik berilsa, ularning xarajatlari soliq hisobidan kamayadi. Natijada dvigatellarni ishlab chiqarish va ommaviy qo'llanishi ko'payadi, ular iqtisodiy o'sishga olib keladi.

Soliqlar o'z-o'zidan emas, balki muqobil tanlov qoidasini ishga solish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Davlat soliqlardan tadbirkorlikni, hayr-ehson ishlarini, eksport-importni, xorij kapitalining kirib kelishini rag'batlantirish uchun ham foydalanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga

ko'ra yangi ochilgan kichik firmalar, fermer xo'jaliklari ma'lum muddat davomida (ikki yil) soliqdan ozod qilinadi. Xayriya ishlariga sarflangan daromadlardan ham soliq olinmaydi. Eksportbop tovar ishlab chiqaruvchi korxonalar ham soliq imtiyozlari oladilar.

Davlat firmalarga soliq krediti beradi. Bunda soliq to'lash muddati kechiktiriladi, ya'ni soliq puli kreditga (qarzga) aylantiriladi va uni investitsiya uchun ishlatiladi. Masalan, korxonalar har yili 5 mln. so'm soliq to'lashi kerak. Bu soliq 5 yil muddatga foiz to'lanmaydigan imtiyozli kreditga aylantiriladi, natijada korxonalar 25 mln. so'mni ishlab chiqarishga yo'llab uni o'stiradi va soliqni topgan pulidan 5 yildan so'ng to'laydi. Soliqlar iqtisodiy vaziyatga qarab o'zgartirilib turiladi. Iqtisodiy tanglik bo'lganda investitsiyani rag'batlantirish maqsadlarida soliq kamaytiriladi. Iqtisodiy o'sish sharoitida soliqni oshirish mumkin, chunki yaxshi foyda ko'rilgan sharoitda ularni to'lash og'irlik qilmaydi va investitsiyalash imkoniyati katta bo'ladi.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartiblashning yana bir muhim vositasi **moliyaviy sanatsiya** (sog'lomlashtirish) hisoblanadi. Sanatsiyada davlat korxonalarining moliyaviy axvolini yaxshilashga qaratilgan moliya va kredit tadbirlarini ishga soladi. Sanatsiya iqtisodiyot uchun ahamiyati katta korxonalarni tang xolatdan chiqirib ularni normal ishlab turishini ta'minlash hamda korxonalarni ommaviy bankrot bo'lishiga yo'l bermasdan, raqobatchi korxonalar sonini kerakli me'yorda saqlab turish maqsadlarida amalga oshiriladi.

Sanatsiyalash yo'llari ko'p: korxonalar qarzini kechib yuborish yoki uni o'zgaralar hisobidan to'lash, qarzni to'lash muddatini kechiktirish, qarz uchun beriladigan foizni kamaytirish yoki umuman olmaslik, korxonalar soliqdan engillik berish, soliqni kreditga aylantirish, korxonalar buyurtma berib uni haqini oldindan to'lash, subsidiya ajratish, korxonalar eksport yuzasidan imtiyozlar berish.

Davlatning sanatsiyadagi ishtiroki ikki shartni hisobga oladi: Birinchisi – korxonaning milliy yoki hududiy iqtisodiyot uchun ahamiyati katta bo'lishi kerak, **ikkinchisi** – korxonaning tang axvolga tushib qolishiga uning o'ziga bog'liq bo'lmagan boshqa ob'ektiv sabablar bo'lishi lozim. Davlatning korxonalar yordami bozor talabiga zid kelmagan taqdirdagina unga qo'l uriladi. Yomon ishlagan, bozor talabiga moslasha olmasdan moliyaviy inqirozga yuz tutgan korxonalar davlat yordam bermaydi, chunki bu bozor qoidalariga zid keladi.

Subsidiya ham davlat o'z siyosatida qo'llaydigan asosiy moliya vositalari sirasiga kiradi.

Subsidiya davlat tomonidan aniq maqsad yo'lida ishlatish uchun qaytarib olmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'idir.

Subsidiyalar iqtisodiyotni devirsifikatsiyalash (tarkiban o'zgartirish), eksport-importni muvozanatlashtirib turish, novatsiya, (yangilikni o'zlashtirish) ishlarini yo'lga qo'yish, ayrim hududlarga yordam berish, Konversiya (harbiy ishlab chiqarishdan xalqqa kerakli tovar ishlab chiqarishga o'tish) maqsadlarida ajratiladi. Aytilgan ishlar serxarajat bo'lganidan subsidiya xarajatlarni butunlay yoki qisman qoplash uchun beriladi. Masalan, devirsifikatsiya katta joriy sarflarni talab qiladi, shu bois ularni qoplash davlat subsidiyasi ham ishtirok etadi. Subsidiyalar eksportni qisqartirish yoki to'xtatib turish uchun ham ishlatiladi. Jahon bozorida narxni ushlab turish uchun bozorga qo'shimcha tovarlarni chiqarmaslik zarur bo'lganda, davlat o'z tovarlarini zaxiraga o'tkazib turgan firmalarga subsidiya berib, tovarlarni saqlab turish xarajatlarni qoplaydi. Subsidiyalar milliy sanoatni o'stirish uchun ham beriladi. Tashqaridan xom ashyo kiritib, tashqariga tayyor maxsulot chiqaruvchi korxonalar ham subsidiyadan bahramand bo'ladilar.

Davlat texnika yangiliklarini joriy etish, resurslarni tejash, atrof-muxitni muhofaza qilish, resurslarni iqtisodiyoti sust rivojlangan hududlarga joylashtirish, eksport potentsialini oshirish dasturlarini ishlab chiqadi. Bu dasturlarda davlat tavsiyalariga binoan ish tutgan korxonalar davlatdan subsidiya oladilar.

Davlat **milliy iqtisodiy chegaralarni** belgilaydi, iqtisodiy chegara vazifasini esa milliy pul va bojxona to'lovlari, ya'ni **boj puli** bajaradi. Davlat milliy valyutani mamlakat hududidagi yagona va tanxo to'lov vositasi sifatida kiritadi. Mamlakat ichidagi tovar va xizmatlarni faqat shu pulga olish mumkin, bu bilan milliy bozor himoya qilinadi. Shunday vazifani O'zbekiston Respublikasi puli – **so'm** ham o'taydi.

Davlat iqtisodiy o'sish uchun ahamiyatli, lekin serxarajat ishlarni o'zi hisobidan moliyalashtiradi. Bular jumlasiga fundamental ilmiy tadqiqot ishlari, umumiy ta'lim tizimi, ekologiya loyihalari, millat-elat sog'lig'ini ta'minlash tadbirlari, kosmik, atom sanoati kabilar kiradi.

Inflyatsiyaga qarshi choralar

Davlat iqtisodiyotni tartiblashni pul va u bilan bog'liq iqtisodiy vositalar orqali ham bajaradi.

Davlatning pul-kredit borasidagi siyosati uning monetar siyosati deb yuritiladi.

Monetar siyosat pulning qadrini ta'minlab, uni iqtisodiyotning kuchli dastagiga aylantirish va pul muomalasini izga solish orqali iqtisodiyotni tartiblashga qaratadi. Haddan ziyod inflyatsiya sharoitida iqtisodiy o'sish stimullari zaiflashadi. Shu boisdan davlat inflyatsiyani iloji boricha me'yoriy darajaga pasaytirishga qaratilgan siyosat olib boradi. **Inflyatsiyaga qarshi tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi: Birinchidan**, ishlab chiqarishni o'stirish orqali tovar va xizmatlarni ko'paytirish va shu yo'sinda pulni moddiy jihatdan ta'minlash; **ikkinchidan**, pul miqdorini keragidan ortiqcha bo'lishiga yo'l bermaslik uchun pul emissiyasi ustidan qattiq nazorat o'rnatish, ya'ni ortiqcha pulni muomalaga chiqarmaslik. Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida inflyatsiya sur'atlari pasayadi.

Kuchli inflyatsiya kezarida pulni ishlab chiqarishga qo'yish xatarli ishga aylanadi. Shu boisdan davlat inflyatsiyaga yo'l bermaydigan qulay investitsiya muhitini yaratib, iqtisodiy o'sishga ko'maklashadi, natijada, **birinchidan**, kredit olishni engillashtiradi, qarz berishning xatari kam bo'ladi, **ikkinchidan**, pulga uning qadri pasayib ulgurmasdan resurs olib ishlab chiqarishga joylashtirish mumkin. Inflyatsiyani davlat naqadar jilovlay olishiga qarab iqtisodiyotda o'zgarish yuz beradi.

Kredit siyosati

Iqtisodiyotga kuchli ta'sir etuvchi vosita – bu foiz stavkasidir. Bozor qoidasiga ko'ra foiz kamaysa, qarz puliga talab oshadi, binobarin, kredit ko'proq olinadi va ko'proq ishlab chiqarishga qo'yiladi. Kreditning iqtisodiy o'sishga aloqadorligini hisobga olgan holda davlat uni arzonlashtirish choralarini ko'radi. Davlatning qo'lida katta pul to'planadi, bu pul bankka qo'yiladi va ishlatilishiga qadar kredit resursini tashkil etadi. Davlatning puli kapital bozoriga chiqib kreditning taklifini ko'paytiradi va bu foizni kamaytiradi.

Davlat bo'sh turgan pulning tarkibini o'zgartirish orqali bozordagi pulga bo'lgan talab va taklifni o'zgartirishga erishadi. **Bo'sh pullar hozir qarz berish uchun ajratilgan va zaxiradagi kredit rezervi sifatida turgan pullarga bo'linadi.** Zaxiradagi rezerv pulning kamayishi taklif etilgan pulning ko'payishini bildiradi va, aksincha, uning ko'payishi pul taklifini qisqartiradi. Odatda kredit resursining 20 foizi zahirada bo'lsa, 80 foizi bevosita kredit ishiga ajratiladi, ya'ni sotishga qo'yiladi. Davlat shu nisbatni o'zgartiradi. U pul rezervini qisqartirish hisobidan uning kredit sifatida taklifini ko'paytiradi. Natijada foiz pasayadi, binobarin kredit arzonlashganidan uni ko'proq olib, investitsiya uchun ishlatish qulay bo'ladi.

Davlat kredit resursiga o'zi nomidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni, chunonchi, aktsiya, obligatsiya, xazina majburiyatlarini sotish orqali ta'sir etadi. Bu qog'ozlar sotilganda bo'sh pullar davlat olgan qarzga aylanib qoladi va ular kredit sifatida berilmaydi. Natijada kredit taklifi qisqarib, foiz o'sadi. Davlat bu qog'ozlarni qaytadan sotib olganda o'z qarzini uzgan bo'ladi, uning qo'lidagi pul qimmatli qog'ozlarni sotganlar qo'liga o'tib, bo'sh pulni ko'paytiradi, binobarin, pulning kredit sifatida taklifini oshiradi. Natijada foiz pasayib, kredit arzonlashadi. Masalan, mamlakatda 50 milliard so'm bo'sh pul bo'lib, kredit resursi sifatida xizmat qiladi. Yaratilgan milliy maxsulot 500 milliard so'mga teng. Bir so'm investitsiya 0,5 so'mga teng qo'shimcha maxsulot beradi. Davlat 20 milliard so'mga teng qimmatbaho qog'ozlarni sotganda bo'sh pul shu summaga qisqarib, 30 milliard so'mga tushadi. Bu pul kredit orqali investitsiyalanganda 15 milliard so'mga teng iqtisodiy o'sish beradi, ya'ni o'sish 3 foiz $\left(\frac{15 \times 100}{500} = 3\%\right)$ bo'ladi.

Agar davlat oldin chiqargan qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun 10 milliard so'm sarflasa, kredit resursi shu miqdorda ko'payib 60 milliard so'mga etadi. Bu esa kreditni arzonlashtiradi. Investitsiyalanganda kredit puli 2 marta ko'p bo'ladi $(50+10:30=2)$. Bu esa milliy maxsulotni 30 milliard so'mga $(60:2=30)$ oshiradi, ya'ni iqtisodiy o'sish 6 foizni $(30 \times 100:500=6\%)$ tashkil etadi.

Davlat tadbirkorligi

Davlat katta mulk sohibi hisoblanadi, ammo davlat mulki boshqa mulklar yo'lini to'smaydi, balki ularga ko'mak beradi. Davlat egalik qiladigan mulkning o'ziga xos chegarasi bor. Uni quyidagi

sharoitlar taqozo etadi: iqtisodiyotda shunday sohalar mavjudki, ularning faoliyati umummilliy hamda jamiyat manfaatlari uchun zarur, ammo serxarajat bo'lib, kam foyda beradi.

Davlat mulki zaminida davlat tadbirkorligi paydo bo'ladi va u iqtisodiyotning davlat sektori deb ataladi. Davlat sektorining iqtisodiyotda tutgan o'rnini va ahamiyati hamma mamlakatlarda bir xil emas. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda O'zbekistonga xos belgi – bu iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarishdir. Shu sababdan O'zbekistonda iqtisodiyotdagi davlat sektorining salmog'i qisqarib bormoqda.

Davlat tadbirkorligining o'ziga yarasha ziddiyatlari bor, bu tadbirkorlik, bir tomondan, iqtisodiyot uchun zarur, ikkinchi tomondan, u g'oyat serxarajat.

Davlat bozorga iste'molchi – xaridor sifatida ham chiqadi. Davlat byurtmachilariga binoan ishlash firmalar uchun qulay bozor yaratadi, chunki tovarlar va xizmatlar oldindan belgilangan miqdorda va kelishilgan narxda albatta sotiladi. Davlat xususiy sektorda jamg'arilib, bozorga chiqmay qolishi mumkin bo'lgan pulni soliq undirish orqali o'z qo'liga olib, uni o'z byurtmasini xarid etishga jalb etadi, ya'ni bozorni kengaytiradi. Demak, davlat o'z xaridi bilan iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shadi.

Bozor tizimida davlatning iqtisodiyotni tartiblashdan iborat faoliyati ma'muriy tazyiq orqali emas, balki iqtisodiy vositalar bilan amalga oshiriladi.

Ijtimoiy (sotsial) siyosat

Davlatning ijtimoiy siyosati iqtisodiyotni tartiblashga bevosita ta'sir etmaydi, **balki jamiyatda sotsial totuvlik va hamjihatlikni ta'minlab**, iqtisodiy o'sish uchun qulay ijtimoiy sharoit yaratadi. Firma sohiblari bilan mehnat ahli o'rasidagi nizo iqtisodiyotni izdan chiqaradi, aksincha, ularning ijtimoiy hamjihatlikda ishlashi-iqtisodiy o'sish sharti hisoblanadi. Davlat mehnat munosabatlariga aralashganida ish beruvchilar bilan yollanib ishlovchilar o'rtasida ziddiyat chiqmasligi choralari ko'radi, mabodo chiqqan taqdirda ham qonunlar asosida tinch yo'l bilan hal etilishiga erishiladi. Davlat ish kuni va ish haftasining davomiyligi qonun yo'li bilan belgilab qo'yadi, minimal(eng kam) ish haqi miqdorini o'rnatadi, undan kam ish haqi to'lashga hech kim jazm eta olmaydi. Davlat ishsizlarni yangi kasblarga o'rgatish uchun mablag' ajratadi, ish kunini qisqartirish hisobidan qo'shimcha ravishda ishchi va xizmatchilarni ishga olgan, yangi ish o'rinlari yaratgan firmalarga soliqdan engillik beradi. Davlat o'z hisobidan mehnat birjalari orqali ishsizlarga ishsizlik nafaqasi to'laydi, ularning xorijga chiqib ishlashiga sharoit yaratadi. Xullas, davlat ish kuchini tayyorlashda ham qatnashadi. Davlat boylar pulini progressiv soliqlar vositasida qaychilab, uni nochor kishilar o'rtasida taqsimlaydi. Bu bilan boylar va kambag'allar o'rtasidagi muvozanat ta'minlanadi. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning sotsial-ijtimoiy siyosati jamiyatni o'ta boyib va o'ta kambag'al toifalarga ajralishiga yo'l bermaydi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish tizimida **strategik rejalashtirish alohida o'rin tutadi, chunki u:**

1. Aniq bir muddatga iqtisodiyotni holati va sotsial muammolarni hal qilinishini to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish;
2. Hozirgi iqtisodiyotni va sotsial munosobatlarni kelajakdagi rivojini loyihalash;
3. Qo'yilayotgan vazifalarni barcha turdagi resurslar hajmi va tarkibi bilan bog'lash;
4. Mamlakatni oldida turgan har xil (federal va regional) iqtisodiy va sotsial muammolarni bir-biri bilan bog'lash va ularni echimlarini yagona dasturlarga birlashtirish va boshqa imkoniyatlarni yaratib beradi.

§ 3. **Strategik rejalashtirish metodologiyasi. O'zbekistonda strategik rejalashtirishni tashkil qilish**

Metodologiya bu haqiqatni (voqeelikni) bilish maqsadida qo'llanilgan barcha metodlar va usullar yig'indisidir. U o'z ichiga umumfalsafiy usulni, hamda aniq fanlar usullarini oladi. Falsafiy usul jamoatni va tabiatni rivojlanishini umumiy qonunlariga asolanadigan dialektikani hamda ilmiy fikrlash printsiplarini oladi:

- induksiya-xususiy dalillardan foydalanib, ayrim farazlar (gipotezalar)ga o'tish yo'li bilan **aqliy xulosa chiqarish**;
- deduktsiya-qonun qoidalar asosida xulosa chiqarish;
- tahlil;
- sintez-turli elementlarni yagona bir butunga birlashtirish, qiyoslash;
- Ekspriment – tajriba o'tkazish.

Strategik rejalashtirish metodologiyasini aniqlash uning quyidagi hususiyatlarini hisobga olishni taqozo qiladi:

- tarkibiy birlik
- strategik prognozlar, dasturlar va rejalar ishlab chiqarishning mantiqi (logikasi)
- maxsus uslubiy printsiplari va yondashuvlar
- strategik rejalashtirish jarayonida, prognozlashtirish va rejalashtirish ko'rsatkichlarini tuzishda va asoslashda foydalaniladigan usullar tizimi.

Strategik rejalashtirish metodologiyasining tizimi prognozlar, dastur va rejalar ishlab chiqarishning ilmiy asosi hisoblanadi. Strategik rejalashtirish **metodologiyasi** quyidagi beshta muhim savolga javob olish imkoniyatini beradi:

1. Strategik rejalashtirish ob'ektlarining rivojlan-tirishni maqsadi;
2. Prognozlar, dastur va rejalar ishlab chiqarish jarayoni qanday ketma-ketlikda bo'lishi lozimligi;
3. Strategik prognozlar, dastur va rejalar qanday bo'lishi kerak va ular qanday talablarni qondirishi kerak?
4. Strategik rejalashtirish ma'lum muammolarni hal qilishda qanday yondashuvlardan foydalanadi?
5. Strategik prognozlar, dastur va rejalarini optimallashtirish qanday metodlar va ko'rsatkichlar tizimi yordamida ta'minlanadi.

Boshqaruvni, demak, strategik rejalashtirishni har qanday muammosini hal qilish o'z mantiqiga egadir. **Strategik rejalashtirishni mantiqi** deganda, strategik rejalashtirishni barcha muammolarini hal qilishda tartibli ketma-ketlik, o'zarobog'liqlik va bajariladigan ishlarning asoslanganligini tushuniladi.

Strategik rejalashtirishning mantiqiy mazmuni uning quyidagi **tarkibiy elementlarini yoritib beradi**:

1. Strategik rejalashtirish davrida sub'ektning maqsadini aniqlash va shakllantirish;
2. Strategik rejalashtirish erishilgan darajasini va tarkibini aniqlash, uni tahlil qilish;
3. Rejalashtirish davrida jamiyat talabining hajmi va tarkibini aniqlash;
4. Rejalashtirish davrining boshlanishiga mavjud bo'lgan resurslar hajmini va tarkibini aniqlash;
5. Sotsial-iqtisodiy tarmoqlar talab va resurslarini muvozanatlashtirish, bir-biri bilan bog'lash.

Strategik rejalashtirish metodologiyasining printsiplari

Strategik rejalashtirish jamiyatning boshqaruv tizimida markaziy element bo'lib hisoblanadi va uning mantiqiy rejalashtirish printsiplariga suyanadi.

Rejalashtirishning **asosiy printsiplari** bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisod va siyosatning birligi printsipti
2. Markazlashtirish va mustaqillik printsiplarini birligi
3. Boshqaruv echimlarini samaradorligi va ilmiy asoslanganlik printsipti
4. Umumiy va lokal (ayrim olingan) manfaatlarni birligi printsipti. Strategik dasturlar va rejalarni bajarishda shaxsiy va jamoa manfaatini rag'batlantirish.

Ko'rsatkichlar tizimi va strategik rejalashtirish metodlari

Prognozlashtirishda, dastur va rejalarni tuzishda ko'rsatkichlar tizimidan keng foydalaniladi. Faqat ko'rsatkichlar tizimi orqali strategik rejalashtirishni mantiqi, printsiplari va metodologik yondashuvlarini amalga oshirilishi mumkin.

Ko'rsatkich, deb hozirgi zamon hisoboti va statistikasida jamiyatdagi sotsial-iqtisodiy voqelik va jarayonlarni miqdor va sifat jihatidan tavsiflash tushuniladi.

Ko'rsatkich tizimi quyidagi 4 guruhga bo'linadi:

1. Miqdor va sifat ko'rsatkichlari
2. Tasdiqlanadigan va hisoblanadigan ko'rsatkichlar
3. Natural va qiymat ko'rsatkichlari
4. Absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar

Ularni yana boshqacha tizimga ham bo'lish mumkin:

- umumiy rejalashtirishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimi;
- mamlakatni sotsial-iqtisodiy rivojlantirishda, davlat byudjetida foydalaniladigan ko'rsatkichlar;
- federatsiya sub'ektlarini rivojlanishini va mahalliy byudjetni rejalashtirishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar;
- ayrim tarmoqni rivojlantirishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimi;
- korxonalar, birlashma, tijorat tashkilotlarini rivojlantirish prognozlarini, dasturlarini va rejalarni tuzishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimi.

Strategik rejalashtirishda foydalaniladigan ko'rsatkichlar ma'lum **talablarga javob berishi lozim**:

1. Rejalashtirishning ma'lum darajasi uchun ko'rsatkichlarni majburiyligi va ularning birligi.
2. Reja ko'rsatkichlari statistika ko'rsatkichlari bilan mos kelishi kerak.
3. Ko'rsatkichlar ma'lum o'lchov birligida o'lchanadigan, ifodalanadigan bo'lishi kerak.
4. Ko'rsatkichlar tizimi rejalashtirilayotgan ob'ektini barcha qirralariga kompleks xarakteristika beraoladigan bo'lishi kerak.
5. Ko'rsatkichlar bukiluvchan, egiluvchan bo'lishi, rejalashtirilayotgan ob'ektlar holatini barcha o'zgarishlarini aks ettiraoladigan bo'lishi kerak.
6. Ko'rsatkichlar tizimi reja topshiriqlarida bajaruvchilar aniq ko'rsatilgan, ya'ni adresli bo'lishi kerak.
7. Ko'rsatkichlar maxsuldorlikni, samaradorlikni o'sishiga undashi kerak.
8. Ko'rsatkichlar tizimi son jihatdan chegaralangan bo'lishi lozim.

Strategik rejalashtirishning muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning metodikasi hisoblanadi. **Metodika** – bu prognozlarni, strategik dasturlarni va rejalarni **reja ko'rsatkichlarini tahlil qilishda, asoslashda va tuzishda qo'llanilgan barcha metodlar, usullar yig'indisidir.**

Strategik rejalashtirishni **metodi** bu prognozlar, dastur va rejalarni **ayrim ko'rsatkichlarini** hisoblashda rejalashtirishda muammolarini hal qilishda foydalaniladigan **aniq uslub, texnik yondashuvdir.**

Rejalashtirishda normativ metod, balanslash metodi, iqtisodiy matematika metodi va modeli, ekspert (baholash) metodi, sotsial-iqtisodiy tahlil qilish metodi, tizimli tahlil va sintez va ko'pgina boshqa metodlardan foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasida strategik rejalashtirishni tashkil qilish

O'zbekistonda sotsial-iqtisodiy rivojlanishni strategik rejalashtirish va samarali boshqarishni zarur sharti bo'lib maxsus tashkilotlar tizimini mavjudligi hisoblanadi. Ana shu tashkilotlar tizimida O'zbekiston Respublikasi **iqtisodiyot vazirligi alohida o'rin tutadi.**

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi 2003 yil 22 yanvarda 37 sonli «O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Iqtisodiyot vazirligining **asosiy vazifalaridan** bo'lib quyidagilar belgilab qo'yildi:

1. Iqtisodiyotni rivojlantirishning ko'p variantli stsenariylarini, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning **mintaqalar, tarmoqlar va iqtisodiyot sektorlari bo'yicha qisqa va o'rta muddatli prognozlari va dasturlarini ishlab chiqish;**
2. Muhim qiymat, moddiy va mehnat **balanslarini** ishlab chiqishni tashkil etish;
3. **Demografik prognozlarni**, aholini aniq tarzda ijtimoiy muhofaza qilish, ichki iste'mol bozorini to'ldirish, odamlarni farovonligini oshirish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish **dasturlarini ishlab chiqish;**
4. Iqtisodiyotni tarkibiy **qayta o'zgartirishlarning o'rta muddatli prognozlarni**, tarmoqlarni rivojlantirish, zamonaviylashtirish va texnologiya bilan qayta jihozlash, ishlab chiqarishlarni mahalliyashtirish, ilg'or, resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish **dasturlarini** ishlab chiqish;
5. Tarkibiy siyosat maqsadlariga erishishni, mintaqalarni kompleks rivojlantirishni ta'minlovchi **qisqa va o'rta muddatli investitsiya dasturlarini** ishlab chiqish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish; Yuqoridagi Iqtisodiyot vazirligining vazifalaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda bozor iqtisodiga o'tish jarayoni ketayotganligi tufayli prognozlarga asosan **qisqa va o'rta muddatli prognozlarni ishlab chiqishga e'tibor qaratilgan.**

Respublikamizda strategik rejalashtirishni kontseptsiyasi ishlab chiqilyapti. Prognozlar asosan tarmoqlar bo'yicha ishlab chiqiladi. Umumiqtisodiyot bo'yicha esa hali bunday prognozlar ishlab chiqilmagan.

Tayanch iboralar

- *Strategik rejalashtirish*
- *Rejalashtirish shakllari*
- *Strategik rejalashtirish tamoyillari*
- *Davlat asosiy reformator*
- *Bozor mexanizmi*
- *Iqtisodiyotni tartiblash vositalari*
- *Soliq*
- *Moliyaviy sanatsiya*
- *Inflyatsiya*
- *Monetar siyosat*
- *Kredit siyosati*
- *Davlat tadbirkorligi*
- *Ijtimoiy siyosat*
- *Induktsiya*
- *Deduktsiya*
- *Sintez*
- *Eksperiment*
- *Prognoz*
- *Dastur*
- *Metod, metodika*

- Metodologiya
- Mantiq
- Ko'rsatgich

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. *Strategik rejalashtirish, uning mohiyati nimada?*
2. *Strategik rejalashtirish-boshqaruv elementi ekanligi?*
3. *Rejalashtirish elementlari nimalardan iborat?*
4. *Strategik rejalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari, uning ob'ekti va tamoyillari qaysilar?*
5. *Davlat asosiy reformator- islohotchi ekanligi deganda nimani tushunasiz?*
6. *Davlatning iqtisodiyotni tartiblash vositalari nimada?*
7. *Moliyaviy sanatsiya va unda davlatni ishtiroki qanday?*
8. *Subsidiya qanday maqsad yo'lida ishlatiladi?*
9. *Inflyatsiyaga qarshi qanday choralar qo'llaniladi?*
10. *Kredit siyosati haqida nima deya olasiz?*
11. *Davlat tadbirkorligi nima va u qanday amalga oshiriladi?*
12. *Ijtimoiy siyosat iqtisodiyotni tartiblashda qanday ahamiyaga ega?*
13. *Davlat iqtisodiyotni tartibga solishda strategik rejalashtirishning o'rni qanday?*
14. *Strategik rejalashtirish metodologiyasi va uning printsiplari qaysilar?*
15. *Ko'rsatkichlar tizimi va strategik rejalashtirish metodlarini bilasiz?*
16. *O'zbekiston Respublikasida strategik rejalashtirishni tashkil qilish qanday amalga oshirilayapti?*

Adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. O'zbekiston, 1992 yil. 23-24 betlar.*
2. *I.A.Karimov «O'zbekiston Buyuk kelajak sari» Toshkent. O'zbekiston 1998 yil.*
3. *I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish-asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi, 2004 yil 10 fevral.*
4. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 22 yanvar 37-sonli «O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida» gi Qarori.*
5. *Yoxansen «Ocherki makroekonomicheskogo planirovaniya» Inglizchadan rus tiliga tarjimasi 2 tomli M.«Progress»,1982 yil.*
6. *M.Sharifxo'jaev, Yo. Abdullaev. Menejment. Toshkent. O'qituvchi. 2001 yil, 399-447 betlar.*
7. *Knish M.I, Perekatov B.A., Tyutikov Yu.P. «Strategicheskoe planirovanie investitsionnoy deyatel'nosti» Izdatelskiy dom «Biznes-prensa» Sank Peterburg 1998 yil 89-180 betlar.*
8. *Chernish E.A, Molchanova N.P. Novinova A.A, Soltanova T.A «Prognozirovanie i Planirovanie v usloviyax rinka». Uchebnoe posobie. Moskva 1999g. Str. 3-87*
9. *Strategicheskoe planirovanie pod. red Utkina E.A Moskva Assotsiatsiya avtorov i izdateley «Tandem». izdatelstvo EKMOS – 1998 g.*

11-bob. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyati

- § 1. O'zbekiston mustaqilligi va uning tashqi iqtisodiy faoliyati printsiplari. Ochiq iqtisodiyot modeli.
- § 2. Tashqi iqtisodiy aloqalar va hamkorlikning asosiy shakllari va yo'nalishlari.
- § 3. Tashqi iqtisodiy faoliyat va uni boshqarishni tashkil qilish.

§ 1. O'zbekiston mustaqilligi va uning tashqi iqtisodiy faoliyati printsiplari. Ochiq iqtisodiyot modeli

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng xalqaro hamjamiyatning teng huquqli a'zosi bo'ldi. O'zbekiston xalqaro munosobatlarda mustaqil suveren davlat sifatida faoliyat olib boradi. Mustaqillik tufayli ko'pchilik xorijiy davlatlari bilan mustaqil iqtisodiy hamkorlik aloqalari o'rnatdi. Bu hamkorlik davlat siyosatining muhim qismi bo'lib, respublika iqtisodiy rivojlanishining ustivor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab qo'yilgan. **O'zbekiston davlat siyosatini maqsadi respublika iqtisodiyotini jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash va haqiqatda ochiq iqtisodiyotga erishishdir.**

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda mazkur mamlakat yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

O'zbekiston o'tmishda juda ko'p mineral xom-ashyo resurlariga, katta ishlab chiqarish texnika imkoniyatlariga, boy mehnat resurslariga ega bo'lgani holda, strategiya jihatidan juda qulay geopolitik holatda joylashgan bo'lishiga qaramay tashqi dunyodan ajralib qolgan edi.

«Shunday bir g'ayritabiiy vaziyat vujudga kelib qolgan ediki, deydi Prezidentimiz I.Karimov - respublika umuman «ochiq» iqtisodiyotga ega bo'la turib, etishtirilgan maxsulotning 30 foiziga yaqini tashqariga olib chiqib ketilishiga qaramay, amalda **yopiq** mamlakat bo'lib qolaverdi. U jaxon bozoriga to'g'ridan-to'g'ri chiqa olmasdi va uning barcha tashqi aloqalari sobiq Ittifoq va O'zaro Iqtisodiy Yordam Kengashi chegaralaridan nariga o'tmasdi. Masalan, O'zbekiston tashqi savdo munosabatlarining 83 foizdan ziyodrog'i Ittifoq respublikalari bilan savdo sotiq hissasiga to'g'ri kelar edi». («O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li». Toshkent. O'zbekiston, 1993yil. 91 bet.)

Respublikaning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi xalqaro mehnat taqsimotida, boshqa davlatlar bilan teng huquqli aloqalar o'rnatishni nafaqat imkoniyatini, balki uning zaruratini ham ochib berdi.

Prezidentimiz I.Karimov o'zining asarlari, ma'ruza va nutqlarida tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarning asosiy tamoyillarini nazariy va amaliy jihatdan puxta asoslab berdi. Tashqi siyosatga tinchlik barqarorlik, hamkorlik yo'li asos qilib olindi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi 165 ta nufuzli davlat tan oldi, ulardan 120 tasi bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi.

- Toshkentda 43 mamlakatning elchixonalari ochildi.

- Respublikada 88 ta xorijiy mamlakat vakolatxonalari akkreditatsiya qilingan, 24 ta hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda.

- Dunyodagi 30 dan ortiq davlatda O'zbekistonning elchixona-lari va konsullari ishlab turibdi.

- O'zbekiston 30 ta nufuzli xalqaro iqtisodiy va moliya tashkilotlarining teng huquqli a'zosi.

- Jaxonning 140 mamlakati bilan savdo-iqtisodiy muno-sobatlar o'rnatilgan.

- Mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyotiga 12 mlrd. AQSh dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar jalb qilindi.

- Xorijiy sarmoya ishtirokida 2000 dan ortiq korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

- Tashqi savdo oboroti miqdori 2000 yilda 6 mlrd. dan ortiq AQSh dollarini tashkil etdi, 2001 yilda bu ko'rsatkich 3,1 foizga o'sdi.

- Jahonning 80 mamlakatiga O'zbekiston mahsulotlari eksport qilinadi va turli xizmatlar ko'rsatiladi. Eksportning umumiy hajmi deyarli 2 baravar, uzoq xorijiy mamlakatlarga esa 2,4 baravar oshdi.

O'zbekiston Respublikasining «Tashqi siyosiy faoliyatning asosiy printsiplari to'g'risida», «Chet El investorlari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida», «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonunlari uning xalqaro maydonda faol va keng ko'lamli hamkorlik qilishi uchun huquqiy kafolat bo'lib xizmat qilmoqda.

1992 yilning 2 mart kuni O'zbekiston Respublikasi o'zining xoxish-irodasi va taklifiga ko'ra eng nufuzli xalqaro tashkilot – BMTga qabul qilindi va shu kuni BMTning Nyu-Yorkdagi binosi olidida Mustaqil O'zbekiston Respublikasining bayrog'i ko'tarildi.

1993 yilda Toshkentda BMTning vakolatxonasi ochildi. O'zbekiston jahon hamjamiyatining to'la, teng huquqli a'zosi sifatida BMT faoliyatida ishtirok etmoqda.

1992 yilning fevral oyida Respublikamiz Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (EXHT)ga kirdi. Keyin 105 ta mamlakatni o'zida birlashtirgan Qo'shilmaslik harakati a'zosiga aylandi. 1992 yilning oktyabr oyida esa dunyoning eng keksa tashkilotlaridan biri Parlamentlararo ittifoqning 19-a'zosi sifatida tan olindi. 2001 yil iyunda Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lib kirdi. O'zbekiston ko'pgina mintaqaviy tashkilotlar, Evropa ittifoqi va boshqalar bilan samarali hamkorlik qilmoqda. Vatanimiz, shuningdek, Xalqaro valyuta fondi, Butunjahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT), Osiyo va Tinch okeani mamlakatlari uchun BMTning ijtimoiy va iqtisodiy komissiyasi, Qayta qurish (tiklash) va rivojlantirish Xalqaro banki, Qayta qurish (tiklash) va rivojlantirish Evropa bankiga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning BMT homiyligida ta'lim, Fan va madaniyat bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilot – YuNESKO bilan aloqalari kengayib bormoqda. 1993 yil 29 oktyabrda YuNESKoning qarorgohi Parijda O'zbekiston YuNESKoga a'zolikka qabul qilindi. 1994 yil oktyabrda Parijda vatandoshimiz Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligiga bag'ishlangan Ulug'bek haftaligi tantanasi bo'lib o'tdi. 1996 yilda Parijda Amir Temurga bag'ishlangan madaniyat haftaligi, «Temuriylar davrida Fan, madaniyat va maorifning gullab yashnashi» mavzusida xalqaro konferentsiya va ko'rgazmalar bo'lib o'tdi. 1997 yilda jahon madaniyatining durdonalari hisoblangan qadimiy shaharlarimiz Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yillik muborak sanalari Parijda keng nishonlandi, xalqaro anjuman va ko'rgazmalar o'tkazildi.

O'zbekiston Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama hamkorlik qilishda faol qatnashmoqda. Masalan, O'zbekiston bilan Ukraina o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, madaniy aloqalar yo'lga qo'yildi. Ikki davlat o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 300 mln. AQSh dollaridan ortdi O'zbekiston Ukrainaga paxta, rangli metall, gaz, tamaki, gazlama va boshqa turdagi matolar etkazib beradi. Ukrainadan O'zbekistonga texnika asbob-uskunalari keltiriladi. Bugungi kunda O'zbekistonda 20 dan ortiq O'zbek-Ukraina qo'shma korxonasi faoliyat ko'rsatmoqda va hokazo.

O'zbekiston tashqi siyosatida Markaziy Osiyodagi Yangi mustaqil davlatlar - Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston muhim o'rin tutadi. Markaziy Osiyo Hamkorlik tashkiloti, uning Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etildi. Hamjamiyat davlatlari o'rtasida iqtisodiy integratsiya dasturi va birgalikda sarmoya sarflanadigan 53 ta loyiha amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda jahondagi 80 ga yaqin mamlakatning sarmoyalari ishtirokida barpo etilgan 2000 ta zamonaviy qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Xorijiy sarmoyalar ishtirokida ishlayotgan qo'shma korxonalar jumlasiga «UzDEU avto», «SamKuchavto», «Zarafshon-Nyumont», Ko'kdumaloq kompressor stantsiyasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Sho'rtan gaz-kimyo majmui va ko'pgina boshqalar kiradi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin o'zining mustaqil **tashqi iqtisodiy siyosatini** o'tkazmoqda. **Quyidagi printsiplar unga asos qilib olingan:**

- mafkuraviy qarashlardan qat'i nazar tashqi munosabatlar-da oshkoralik;
- teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlik, boshqa mamla-katlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- o'zining milliy-davlat manfaatlari ustuvorligida o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish; respublika biron-bir buyuk davlatning ta'sir doirasiga kirmasligi darkor;
- to'la ishonch, xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish asosida ikki tomonlama, shuningdek, ko'p tomonlama tashqi aloqalar o'rnatish va ularni rivojlantirish;

- umum e'tirof etilgan xalqaro huquq normalariga rioya qilish va xalqaro tartiblarga izchillik bilan o'tish.

Butun tashqi iqtisodiy siyosat respublikaning jahon bozoridagi mavqelarini mustahkamlashga, uning to'lov balansini kuchaytirishga, qulay investitsiya muhitini vujudga keltirilishiga qaratilgandir.

Tashqi savdo, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalarda quyidagilar ustuvor yo'nalish deb belgilanadi:

Birinchidan, respublikaning eksport qudratini rivojlantirish va yanada mustahkamlash, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish. "Rivojlangan eksport quvvatisiz O'zbekistonning kelajagi yo'q."-degan edi Prezidentimiz I.Karimov.

Ikkinchidan, eksport imkoniyatini kengaytirish, jahon bozorlariga kirib borish uchun, avvalo, qimmatbaho xom ashyoni qayta ishlash negizida tayyor maxsulot ishlab chiqaruvchi qo'shma korxonalarni rivojlantirish zarur. Xorijiy sheriklar bilan birgalikda zamonaviy ixcham korxonalar barpo etib, ularni mehnat resurslarining manbalari bo'lmish qishloqqa yaqinlashtirish lozim. Odatda, ularning hammasi ilg'or texnologiya bilan ta'minlanishi, raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqaradi.

Uchinchidan, eksportni kengaytirishga qaratilgan strategiyani faol qo'llash bilan bir qatorda importning salmog'ini qisqartirishga qaratilgan siyosatni izchillik bilan o'tkazish, o'zimiz ishlab chiqarishimiz mumkin bo'lgan tovarlar va mahsulotlarning chetdan keltirilishini oqilona darajada kamaytirish talab qilinadi. Importning salmog'ini qisqartirishga qaratilgan dastur doirasida e'tiborni oziq-ovqat mahsulotlari va resurslarning chetdan olib kelish o'rniga serhosil ekin navlari urug'larini va ularni etishtirish bo'yicha sanoat texnologiyasini, o'simliklarni himoya qilish vositalarini, dehqonchilik mahsulotlarini sanoat usulida chuqur qayta ishlash va saqlash uchun zamonaviy uskunalarni, shuningdek fermer (dehqon) xo'jaliklari uchun texnikani chetdan olib kelishga qaratish zarur.

To'rtinchidan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish, xo'jalik ishlarini yurituvchi sub'ektlarga xorijiy sheriklar bilan bevosita aloqalar o'rnatishda, o'z mahsulotini chet ellarda sotishda ko'proq erkinlik berish, tovarlarni eksport va import qilishda birmuncha imtiyozli tartibni joriy qilish borasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat o'tkazish.

Beshinchidan, xorijiy sarmoyalarni, asosan bevosita kapital mablag'lar tarzida sarmoyalarni respublika iqtisodiyotiga keng ko'lamda jalb etish uchun zaruriy huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda boshqa sharoitlarni vujudga keltirish, qo'shma korxonalarni tashkil qilishda ko'maklashish, shuningdek sarmoyalarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash.

Oltinchidan, tashqi iqtisodiy faoliyat tarkibiy qismlarini majmuini-ixtisoslashtirilgan tashqi savdo, lizing, konsalting va sug'urta firmalari, tashqi aloqalarni rivojlantirish manfaatlari va shartlariga mos keladigan transport, aloqa va kommunikatsiyalar tizimlarini vujudga keltirish.

Ettinchidan, xalqaro huquq va tashqi iqtisodiy faoliyat, bank tizimi, hisob-kitob va statistik hisob sohasida malakali kadrlar tayyorlashni tashkil qilish.

Bundan tashqari, respublika fuqarolar va yuridik shaxslarning aqliy mulkini himoya qilish uchun o'zimizning **patent-litsenziya ishlari tizimini yo'lga qo'yish**, zarur. Mahsulotni standartlash va sertifikatlash xalqaro tizimiga izchillik bilan o'tish zarurdir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning mana shu va boshqa yo'nalishlarini amalga oshirish O'zbekiston iqtisodiyotining jahon iqtisodiy hamjamiyatida munosib o'rin egallash imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, mustaqillik tufayli O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish va "ochiq iqtisodiyot"ga o'tish uchun barcha shart sharoitlar yaratildi.

Ochiq iqtisodiyot – bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

Xalqaro savdoda ishtirok etmaydigan iqtisodiyot **yopiq iqtisodiyot** deb ataladi. Jahon tarixida shunday voqealar ham bo'lib turadi. Masalan, biror bir mamlakat u yoki bu sabablar bilan o'z hududlari chegarasida o'ralashib qolgan bo'ladi va xorijiy davlatlar bilan juda kam ayriboshlash qiladi. Masalan, Sobiq SSSRda urushgacha bo'lgan davrda shunday bo'lgan. Ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda mutlaq yopiq iqtisodiyot mavjud emas.

Ochiq iqtisodiyot qurishning **asosi** bo'lib xalqaro mehnat taqsimoti, mamlakatning jahon xo'jalik aloqalarida keng qatnashishi hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish tajribasi shuni ko'rsatadiki, faqatgina mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar, kapital va tovar ayriboshlash bozor iqtisodiyotiga o'tishni va uning sur'atlarini ta'minlaydi.

Amaliyot **ochiq iqtisodiyotning baholash mezonini** ham aniqlab bergan.

1. Tashqi savdo oborotini rivojlanish darajasi mamlakatda iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Bunga eksport va import aloqalarini kengaytirish yo'li bilan erishish mumkin.

2. Xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish mamlakat ishlab chiqarish tarkibini tashkil qiladi va takomillashtiradi. Bu o'z navbatida mamlakat boshqa mamlakatlarga nisbatan samarali va arzon tovarlar ishlab chiqarishga e'tiborni qaratishga undaydi.

Pirovard natijada iqtisodiyotning ochiqligi bu mamlakatni jahon iqtisodiyoti bilan erkin raqobatga kira olishini bildiradi

Ochiq iqtisodiyot tushunchasi o'zini rivojlanish tarixiga egadir. Bu tushuncha mamlakat iqtisodiyotini yuqori darajada rivojlanganligini ifodalaydi.

Ochiq iqtisodiyot milliy iqtisodiy tizimlarni birlashtiradigan uch yo'lda, ya'ni **maxsulot (tovarlar) bilan savdo qilish, kapitalning xarakati va o'zaro milliy valyuta almashinishida o'z aksini topadi.**

Respublikamizda juda qisqa vaqt mobaynida nafaqat iqtisodiy rivojlanishni barqarorlashtiradigan va uni o'sishini ta'minlaydigan balki tashqi iqtisodiy aloqalarni muvoffaqiyat bilan amalga oshirish imkoniyatini **beradigan tadbirlar ishlab chiqildi va hayotga tadbiiq qilindi.**

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish tizimini qayta qurish:

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun xalqaro meyo'rlarga va standartlarga to'g'ri keladigan xuquqiy- meyo'riy bazaning yaratilishiga;

2. Tashqi savdoda demonopolizatsiya va detsentralizatsiyani amalga oshirilishiga;

3. Butun jahonda qabul qilingan ma'muriy jihatdan chegaralaniladigan usuldan tariflar orqali boshqariladigan (tartibga solinadigan) iqtisodiy usulga o'tilishiga;

4. Rivojlangan tashqi savdo infrastrukturasi tashkil qilish kabilarga bevosita bog'lidir.

Yuqoridagilarning barchasi respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalarini sezilarli darajada faollashishiga hamda eksport hajmini oshishiga va assortimentini kengaytirishga imkon yaratadi.

§ 2. Tashqi iqtisodiy aloqalar va xamkorlikning asosiy shakllari va yo'nalishlari

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning quyidagi shakllari keng tarqalgan:

1. Tashqi savdo;
2. Qo'shma tadbirkorlik faoliyati;
3. Erkin iqtisodiy zona;
4. Xalqaro turizmni rivojlanishi;
5. Fan-texnika sohasidagi xamkorlik va hokazo

Tashqi savdo davlatlararo iqtisodiy hamkorlikning birinchi va ustuvor yo'nalishi sifatida tan olingan.

Tashqi savdo – jahon mehnat taqsimotining zaruriy shart sharoiti bo'lib hisoblanadi. Tashqi savdo jahon xalqlarini turli tovarlar bilan ta'minlash imkoniyatini beradi va shu bilan birgalikda har bir mamlakatning ixtisoslashuvini rivojlantirish, o'z resurslaridan foydalanish samarasini oshirish natijasi bo'lib xizmat qiladi.

Tashqi savdoning darajasi, uning xarakati va ahamiyati mamlakat iqtisodini rivojlanish darajasiga, milliy iqtisodning tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Xalqaro savdoda millatning didi, qiziqishi va mamlakat aholisining harid qilish qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Qadimdan xalqimiz mentalitetida **ilm olish ishtiyoqi kuchli bo'lgan** shu sababdan istiqbol yillarida ta'lim davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Bunday sharoitda AQSh, Olmoniya, Yaponiya kabi rivojlangan davlatlardan zamonaviy kompyuterlarni sotib olishga katta mablag'lar sarflanmoqda va hokazo.

Shuni aytib o'tish kerakki, tashqi savdo, ya'ni tovarlarni chetga chiqarish (eksport) va chetdan tovar keltirish (import) bizning **mamlakatimizda juda qadim zamonlardan buyon mavjud**.

Payg'ambarimiz Muhammad alayxisalom «rizqning o'ndan to'qqiz qismi tijoratdir», deb, u bilan shug'ullanishni buyurganlar.

«Buyuk ipak yo'li»ning anchagina qismi mamlakat hududidan o'tganligi tufayli tadbirkor ajdodlarimiz xorijiy davlatlar bilan savdo-sotiq ishlarini yaxshigina rivojlantirganlar va uni xalqaro savdoda jozibador mamlakatlardan biriga aylantirganlar.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston dunyodagi 140dan ko'proq davlatlar bilan tashqi savdo olib boradi, ulardan 80 tasiga tovar va xizmatlar eksport qiladi. MDH davlatlari va ikki uzoq xorijiy davlatlar bilan olib boriladi.

Tashqi savdoning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rnini yalpi milliy mahsulotda eksport va importning hajmiga qarab aniqlash mumkin. Umuman olganda mamlakat iqtisodiy ahvoriga baho berishda eksport va import o'rtasidagi nisbatni aniqlash zarurati yuzaga keladi. Ushbu nisbat mamlakatning **to'lov balansini** tuzayotganda aniqlanadi. Savdo balansini to'lov balansining tarkibiy qismi hisoblanadi. **To'lov balansini umumlashtiruvchi ko'rsatkich uning saldosi hisoblanadi.** U import va eksport orasidagi farqqa teng. Balansda importning eksportdan oshib ketishi to'lov balansini **salbiy saldoga** ega ekanligidan dalolat beradi. U tashqi **savdo defitsitiga olib keladi.**

Tashqi savdoning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rnini va samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi **eng muhim omil eksport va import mahsulotlarining tarkibi**, ya'ni mamlakat nimani chetga chiqaradi-yu, nimani chetdan olib kelayotganidir. Chetdan sotib olinayotgan tovarlar ichida qayta ishlashga mo'ljallangan xom ashyoning ulushi qancha kata bo'lsa, shu mamlakat importdan ko'riladigan naf shuncha yuqori bo'ladi. Chetga chiqarilayotgan tovarlar ichida xom ashyoning ulushi qancha ko'p bo'lsa, shu mamlakat eksporti shuncha samarasiz bo'ladi. Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasining eksportida paxta tolasining ulushining yildan-yilga kamayib borayotgani ijobiy tendentsiyadan dalolat beradi.

2001 yilda Respublikamizning **eksport hajmi MDH davlatlari bilan 35,9 foizni, uzoq xorijiy davlatlar bilan 64.1% foizi importda esa-mos ravishda -38,2 va 61,8% foiz** tashqi savdo aloqalarini olib borgan. 2003 yilda tashqi savdo aylanmasining hajmi 17,3 foizga, eksport hajmi-24,6 foizga o'sdi. Tashqi savdo aylanmasida 760 mln. AQSh dollaridan ortiq miqdorda ijobiy saldoga erishildi.

Respublika eksportida o'rta hisobda paxta tolasini 27,3%, energetika (gaz va hokazo) 11,5%, xizmatlar – 9,5%, oziq-ovqat tovarlari 6%, rangli va qora metal 4,3%, ximiya mahsulotlari 3,1%, mashina va uskunalari 3,2%ni tashkil etgan.

Respublika eksportida Buyuk Britaniya (11-13%), Shveysariya (13-14%), importida-Koreya (16,18%), Germaniya (14-11,5%), AQSh (10-14%) va hokazo ni tashkil qiladi.

Xorijiy mamlakatlar bilan savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish, eksport va importning tarkibini takomillashtirish sohasida respublika hukumatining olib borayotgan say-xarakatlari o'zining ijobiy natijalarini bera boshladi. Bunda oziq-ovqat mahsulotlarining O'zbekiston importidagi ulushidan ko'rsa bo'ladi. Bu ulush 2002 yilga kelib 2 barobardan oshig'roqqa kamaydi.

Eng muhimi, O'zbekistonda xorijiy davlatlardan keltirilayotgan tovarlar ichida texnologik asbob-uskuna va jihozlarning salmog'i yildan-yilga ortib bormoqda va endilikda u jami importning yarmidan ko'prog'ini tashkil etmoqda. Gap shundaki, milliy iqtisodiyotning taraqqiyoti va O'zbekistonning rivojlangan dalatlar qatoriga chiqishi uchun avvalambor moddiy ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyalar asosida qayta qurish talab qilinar ekan, import tarkibining bunday o'zgarishi o'ta ijobiy holdir.

Tashqi savdoning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga ta'sirini kuchaytirishning muhim omili eksport bilan import orasidagi ijobiy saldogga, ya'ni eksport hajmining import hajmidan ortiqligiga erishishdir. Shuning uchun O'zbekiston davlat mustaqilligining ilk davridan boshlab respublika hukumati mamlakatning eksport salohiyatini oshirish, eksportni har tamonlama rag'batlantirishga katta ahamiyat berib kelmoqda. Eksportbop, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirishga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar belgilangan va amalga oshirilayapti. Xususan, 2000 yilning 1 iyulidan boshlab mulkchilikning barcha shakllaridagi eksport qiluvchi korxonalarining o'zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valyutaga eksport qilingan maxsulotlar (ishlar, xizmatlar)dan olingan daromadlaridan daromad(foyd) solig'ini to'lashdan ozod qilingan. Ular uchun shuningdek o'zi ishlab chiqargan maxsulotlar (ishlar, xizmatlar) eksporti ulushiga qarab mulk solig'i to'lashning **quyidagi tartibi joriy etilgan:**

-eksport ulushi 25 foizdan 50 foizgacha bo'lganida, belgilangan mulk solig'i stavkasi 50 foizgacha kamaytiriladi;

-50 va undan ko'proq foiz bo'lganida, mulk solig'i umuman undirilmaydi.

Biroq shuni aytib o'tish kerakki, mazkur imtiyozlar paxta tolasi, ip gazlama kalavasi, lint, neft, neft maxsulotlari, gaz kondensati, tabiiy gaz, elektr energiyasi, qimmatbaho, rangli va qora metallarni eksport qiluvchi korxonalar bundan mustasno.

Tashqi savdoni amalga oshirishda miqdoriy cheklovlar belgilangani va tovarlarning ayrim turlarini eksport va import qilish ustidan davlat nazorati o'rnatilgan.

Respublikada Qo'shma tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy hamkorlikning muhim shakli sifatida keng rivoj topib borayapti. Bunday faoliyatning keng tarqalgan turi - bu **qo'shma korxonalar**dir. Ular ishlab chiqarish, savdo-vositachi yo'nalishida hamda xizmat ko'rsatish va boshqa yo'nalishlarda tuzilgan.

Qo'shma korxonalarni ochish chet el kapitalini jalb qilishning bir shakli bo'lib u ishlab chiqarishning texnologik darajasini oshirishni, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va ishchi kuchining malakasini oshirishni ta'minlaydi.

O'zbekistonda qo'shma korxonalarni tuzish mustaqillikning dastlabki yillaridanoq boshlangan. Masalan, Hozirgi davrda ham faol ishlayotgan «Sovplastital» korxonasi, Asaka shahrida, Janubiy Koreya bilan hamkorlikda tuzilgan «O'zDEU» avtomobil zavodi, Samarqand shahridagi «SAM-Kochavto» qo'shma korxonasi (U shinam va qulay avtomobillar yuk tashuvchi mashinalar, hamda o't o'chiruvchi mashinalar ishlab chiqaradi), Muruntov oltin konida O'zbekiston Amerika «Zarafshon-Nyumont», Amerikaning Keys firmasi bilan TTZ qo'shma korxonalari tashkil topdi. Andijonda zkskavator ishlab chiqaradigan o'zbek-rus qo'shma korxonasi, Farg'onada nemis «Salamander» firmasi bilan birgalikda «O'zsalaman» qo'shma korxonasi, Toshkent viloyatida O'zbek-Koreys «Kabul-Toytepa-tekstaylz» kabi yirik qo'shma korxonalari tuzildi. Eng yirik qo'shma korxonalardan yana Kabul-O'zbek, Qizilqum tsement, O'zDEU elektroniks, AY-Sel, Uzdunrobita, DEU tekstil va ko'pgina boshqalar faoliyat ko'rsatishayapti.

Tuzilgan korxonalarining 38-40% sanoat tarmog'ida faoliyat ko'rsatayapti, qishloq xo'jaligi va qurilishda bunday korxonalarni salmog'i hozircha nisbatan kamroqdir.

Prezidentimiz I.Karimov tomonidan 1999 yilning iqtisodiy va sotsial rivojlanish yakunlariga bag'ishlangan majlisda, chet el kapitali asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ishida jiddiy

kamchiliklar borligini ta'kidlagan. Unda tuzilgan korxonalarining yarmidan ko'prog'i ishlamayotganligi, ularning faqatgina 1/3 qismi ishlab chiqarish sohasiga to'g'ri kelishi, qo'shma korxonalarining asosan Toshkent shahrida joylashganligi qayd etib o'tilgan edi. Shundan keyin bu sohada qator tadbirlar belgilandi va qo'shma korxonalarni tuzish, ularning faoliyatlari ancha yaxshilandi. Soliqqa tortishda, bojxonlardagi rasmiylashtirish ishlarida va boshqalarda berilgan imtiyozlar eksport mahsulotlarini sezilarli darajada ko'payishga olib keldi.

O'zbekiston umumiy eksporti hajmida qo'shma korxonalarining ulushi 14-15%ni tashkil qiladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki qo'shma korxonalarining rivojlanishi ko'shimcha ish joylarini yaratishga imkon beradi. Bu o'z navbatida mehnat resurslari ko'p bo'lgan respublikamiz uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Erkin iqtisodiy zona (EIZ)- bu xo'jalik faoliyatini tashkil qilishning, hamda mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarining yangi shakli hisoblanadi. O'zbekiston respublikasining hududida EIZlar uchun tashqi iqtisodiy faoliyatning alohida tartibi (bojxona, valyuta, soliq va boshqalar) o'rnatilishi mumkin bo'lib, u erkin iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonun xujjatlari bilan tartibga solib turiladi.

Ularni tuzishdan maqsad yoki bu davlat hududida chet el investorlarini jalb qilish ularni faoliyat ko'rsatishlari uchun qulay sharoit yaratish yo'li bilan iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zona- aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir.

Erkin iqtisodiy zona- mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladi.

Erkin iqtisodiy zona hududida yuridik va jismoniy shaxslar moliyaviy va boshqa faoliyatning istalgan turlari bilan shug'ullanishiga yo'l qo'yiladi.

Dunyoning turli davlatlarida **erkin iqtisodiy zona** turlicha talqin qilinadi. Masalan, Xitoy xalq respublikasida erkin iqtisodiy zona « Erkin dengiz bo'yi shaharlari» (14 ta), «Iqtisodiy rivojlanish rayonlari» deb atalsa, Turkiyada-«Erkin savdo zonasi», Yaponiyada- «Texnopolis», Rossiyada- «Erkin iqtisodiy zona», «Erkin tadbirkorlik zonasi», «Erkin savdo zonasi» deb yuritiladi.

Umuman, erkin iqtisodiy zona u yoki bu davlatning ma'lum bir hududiy-xo'jalik yoki ma'muriy-hududiy birliklariga nisbatan olib boriladigan siyosati bilan belgilanadi.

Oxirgi yillarda dunyoning ko'pchilik davlatlarida erkin iqtisodiy zona keng tarqalib borayapti. 2000 yilning boshida 4500dan ortiq xar xil ochiq iqtisodiy zonalar mavjud bo'lgan.

Markaziy va Janubiy Amerikada, Afrika kontingentining bir qismida, Janubiy-Sharqiy Osiyoda, Tinch okeani regioni davlatlarida hamda Evropa davlatlari hududlarida **ochiq zonalar** faoliyat ko'rsatmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalarni belgilash va tuzish qo'yilgan maqsadga bog'liq. Agarda rivojlangan davlatlarda erkin iqtisodiy zonalarni tuzishdan maqsad faoliyati asosan xalqaro savdoni rivojlantirish bo'lsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa xom ashyoni qayta ishlashni tashkil qilish ularning asosiy maqsadi hisoblanadi.

O'zbekistonda 1996 yilda Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida qonun qabul qilingan.

Mazkur qonunda:

- erkin iqtisodiy zonalar;
- erkin savdo zonolari;
- erkin ishlab chiqarish zonolari;
- erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar tarzida tuzilishi mumkin, deb ko'rsatib qo'yilgan.

Ular O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi taqdimnomasiga asosan Oliy Majlis qarori bilan tuziladi.

Erkin iqtisodiy zonani tuzish jarayoni O'zbekistonda alohida ahamiyat kasb etadi. Respublikada uzoq vaqt mobaynida rejali markazlashgan boshqaruv tizimi hukm surgan. Bu erkin iqtisodiy zonani tuzish xususiyatini, uning maqsad va vazifalarini belgilashda asosiy omil bo'lib hisoblangan.

MDH davlatlarida erkin iqtisodiy zonani tuzish chet el kapitalini jalb qilishni, yangi texnologiyaning importini ta'minlaydi. Oxir oqibatda mamlakat iqtisodiy potentsialini oshiradi, uni dunyo xo'jaligiga teng huquqli hamkor sifatida integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

Rossiyada erkin iqtisodiy zona sezilarli darajada faoliyat ko'rsatayotganiga qaramasdan MDH davlatlarida hozirgacha ham erkin iqtisodiy zona tuzish, ularning faoliyati printsiplarini xuquqiy masalalari aniqlangan emas.

Amaliyotda erkin iqtisodiy zonalar quyidagi aniq **printsiplarga** rioya qilgan taqdirdagina samarali ishlashlari mumkinligi tasdiqlanayapti:

1. Xar qanday erkin iqtisodiy zona mamlakatning mustaqil xo'jalik birligi sifatida tuzilishi va o'z faoliyatini o'z byudjeti asosida qurishi lozim.
2. Erkin iqtisodiy zona byudjetining **daromad qismi** quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:
 - Erkin iqtisodiy zona hududida joylashgan korxonalar, birlashma tashkilotlari va u hududda yashaydigan kishilardan tushadigan soliqlar;
 - Bojxona yig'implari, mustaqil tadbirkorlik faoliyatidan tushadigan tushumlar;
 - Xomiylik mablag'lari;
 - Erkin iqtisodiy zona xizmatlariga uzoq muddatli kredit shaklida beriladigan davlat byudjeti mablag'lari
3. Erkin iqtisodiy zona davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarsiz, dotatsiyalarsiz faoliyat ko'rsatishlari kerak.
4. Erkin iqtisodiy zona hududidan yig'ilgan barcha soliqlar va byudjetga to'lovlarni hududiy boshqarmalar ixtiyorida qoldirish lozim.

1990 yilning oxirlarida O'zbekiston respublikasida Jizzax, Zomin, Sergelida erkin iqtisodiy zona tuzish bo'yicha loyihalar tuzilgan edi. Ular qator moliyaviy, ijtimoiy va texnik qiyinchiliklar tufayli hayotga o'z ijobatini topmadi. Mutaxassislar fikricha davlat tashkilotining xulosasidan **o'tayotgan loyiha - bu maxsus Samarqand va Samarqand viloyati xalqaro turizm bo'yicha erkin iqtisodiy zonani** tashkil qilish real loyiha hisoblanadi. Huddi shunday Buxoro va Xiva xalqaro turizm bo'yicha erkin iqtisodiy zonani tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xalqaro turizm milliy iqtisodning daromadli tarmog'i va tashqi iqtisodiy aloqlarning muhim shakllaridan biridir. Turizm iqtisodiyotning muhim tarmog'i sifatida sotsial sohani bir qismi hisoblanadi. Dunyodagi ko'pchilik davlatlar turistik faoliyatini kengaytirib juda katta foyda oladilar. Turizmdan keladigan foyda, ayrim davlatlarda neft va gaz tarmoqlari bilan, avtomobil ishlab chiqarish bilan baxslashadi.

Frantsiyada turizmdan tushadigan foyda avtomobil sanoatidan olinadigan foydadan oshib ketdi. Ayrim davlatlarda turizm faoliyatidan olinadigan daromadning ulushi yalpi milliy daromadning 15-35%ini egallaydi. Gretsiya, Italiya, AQSh, Frantsiya, Ispaniya, Misr va boshqa davlatlar shular qatoriga kiradi. Ispaniya bir yilda turizmdan 60 mld. dollar, Italiya-35, Misr-17 mld. dollar va hokazo daromad oladilar. Turizmning rivojlanishi boshqa tarmoqlar va xizmat turlarini rivojlanishiga, muhim sotsial vazifalarni hal qilinishiga va shuning bilan milliy iqtisodiyotni rivojlanishiga olib keladi. Iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan va savdo qiladigan korxonalar ochiladi, mexmonxonalar quriladi, kommunal xo'jaligi, transport, aloqa va infrastrukturaning boshqa sohalari rivoj topadi. Turizm rivojlangan davlatlarning tajribasi shuni ko'rsatayaptiki, bir turistga xizmat ko'rsatish uchun iqtisodiyotning turli sohalarda 3-4 shartli ishchi joyini tashkil qilish zarur bo'ladi.

O'zbekistonning ko'xna tarixi, qadimiy madaniy-me'moriy yodgorliklari jahon turistlarini hamisha o'ziga chorlab kelgan. Sobiq ittifoq davrida tashqi mamlakatlar bilan turistik aloqalar va bu bilan bog'liq manbalar markaz ixtiyorida bo'lganligi sababli respublika iqtisodiyoti undan uncha naf ko'rmadi. Natijada turizm ishi o'lkada jahon andozalari darajasiga ko'tarilmay, tashkiliy jihatdan orqada qoldi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng turizm ishini yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 27 iyuldagi Farmoni bilan sayohat sohasida respublikada yagona siyosatni amalga oshiruvchi davlat organi- **«O'zbekturizm» milliy kompaniyasi tuzildi**. Milliy kompaniya O'zbekistonda sayyohlikning xuquqiy, iqtisodiy asoslarini shakllantirib, jahon andozalariga muvofiq keladigan sayyohlik tizimini tarkib toptirib bormoqda. Xorijiy investitsiyalar jalb etilib zamonaviy sayyohlik majmualari qurildi. Tarixiy me'morchilik obidalari ta'mirlanishiga ularni targ'ibot-tashviqot qilish ishiga ahamiyat berilmoqda.

Turizmga sarf qilingan mablag' boshqa sohalarga qilingan xarajatlarga qaraganda o'zini tezroq oqlaydi. Biroq turizm faqat iqtisodiyotning muhim tarmog'i, biznes va foyda olish manbaigina

bo'lib qolmay, u tashqi iqtisodiy aloqalarni har tomonlama rivojlantirishga, yaxshi qo'shniçilikka, turli xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini, an'analarini bilan keng ko'lamda tanishishga imkoniyat yaratadi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro va mintaqaviy sayohatni rivojlantirishga qulay geografik joylashuvi, tabiiy iqlim sharoitining turli-tuman va g'oyat qulayligi, tsivilizatsiya tarixida munosib o'ringa egaligi, bebaho tarixiy arxitektura ekzotikasi bilan ajralib turishi, yuqori sifatli shirin-shakar meva va poliz mahsulotlariga mo'lligi va albatta, o'z an'analarini, urf-odatlarini saqlab qolgan mehmondo'st va xushmuomala xalqi borligi tufayli katta imkoniyatlarga ega. Bularning hammasi chet ellik sayyohlarni qiziqtirmoqda.

Respublikada sayyohlik to'g'risida gap ketganda, avvalo, tarixiy va qadimiy madaniyat markazlari bo'lgan hamda dunyoni qoyil qoldirgan yodgorliklar jamlangan Samarqand, Buxoro, Xiva, Shaxrisabz va boshqa shaharlarni ko'rsatib o'tish o'rindir. Er yuzining ko'plab aholisi bu shaharlarda bo'lishni orzu qiladi. Mumtoz arxitektura-qurilish san'ati durdonalari kishini qoyil qoldiradi va o'ziga maftun etadi. Serquyosh O'zbekistonning qadimiy shaharlarini haqli ravishda Sharqning durdonalari deyish mumkin. Ajoyib arxitektura ko'rinishiga ega yodgorliklarning o'zida uzoq asrlar qa'rida qolib ketgan tarix bamisoli jonlanib turgandek. Shoirlar, olimlar, tarixchilar va sayyohlar o'lmas asarlar yaratib ulug' iste'dod sohiblarini asrlar davomida mujassamlashtirib kelgan xalq xunarmandlari, mohir shahar qurivchilari-yu, yodgorliklarning betakror go'zalliklari hususida yozishgan.

Sharqda Samarqand er yuzining sayqali, Buxoro esa islom dinining o'chog'i hisoblangan. Samarqandagi Shohizinda ansambli, Go'r Amir maqbarasi, Bibixonim masjidi, Registon ansambli, Ulug'bek rasadxonasi, Sherdor madrasasi, Buxorodagi Kalon minorasi, Chorminor, Ismoil Samoniy maqbarasi, Devonbegi va Mir Arab madrasasi, Xivadagi Ichanqal'a, Dushanqal'a xar bir sayyohni o'ziga mahliyo qiladigan go'zalligi bilan ajralib turadi. Samarqandning go'zalligiga mahliyo bo'lgan Aleksandr Makedonskiy shunday yozadi: «Samarqand go'zalligi to'g'risida nima eshitgan bo'lsam, hammasi haqiqat, istisnosi shundaki, u men tasavvur qilganimdan ham ajoyibdir».

O'zbekistonda sayyohlik industriyasini rivojlantirish maqsadida «Respublikada xalqaro sayyohlikni rivojlantirish va Buyuk Ipak yo'lini tiklashda O'zbekiston Respublikasi qatnashuvini faollashtirish choralari to'g'risida», «2005 yilgacha O'zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi to'g'risida»gi Prezident Farmonlari chiqdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «O'zbekiston Respublikasida xalqaro turizmning zamonaviy infratuzilmasini tuzish choralari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi.

Iqtisodiyotning bu sohasini yanada rivojlantirishda 1999 yil 20 avgustda qabul qilingan «Turizm to'g'risida»gi Qonun asosiy o'rinni egallaydi.

Fan-texnika hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatning muhim shakllaridan biridir.

Respublikada hal qilinayotgan strategik vazifalar jahon hamkorligida ilmiy-izlanish, laboratoriya va ishlab chiqarishda ishtirok etish kabi shakllarda faol olib borilishi kerak.

Jahon tajribasi bunday hamkorlikning turli shakllarini ishlab chiqqan:

1. Hamkorlikda fundamental va Amaliy ishlanmalarni olib borish va ularning natijalarini almashinish;
2. Ilmiy texnika imkoniyatlarni birlashtirib hamkorlikda ishlab chiqarishni tashkil qilish;
3. Muhim umuminsoniy muammolarni hal qilishda ilmiy-texnika jamotchiligi vakillarini xalqaro konferentsiyalarda, simpoziumlarda qatnashishi;
4. Texnologik yutuqlar, axborotlar va hakazolar bilan ayriboshlash hamkorligida qatnashish;
5. Kadrlar, mutaxassislar tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirishda qatnashish.

Yuqorida qayd etib o'tilgan hamkorlikni hayotga tadbiiq qilish respublikaning intellektual va iqtisodiy potentsialini o'stirishga xizmat qiladi, hamda jahon iqtisodiy hamjamiyatida respublika reytingini sezilarli oshirishga sharoit yaratib beradi.

§ 3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishni tashkil qilish

O'zbekistonning jahon xamjamiyatiga kirib borishi, xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan iqtisodiy aloqalarni o'rnatilishi tashqi iqtisodiy faoliyatni **boshqarish tizimini tubdan qayta qurishni talab etdi**. Bunday zaruriyat yuzaga kelgan quyidagi ikki muhim holat bilan bog'liq edi:

Birinchidan, O'zbekistonning mustaqilligi, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida mustaqil siyosat ishlab chiqishni uni amalga oshirishga javobgar bo'lgan maxsus tashkilotlarning tashkil qilishni taqozo etdi;

Ikkinchidan, respublikada milliy iqtisodiyotni tubdan qayta qurish jarayonining boshlanishi tufayli tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilarning soni kengaydi, ularga turli sohalar bo'yicha (savdo, sarmoyalar, bank va boshqalar) tashqi iqtisodiy bitimlarni tuzishda kengroq huquqlar berildi.

Mustaqil O'zbekistonni Tashqi bozorga chiqishi tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida 1991 yil 14 iyunda qabul qilingan qonun bilan bog'liqdir. Bu qonunda tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish tartibi va asosiy printsiplari belgilangan. Bu qonun tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda katta rol o'ynadi. O'zbekistonda **Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi, Respublika tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, Bojxona qo'mitasi** tashkil etilishi bilan O'zbekistonda tashqi iqtisodiy kompleksni boshqarish tizimi yaratildi.

Hozirgi paytda respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimi asosan shakllangan va uning tarkibiga kirgan tashkilotlar faoliyatlari takomillashtirilmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

1. Respublika milliy manfaatlariga jabob beruvchi va uning jahon hamjamiyatidagi o'rnini ta'minlovchi tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish;
2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini o'rganish;
3. Mulkchilik ko'rinishining turli shakllaridan qat'iy nazar, tashqi iqtisodiy faoliyatning barcha ishtirokchilari uchun eng yuqori samaradorlikni ta'minlash, ularning faoliyati va manfaatlarini himoya qilish;
4. Milliy iqtisodiyotni muvaffaqiyatli isloh etish uchun tashqi iqtisodiy omildan to'liq foydalanish.

Hozirgi kunga kelib, **tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish** Respublika Prezidenti, Oliy Majlis va Respublika Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiriladi. Ular O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining rivojlanish strategiyasini aniqlaydi, uning normativ bazasini ishlab chiqadi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari harakatiga umumiy rahbarlikni va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi-yagona tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishni, xalqaro aloqalarning barcha ishtirokchilari, ya'ni davlat, shirkat, paychilik, jamoat, xususiy tashkilotlar faoliyatini nazorat qilishni ta'minlaydi;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning davlat usullarini ishlab chiqadi va qo'llaydi (bojxona tariflari, eksport kvotalari, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga ruxsat beradi va boshqalar);

- vazirlikka taqdim etilgan ro'yxatga mos keluvchi mahsulot bo'yicha eksport-import operatsiyalarini o'tkazadi;

- tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari tomonidan tuziladigan tashqi iqtisodiy shartnoma va kelishuvlarni tekshirishni amalga oshiradi.

«Innovatsiya», «O'zagroimpek», «Interservis», «O'ztashqitrans», «O'zekspomarkaz»- **Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tizimidagi yirik** tashqi savdo va iqtisodiy tashkilotlar hisoblanadi. Ular shu tashkilotlar uchun belgilangan mahsulot va xizmat turlari bo'yicha tijorat-xo'jalik faoliyatini amalga oshiradilar.

Tashqi iqtisodiy faoliyat banki yoki respublika Milliy banki:

- tashqi iqtisodiy operatsiyalarga xizmat ko'rsatadi, shuningdek eksport-import, sarmoyaviy va boshqa bitimlar tuzadi;
- korxonalar, tashkilotlar, xususiy shaxslarning valyutalari hisob-kitoblarini olib boradi;

- xorijiy valyuta sarmoyalarini jalb etadi, ularga xizmat ko'rsatadi, valyutadagi kredit zahiralari yig'adi va valyutada kreditlashni amalga oshiradi;
- valyuta zaxiralarini yaratadi, saqlaydi va respublikaning valyuta manfaatlarini himoya qiladi.

1997 yil, iyul oyda Respublika Prezidenti Farmoniga asosan **Davlat bojxona qo'mitasi tuzildi**. Uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

- Bojxona masalalari bo'yicha meyo'riy xujjatlarni ishlab chiqadi va ularning bajarilishini nazorat qiladi;
- Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishga hamkorlik qilish;
- Respublikaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash;
- Bojxona qonunbuzarlariga, kontrabandaga qarshi kurashish va boshqalar.

«O'zbekinvest» davlat sug'urta kompaniyasi mamlakat va xorijiy investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha tashkilotlar hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning tarmoq tashkilotlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiruvchi vazirliklar, idoralar, yirik korxonalar va tashkilotlarning maxsus bo'linmalaridan tashkil topgan. Ular tarmoq, idora, korxonalar va tashkilotlar tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish dasturini ishlab chiqadi, xorijiy sheriklar bilan shartnoma va bitimlar tuzadi, tashqi iqtisodiy aloqlarni rivojlantirishning aniq yo'nalishlari bo'yicha Respublika vazirlar mahkamasiga takliflar tayyorlaydi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar tashkilotlarining tuzilishi hamda ularni tashkiliy-huquqiy mexanizmining ishlab chiqilishi yaratilishi respublikada boshqarishni ma'muriy usullarini chegaralaydigan liberalizatsiya printsiplarini hayotga tadbiiq qilishni taminladi va tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishni va boshqarishni bozor instrumentlarini (dastaklarini) rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

Tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- Tashqi savdoni liberizatsiyalash;
- Eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish ixtisoslashuvining ustivorligini ta'minlash;
- Tashqaridan respublikamizga sotib olinadigan(import) maxsulotlar ro'yxatini maqsadga muvofiq ravishda ishlab chiqish va boshqalar.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishda **funksional tashkilotlar** ham muhim rol o'ynaydi. Bu tashkilotlarga iqtisodiyot va statistika vazirliklari, Moliya vazirligi, Dalat Soliq va bojxona qo'mitalari, Mehnat vazirligi va boshqalar kiradi. Bu tashkilotlarning har biri o'z mas'uliyat doirasiga kiruvchi masalalarni hal etadi va ularning natijasi uchun javobgardir.

Iqtisodiyot vazirligi tashqi iqtisodiy faoliyatni tahlil qilishni va istiqbolini belgilashni amalga oshiradi, tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligini oshirishga, iqtisodiyotni ichki omillar vositasida ko'tarishga asoslangan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yaxshilashga qaratilgan taklif va tavsiyalarni tayyorlaydi.

Respublika moliya vazirligi respublika valyuta zahiralari jamlash, taqsimlash va foydalanishga javobgar bo'lib, bu jarayonlarni boshqarish usullarini ishlab chiqadi va qo'llaydi. Respublika hukumati topshirig'iga ko'ra va tuzilgan bitimlar, shartnomalar asosida valyuta fondi hisobidan qanday mablag'larni olish, o'tkazish yoki qo'yishni hal etadi. Vazirlikning Valyuta boshqarmasi shuningdek respublikaning to'lov balansini ishlab chiqadi. Unda uning tashqi iqtisodiy faoliyatidan kelib tushadigan barcha daromadlar va xarajatlar aks ettiriladi.

Respublika soliq qo'mitasi tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdagi soliq solish masalalarini tartibga soladi, bu masalalar bo'yicha me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqadi va saqlanishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy ishtirokchilari mulkchilikning turli ko'rinishlaridagi korxonalar va tashkilotlar bo'lib qoladi. Shu jumladan, qo'shma korxonalar ham tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchisi bo'lib, ular «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi respublika qonuniga muvofiq xorijiy sheriklar bilan eksport-import, sarmoyaviy va boshqa bitimlarni tuzishda ma'lum huquqlarga egadirlar. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga ruxsati bo'lgan korxonalar

va tashkilotlarga ma'lum banklarda o'z valyuta hisoblari bo'lishiga va bu mablag'lardan foydalanishga ruxsat berilgan.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, umuman iqtisodiyot sohasini liberalizatsiyalash bo'yicha sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Respublika iqtisodiyotida ro'y bergan o'zgarishlarni hisobga olib va 2000 yil may oyida Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq ikkinchi sessiyasida «**Respublika tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida» Yangi taxrirdagi qonun qabul qilindi.**

TIF to'g'risidagi qonunning **asosiy vazifasi** tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdir.

O'zbekiston Respublikasining **iqtisodiy xavfsizligini** ta'minlash uning **iqtisodiy suvereniteti va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish, milliy iqtisodiyot rivojini rag'batlantirish, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi uchun shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir.**

Mazkur qonunda belgilanganidek O'zbekiston Respublikasi vazirlar maxkamasi:

- Tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi;
- O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligini, iqtisodiy mustaqilligi va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlaydi;
- Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzadi;
- O'zbekiston Respublikasining to'lov balansini ishlab chiqadi;
- Chet eldan olinadigan kreditlar uchun O'zbekiston Respublikasi Hukumatining kafolatlarini beradi;
- O'zbekiston Respublikasining chet ellardagi mulkiga egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi;
- Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish soxasidagi **vakolatli davlat organi bo'lib Tashqi iqtisodiy aloqalari** vazirligi hisoblanadi. Uning nomi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002yil 21 oktyabrdagi Farmoniga muvofiq «**O'zbekiston tashqi aloqalar agentligi**» deb o'zgartirildi.

Tashqi aloqalar agentligi:

- Tashqi iqtisodiy faoliyat soxasida davlat siyosati olib borilishini, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilinishiga doir vazifalar bajarilishini ta'minlaydi;
- Tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizi takomillashtirilishiga doir takliflarni ishlab chiqadi;
- Tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va tartibga solib turadi;
- Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish soxasidagi davlat boshqaruv organlari ishini muvofiqlashtiradi;
- Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish;
- valyuta bilan tartibga solish;
- soliq bilan tartibga solish;
- tarif va notarif tartibga solish;
- O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarni qo'llash;
- tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishi tartibini belgilash, shu jumladan, miqdoriy cheklovlar o'rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o'rnatish;
- qurol-yarog'lar, harbiy texnika, ikki xil maqsadda ishlatilishi mumkin bo'lgan tovarlar va texnologiyalarga nisbatan eksport nazoratini o'rnatish;

- olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;
- texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablarini belgilash;
- tashqi iqtisodiy faoliyat sub'ektlari uchun preferentsiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlariga muvofiq boshqacha usullarda ham amalga oshirilishi mumkin.

Tayanch iboralar

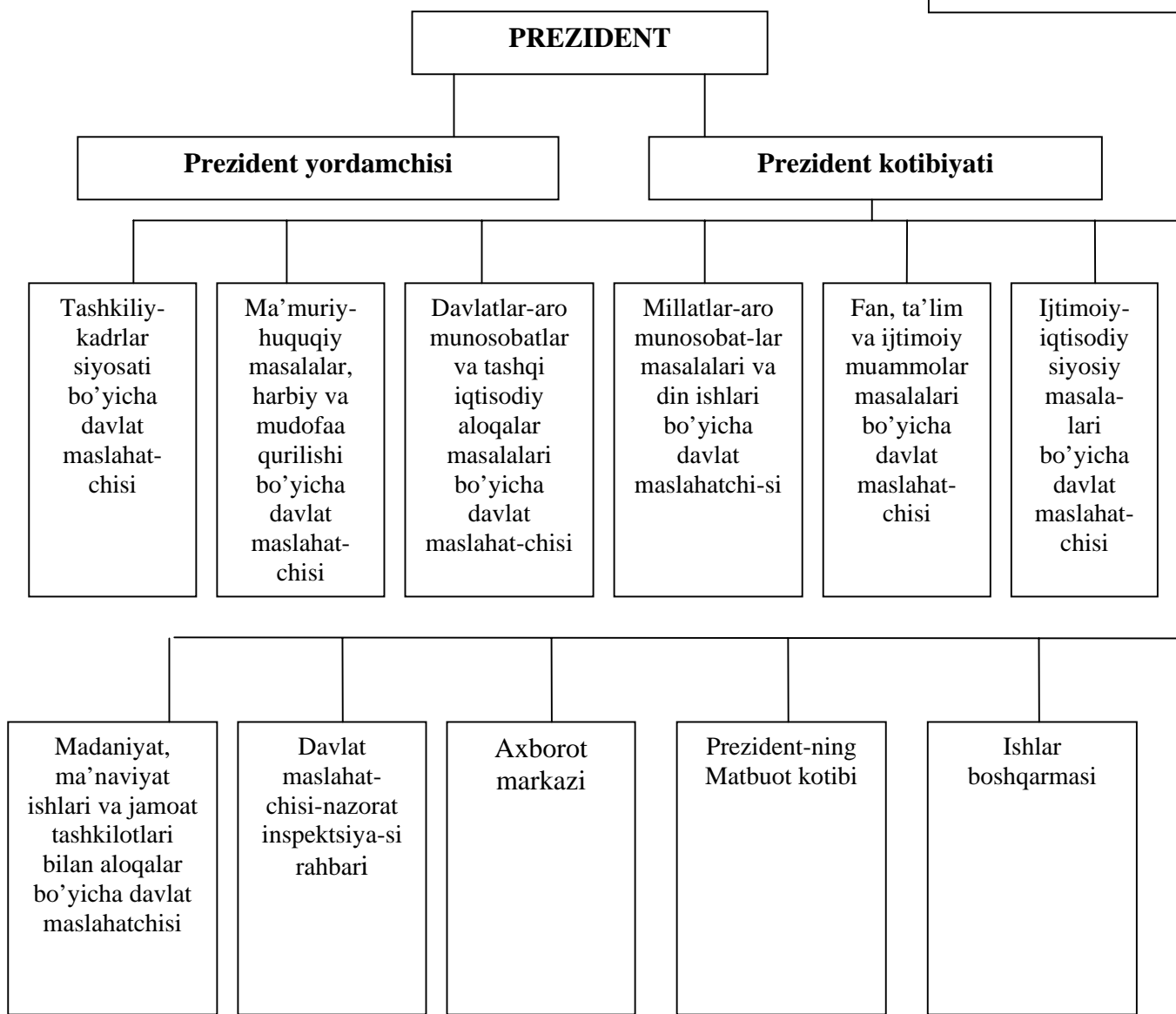
- *Xalqaro xamjamiyat*
- *Tashqi iqtisodiy faoliyat*
- *Yuridik shaxslar*
- *Jismoniy shaxslar*
- *Tashqi iqtisodiy siyosat*
- *Ochiq iqtisodiyot*
- *Yopiq iqtisodiyot*
- *Baholash mezonlari*
- *Demonopolizatsiya*
- *Detsentralizatsiya*
- *Savdo infrastrukturasi*
- *Tashqi savdo*
- *Erkin iqtisodiy zona*
- *Fan-texnika xamkorligi*
- *Xalqaro turizm*
- *Qo'shma korxonalar*
- *Tashqi iqtisodiy aloqa*
- *Funksional tashkilotlar*
- *Vakolatli davlat organi*
- *Tashqi aloqalar agentligi*

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

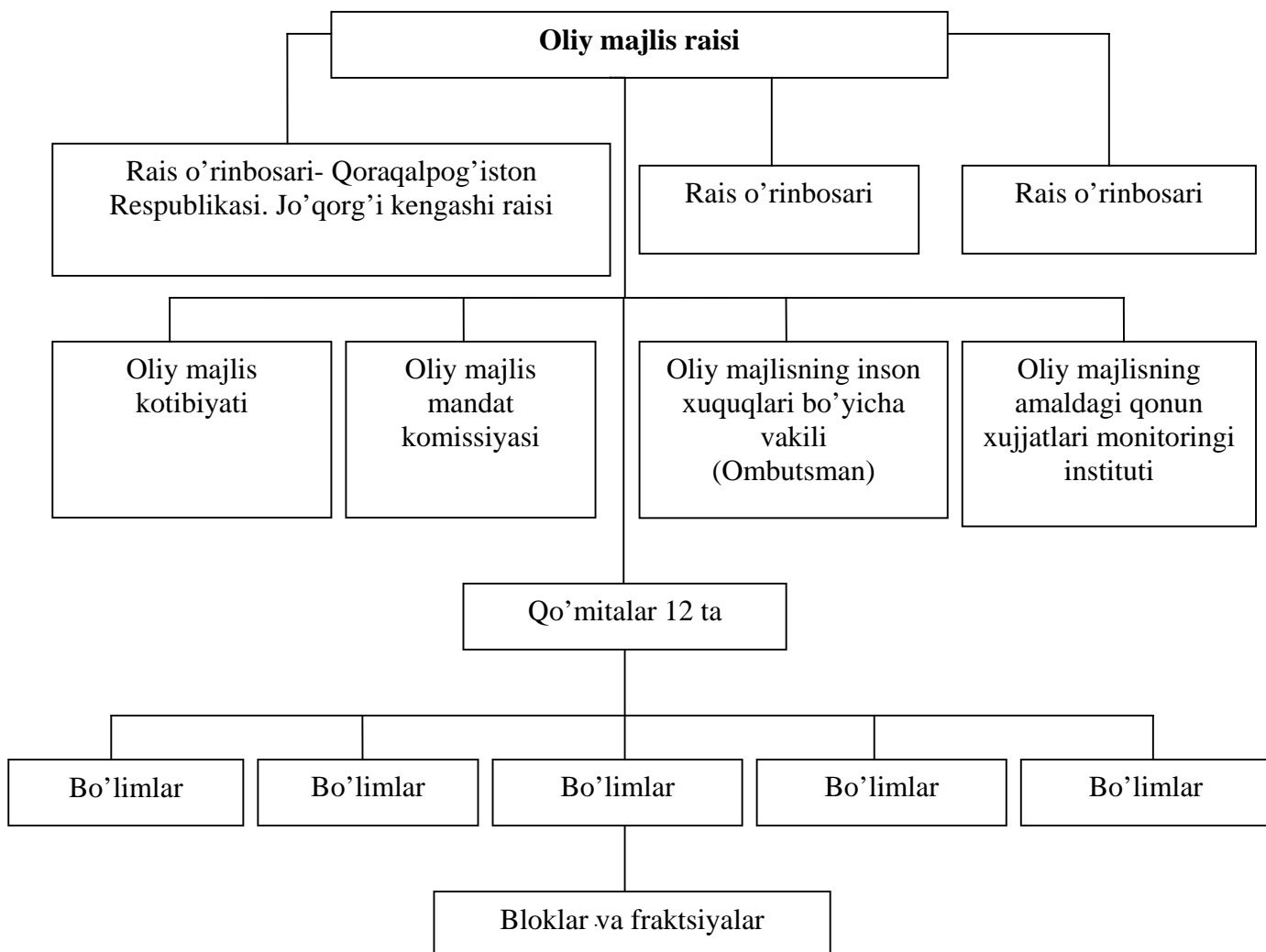
1. *Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?*
2. *Tashqi iqtisodiy siyosat, uning printsiplari va asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?*
3. *Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda qanday yo'nalishlar ustuvor hisoblanadi?*
4. *Ochiq iqtisodiyot modeli deganda nimani tushunasiz?*
5. *Tashqi iqtisodiy aloqalarning qanday shakllarini bilasiz?*
6. *Tashqi savdoning mohiyati nimada?*
7. *Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil qilish zarurati nimada?*
8. *Xalqaro turizmni rivojlanishining qanday yo'nalishlarini bilasiz?*
9. *Fan-texnika sohasidagi qanday hamkorliklarni bilasiz?*
10. *Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?*
11. *Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimi to'g'risida nimalar deya olasiz?*
12. *O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, uning vazifalari nimalardan iborat?*
13. *Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning qanday yo'llarini bilasiz?*

Adabiyotlar:

1. I.Karimov *O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li*. Toshkent. O'zbekiston, 1993 yil. 89-99 betlar.
2. I.A.Karimov. "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish- asosiy vazifamiz" mavzusida 2004 yil 7 fevralda bo'lib o'tgan Respublika Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. *Xalq so'zi gazetasi*, 2004 yil 10 fevral.
3. «O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni 1991 yil 14 iyun. *Xalq so'zi gazetasi* 1991 yil 15 iyun.
4. O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida»gi Qonuni. Yangi tahriri. 2000 yil 26 may. O'zbekiston Respublikasining moliyaviy qonunlari. 7-son. Toshkent 2000 yil, 27-38 betlar.
5. Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonuni 1996 yil 25 aprel. Toshkent. Adolat 1996 yil 40-49 betlar.
6. O'zbekiston Respublikasining Turizm to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonuni 1999 yil 24 avgust. *Soliq to'lovchining jurnali* 1999 yil 10 son, 12-14 betlar.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2005 yilgacha O'zbekistonda turizmni rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni 15 aprel 1999 yil. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining Farmonlari 1995-1999 y. 4-son. «Adolat» 2000 y. 637-638 betlar.
8. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. Toshkent. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 1998 yil 201-212 betlar.
9. O'zbekiston Respublikasining 2002 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari. Toshkent-2003 yil 19-27 betlar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining tarkibi

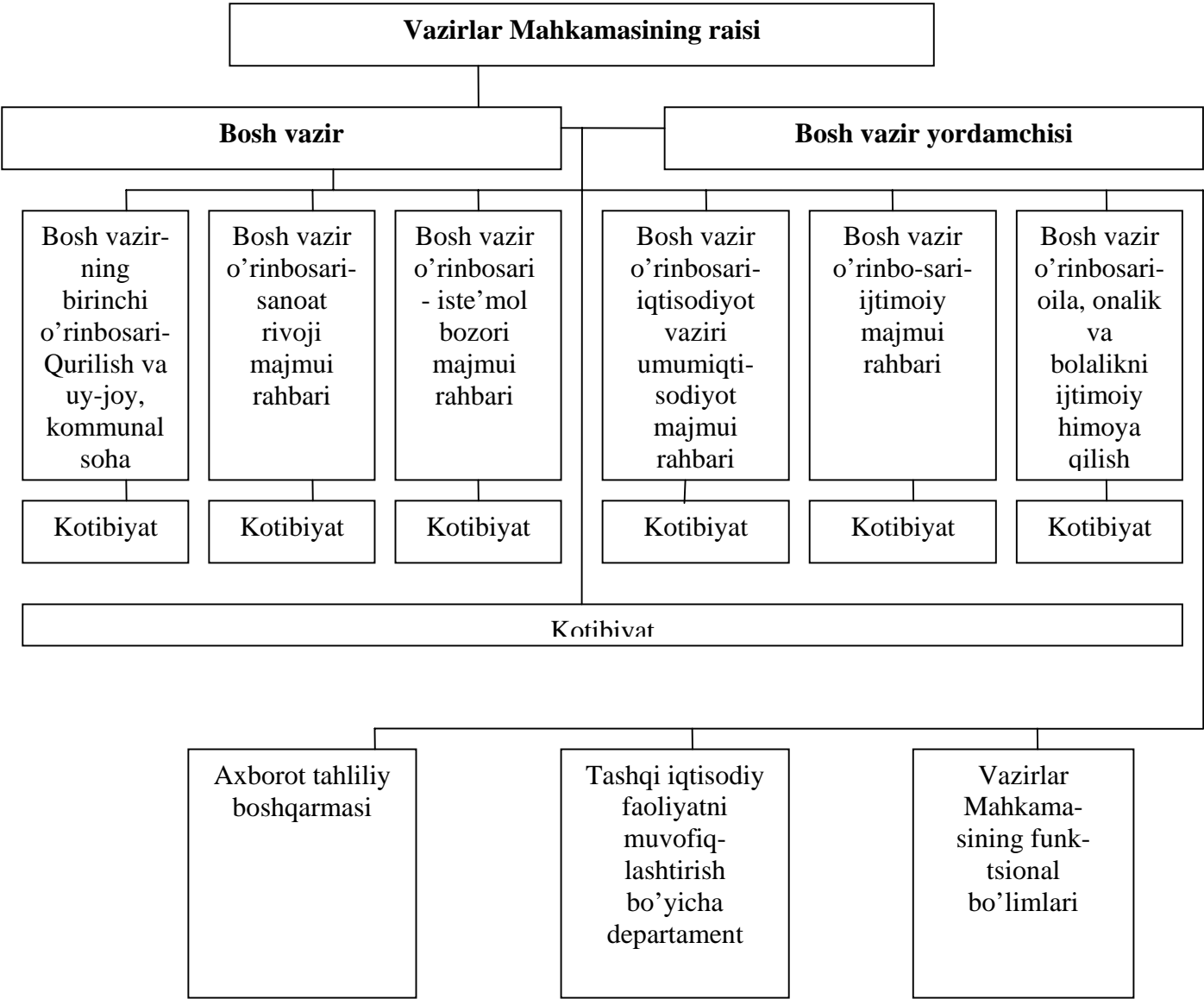

O'zbekiston Respublikasi Oliy majlis qo'mitalari va komissiyalari**O'zbekiston Respublikasi oliy majlisining mandat komissiyasi**

1. Byudjet, bank va moliya masalalari qo'mitasi
2. Iqtisodiy islohotlar va tadbirkorlikni rivojlantirish qo'mitasi
3. Qonunchilik va sud-huquq masalalari qo'mitasi
4. Xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar qo'mitasi
5. Fan, ta'lim, madaniyat va sport masalalari qo'mitasi
6. Sanoat, energetika, transport, aloqa va aholiga xizmatlar ko'rsatish qo'mitasi
7. Agrar, suv xo'jaligi masalalari va oziq-ovqat qo'mitasi
8. Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish qo'mitasi
9. Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi
10. Qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi qo'mitasi
11. Matbuot va axborot qo'mitasi
12. Mudofaa va xavfsizlik masalalari qo'mitasi

* **Oliy majlisning inson xuquqlari bo'yicha vakili (Ombutsman)**

* **Oliy majlisning amaldagi qonun hujjatlari monitoring instituti**

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining tashkiliy tizimi

1. Sanoat kompleksi .
2. Agrosanoat sanoat kompleksi.
3. Iste'mol bozori kompleksi.
4. Qurilish va qurilish materiallari sanoat kompleksi.
5. Yo'l kommunikatsiyalarini qurilish va rivojlantirish kompleksi.
6. Aloqa (kommunikatsiya) kompleksi.
7. Ijtimoiy kompleks.
8. Umumiy iqtisodiy kompleks.
9. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish kompleksi
10. Oila, onalik va bolalikni ijtimoiy himoya qilish kompleksi.

* **Axborot-taxlil boshqarmasi**

* **Tashqi iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish departamenti**

* **Investitsion dasturlar departamenti**

* **Vazirlar maxkamasi apparati boshligi (Bosh vazir o'rinbosari xuquqida)**

* **Kotibiyat mudiri (Bosh vazir o'rinbosari xuquqida)**

Viloyat hokimliklarining tashkiliy tuzilmasi

VILOYAT HOKIMI

HOKIMNING YoRDAMChISI

Hokimning birinchi o'rinbosari

Hokimning birinchi o'rinbosari - qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasi boshlig'i

Hokimning ijtimoiy majmui masalalari bo'yicha o'rinbosari

Hokimning qurilish, uy-joy va kommunikatsiya majmui masalalari bo'yicha o'rinbosari

Hokimning industrial rivojlanish va iste'mol bozori majmui masalalari bo'yicha o'rinbosari

Hokimning o'rinbosari - nazorat inspeksiya rahbari

Hokimning oila, onalik va bolalik-ni himoya qilish masalalari bo'yicha o'rinbosari - xotin qizlar qo'mitasi

Hokimning umumiy iqtisodiyot masalalari bo'yicha o'rinbosari viloyat iqtisodiyot bosh boshqarmasi boshlig'i

Axborot taxlili guruhining rahbari (maqomiy bo'yicha hokim qo'riqchisi lavozimiga tenglashtiriladi)

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Kotibiyat: mudiri, bosh mutaxassis etakchi mutaxassis referent

Viloyat iqtisodiyot bosh boshqarmasi

Viloyat statistika bosh boshqarmasi

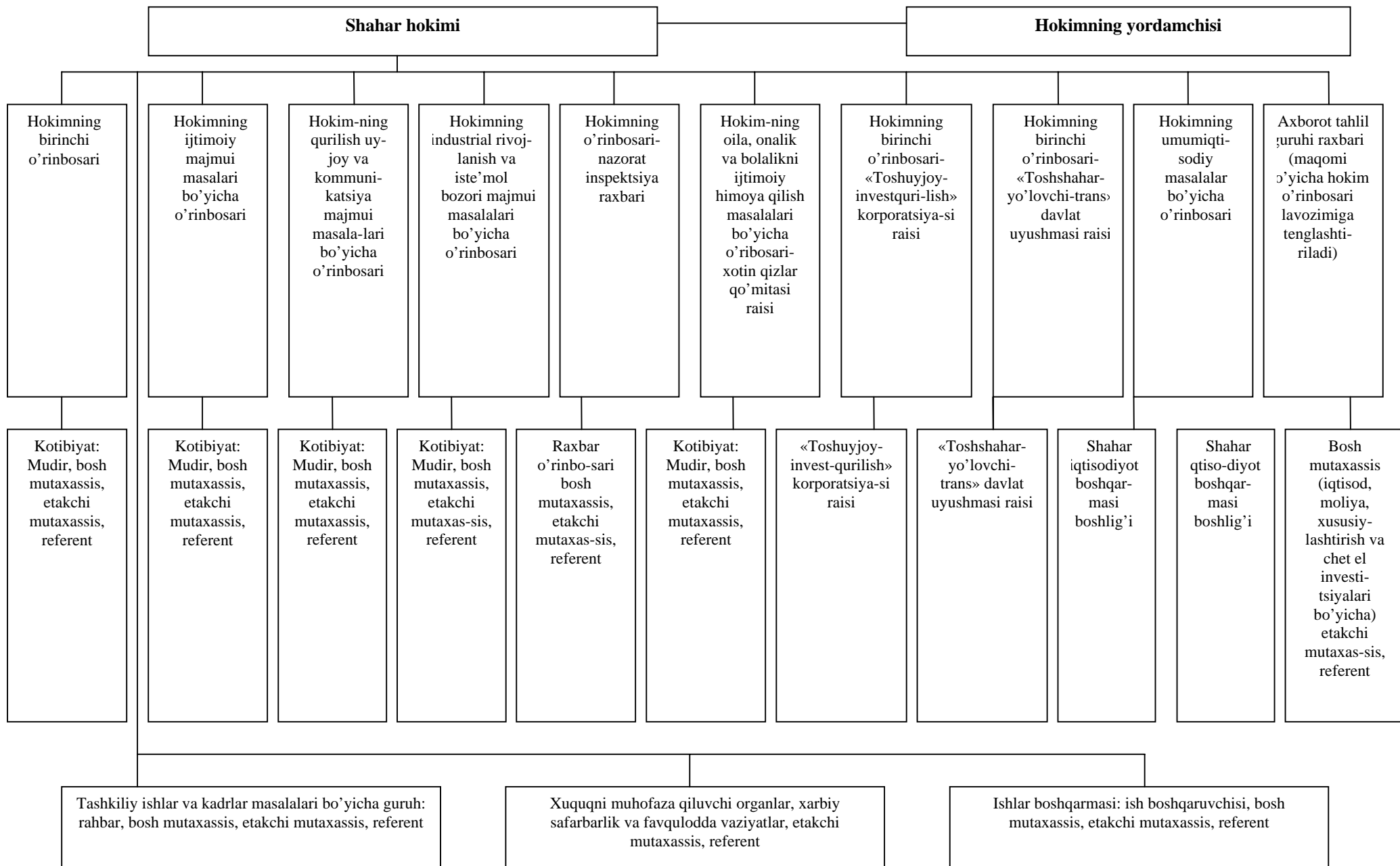
Bosh mutaxassis (iqtisod moliya, xususiy lashtirish va chet el investitsiyalar bo'yicha etakchi mutaxassis)

Tashkiliy ishlar va kadrlar masalalari bo'yicha guruh: bosh mutaxassis, etakchi mutaxassis, referent

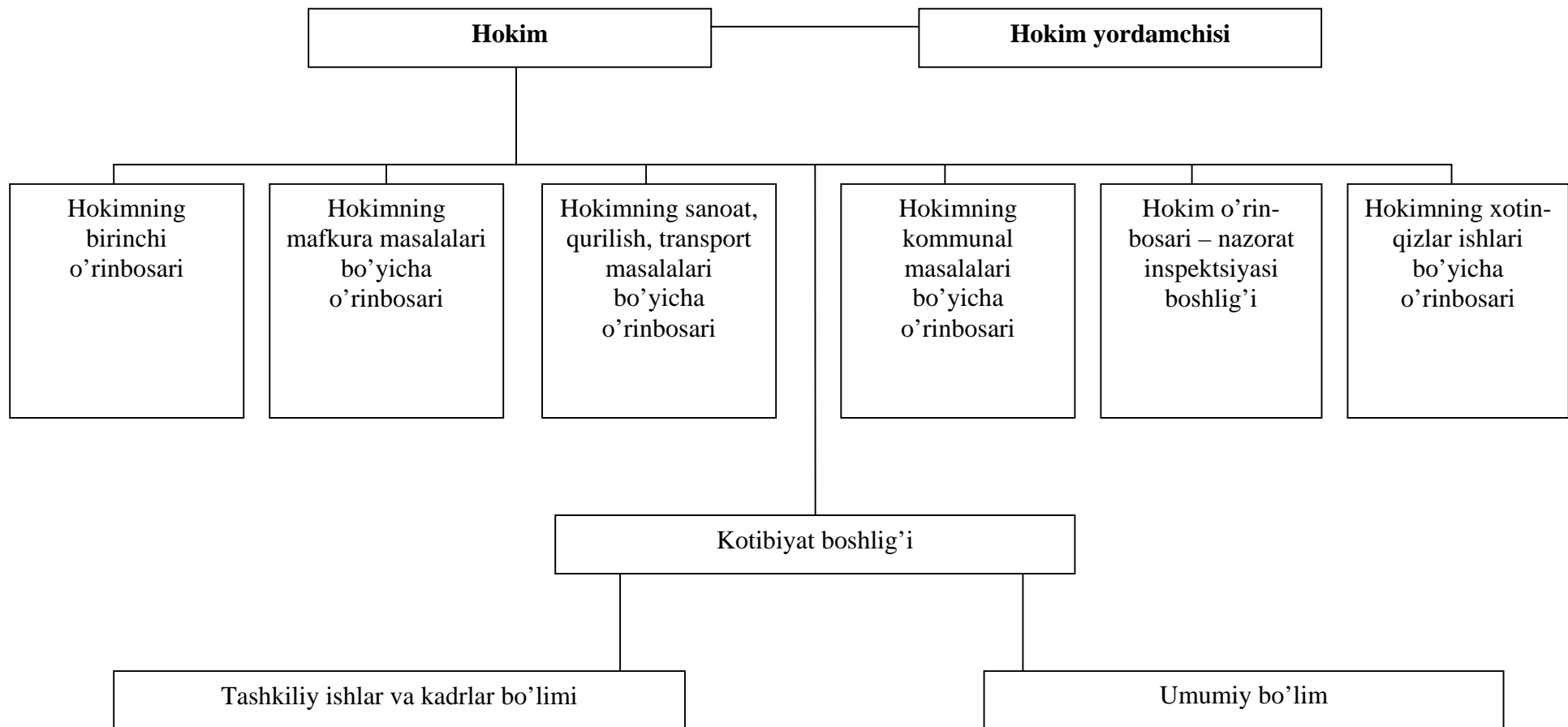
Xuquqni muhofaza qiluvchi organlar, harbiy safarbarlik va favqulodda vaziyatlar masalalari bo'yicha guruh: bosh mutaxassis, etakchi mutaxassis, referent

Ishlar boshqarmasi: ish boshqaruvchisi, bosh mutaxassis, etakchi mutaxassis, referent

TOSHKENT SHAHARHOKIMIYATINING TASHKILIIY TUZILMASI

SHAHAR HOKIMLIKLARI APPARATINING TASHKILIIY TUZILMASI

TUMAN HOKIMLIK LARI APPARATINING TASHKILIIY TUZILMASI